

Хоменко Олександр

**УКРАЇНОЗНАВЧИЙ РОЗМИСЕЛ НАД
СЛОВЕСНО-КУЛЬТУРНОЮ
ТЕКСТУАЛЬНІСТЮ
ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ
СПІЛЬНОТНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
УКРАЇНЦІВ У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ
XIX СТОЛІТТЯ**

Монографія

КИЇВ: НДІУ, 2020

УДК 94 (477):821.161.2.09] «181/183»

ББК 63.3 (4 укр)

X-76

***Рекомендовано до друку вченою радою НДІУ
(протокол № 11 від 29 грудня 2020 р.)***

Хоменко О. Українознавчий розмисел над словесно-культурною текстуальністю як чинник формування спільнотної ідентичності українців у першій третині ХХ століття. Монографія. Київ: НДІУ, 2020. 317 с.

У монографії на основі аналізу історіографічної літератури та залучення до наукового обігу комплексу джерел системно та всебічно осмислюється дослідження художньої словесності у формуванні спільнотної ідентичності українців першої третини ХХІ ст.

Проаналізовано дискурсивні практики, наслідком реалізації яких студії над художньою словесністю стали не лише провідним напрямом розвитку тогочасного українознавства, а й зробили вагомий внесок у розгортання процесів національної мобілізації українців, зумовивши формування і нової системи уявлень про українську ідентичність, і творення нового образу українського простору, межі якого визначилися не імперськими чи конфесійними кордонами, а ареалом поширення живої природної мови та спільною для цілого етносу словесністю.

ISBN

©НДІУ, 2020

© Хоменко О. А., 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	5
-------------	---

РОЗДІЛ 1. Проблематика художньої словесності як концептосфери аналітичного розмислу в українознавстві доби М. Максимовича та О.Бодянського: історіографічні та методологічні пролегомени

1. 1. Історіографічний вимір дослідження художньої словесності в українознавстві першої третини XIX століття	10
1. 2. Джерельна база аналітичного розмислу над специфікою художньої словесності в українознавстві першої третини XIX століття	52
1. 3. Словесно-культурна текстуальність як чинник формування спільотної ідентичності українців у першій третині XIX століття: теоретико-методологічний аспект проблеми	61

РОЗДІЛ 2. Історичні передумови становлення концепції української словесності

2.1. Історичні трансформації концепту «художня словесність» у дискурсивному просторі українознавства	81
2.2. Усна словесність як «великий Інший»: формування світоглядості українського спротиву на схилку козацької епохи	99

РОЗДІЛ 3. «Філологічна революція» першої третини XIX ст. у становленні нової парадигми українознавства та розгортанні процесів національної мобілізації українців Наддніпрянщини	138
3.1. Дилеми спільнотної ідентичності українців інтелектуальному просторі українознавства початку XIX століття	138
3.2. «Заирнути під стріху селянина»: пісня як ентічна й екзистенційна автентика в дискурсивних практиках «філологічної революції» 1827 р.	283
3.3. Дослідження художньої словесності у формуванні спільнотної ідентичності українців у 30-х рр. XIX ст.	244
ВИСНОВКИ	281
ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА	287
Додаток з-під пера «благодатного Еродія»	312

ВСТУП

Студії над українською інтелектуальною історією першої третини XIX ст. мають для сучасного українознавства надзвичайно важливе теоретико-концепційне значення, адже йдеться про хронологічний період, прикметний формуванням цілковито нового «культурного ландшафту» України як центральноєвропейського терену, охопленого процесами відродження етносу, який панівні нації намагалися позбавити історичного буття. Інтелектуальні засади процесу національної мобілізації українців були закладені в процесі концептуалізації українознавчих студій, у яких осмислювався феномен України і здійснювалася репрезентація спільнотної ідентичності українців.

Аналітичне осмислення процесів становлення й розвитку дослідницьких студій над українською художньою словесністю, що з небаченою доти інтенсивністю та широтою розгорнулися в українському інтелектуальному просторі впродовж першої третини XIX ст., заслуговує під цим оглядом на окремішню увагу. Утвердження у суспільній свідомості високого маєстату народного слова стало для тогочасних вчених та культурних діячів синонімом утвердження духової суверенності народу.

Важливим етапом на цьому шляху окреслився метатекст «козацького літописання», у реєстрах якого сформувалася засадничо опозиційна до москвоцентричної інтелектуальна парадигма, важлива для формування спільнотної ідентичності українців. Пов'язане із загальним процесом Українського Відродження формування нової якості інтелектуального світогляду спричинило до розгортання наприкінці XVIII ст. системних українознавчих досліджень, посиливши інтерес освіченого загалу до творчості живою народною мовою і до пам'яток народної словесності. Знаковою під цим

оглядом постає діяльність одного з лідерів Новгород-Сіверського патріотичного гуртка О. Любасевича, для якого звертання до автентичної живомовної практики народу означало діяльність «для чести нации, матери нашей... для любителей своего отечества, для знающих под корою просторечия находит драгоценности мыслей»¹. Це було свідченням формування системи уявлень, для якої характерним окреслюється зовсім інший, ніж було раніше, погляд на українську народну словесність – уже як на фактор не підрядний, який в пануючій тоді моделі творення художнього простору посідав місце вторинне, підпорядковане «високим взірцям» імперського класицизму, а як на переконливий доказ високої гідності живого народного буття.

Новий етап розвитку української літератури та культури розпочинається з'явою «Енеїди» І. Котляревського, перше видання якої, супроводжуване з волі видавця М. Парпури характеристичною присвятою «Любителям малороссийского слова усерднейше посвящается»², містило також доданий до травестійної поеми російсько-український словник «Собрание Малороссийских слов, содержащихся в Энеиде, и сверх того еще весьма многих иных, издревле вошедших в Малороссийское наречие с других языков...». Сама публікація такого словника була важливою насамперед для українців (питомий росіянин навіть і з його допомогою мало що зрозумів би в першій пам'ятці нового українського письменства), потенційно зрівнюючи у правах дві мови і в такий спосіб відкриваючи можливості для усвідомлення українцями себе як етнічної спільноти,

¹ Оглоблин О. Опанас Любасевич: 1732 – 1805. Мюнхен – Нью-Йорк: Видавництво «ДНІПРОВА ХВИЛЯ», 1966. С. 60 – 61.

² Котляревський І. Енеида на малороссийский язык перелицованная И. Котляревским. Санкт-Петербург.: Изданием М. Парпуры, 1798. – С. 5 нenum.

рівновеликої з росіянами. Окреслений суспільно-світоглядний контекст зумовив і вихід етапної для українознавства кінця XVIII ст. праці Я. Марковича «Записки о Малороссии, ея жителях и произведениях» (1798), у якій вперше в українській інтелектуальній традиції словесність розглядається як теоретично-значущий атрибут народного буття.

Важливо підкреслити, що з огляду на нові виклики, які поставив перед інтелектуалами колишньої Гетьманщини загальний рух європейської історії наприкінці XVIII – на початку XIX ст., «старшинсько-автономістська» історіографія як провідний напрям розвитку українознавства цього періоду запитам часу більше не відповідала. «Доба пробудження народів» обумовлювала потребу формування нової парадигмальності уявлень про спільнотну ідентичність українців, у реєстрах якої чинники станово-ієрархічні та конфесійні мусили відійти на другий план порівняно з домінантою загальнонаціональною єдністю. Важливими етапами на цьому шляху окреслилися вплив філософії «гердеризму» та з'ява перших спроб аналітичного осмислення народної словесності (значущим тут постає «Опыт собрания старинных малороссийских песней» (1819) М. Цертелєва – праця, у якій вперше до рівня естетичного та світоглядного ідеалу піднесено народно-героїчний епос).

Діяльність З. Доленги-Ходаковського, який першим сакралізував цілокупний масив українських пісень як автентичне джерело пізнання народного буття, створила передумови для феноменального суспільного розголосу, до якого спричинив у 1827 р. вихід «Малороссийских песен» М. Максимовича. Ця подія дала поштовх радикальним змінам у поступі українського інтелектуалізму. У перспективі запропонованої М. Максимовичем на основі дослідження пісень та дум нової концептуалізації образів минулого та сучасного

України уреальнювалась доглибно народна і потенційно самостійницька візія її історії. Пісенність у такій системі координат окреслювалася не просто фольклорною константою – вона стала чинником культурної легітимізації українства, символом естетичної довершеності його духового світу, великою книгою про правдиве буття народу. І саме в такий спосіб осмислювала збірники М. Максимовича тогочасна українська інтелігенція: постає її перший рух, який центрується довкола практик та теоретичних модальностей спільної загальнонаціональної справи – збирання й аналізу народних пісень. Стрімко починають змінюватися уявлення про соціальну «природу» українства як окремішньої етнічної спільноти: розподіл його на козацьку старшину як «політичний народ» та позбавлене суб'єктності селянство більше не сприймається за аксіоматичний. З'ясування того, що одні й ті ж пам'ятки народної словесності лунають на всьому обширі покрையної імперськими кордонами української етнографічної території, зумовлює появу перших у модерну епоху уявлень про територіальну соборність України.

В українському інтелектуальному просторі після тріумфального успіху збірок М. Максимовича особливо виразним стало протистояння двох світоглядних концепцій: з одного боку, модифікованої форми малоросійського регіоналізму, у дискурсивних стратегіях якого збирання та дослідження дум і пісень сприймалося як підтвердження «локальним матеріалом» домінуючого статусу російської культури, з іншого – імперативу утвердження спільнотної ідентичності українців як реальності цілковито відмінної від культурних традицій імперського етносу. Попри все, генеративним напрямом утвердження культурної легітимізації українців постала орієнтація саме на «горизонт» суверенності народу. Надзвичайно важливу роль у цьому відіграв Харків, зокрема – гурток літераторів та вчених, які на початку 30-

х рр. XIX ст. об'єдналися довкола І. Срезневського. Видане ним шестикнижжя «Запорожской Старины» було сприйняте освіченим загалом як квінтесенція народної, водночас демократично-«низової» і героїчно-козацької історії України. Не менш значущою в аспектах формування уявлень про спільнотну ідентичність українців окреслилася і теоретична монографія О. Бодянського «О народной поэзии славянских племен» (1837). Визначальна напрямна роздумів вченого – концепція абсолютної протилежності уреальненого в пісні духового світу українців та росіян; у такий спосіб О. Бодянський вже виходить за межі суто фольклористичної проблематики, творячи концепцію окремішності та духової суверенності народу.

РОЗДІЛ 1

ПРОБЛЕМАТИКА ХУДОЖНЬОЇ СЛОВЕСНОСТІ ЯК КОНЦЕПТОСФЕРИ АНАЛІТИЧНОГО РОЗМИСЛУ В УКРАЇНОЗНАВСТВІ ДОБИ М. МАКСИМОВИЧА ТА О.БОДЯНСЬКОГО: ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОЛЕГОМЕНИ

1.1 Історіографічний вимір дослідження художньої словесності в українознавстві першої третьтини XIX століття

Проблематика дослідження в українознавстві 20 – 30-х років XIX ст. аспектів і тенденцій розвитку художньої словесності (йдеться за узвичаєний у гуманітарному просторі XIX ст. термін на позначення цілокупного масиву усних та писемних форм репрезентації слова) – це тема, яка в процесі аналітичного розмислу над історичною тяглістю нашого інтелектуального руху має всі підстави вважатися за одну з найбільш репрезентативних. Репрезентативних насамперед з огляду на панорамність обговорюваної проблематики, у перетинах «силових ліній» якої концептуалізуються питання власне філологічні (літературо- та мовознавчі), джерелознавчі, історіографічні, історіософські, культурологічні, націологічні. Йдеться, якщо скористатися термінологією А.Тойнбі, про «виклик», «відповідь» на який можлива насамперед у системі координат комплексного, українознавчого аналізу, розгортання якого уможливить повносилу й адекватну відповідь на питання про причини, наслідком яких вихід у світ, на перший погляд, цілковито безневинних і безпечних для істеблішменту в Петербурзі збірників українських народних пісень чи з'ява суто академічних студій про художньо-світоглядну специфіку української словесності, автори яких були надзвичайно далекими від будь-яких революційних конспірацій, не

кажучи вже про відверту революційну дію, стали найпосутнішими чинниками формування антиімперської ідеології української інтелігенції, точкою відліку на тривалому шляху, що привів до IV Універсалу.

Наприпочатку огляду – кілька цитат з приватних та наукових писань чільних діячів української культури цього періоду, які дають можливість ввести в обговорюване проблемне поле, сказати б, коефіцієнт самобачення епохи:

– фрагмент з фундаментальної студії М. Максимовича «История древней русской словесности» (1839) – першої наукової праці, у якій киево-руська спадщина була інтегрована в український контекст: «По степени высоты и полноты развития словесности можно судить вообще о степени просвещения и развития внутренней жизни народа и о значительности его в истории человечества. Отсюда открывается важность изучения словесности и необходимость исследования оной в связи со всей историей народа, тем более, что и вся история сохраняется преимущественно в памятниках словесных»³;

– уривок з листа поета-романтика Л. Боровиковського до філолога та видавця І. Срезневського від 29 вересня 1834 р.: «С лишком 6 лет я занимаюсь Малороссией, в словесном ее значении»⁴;

– заувага О. Бодянского – першого в Російській імперії фахового славіста і першопублікатора «Історії Русов» та Конституції Пилипа Орлика: «Словесность, как выражение общества, спешит оправдать свое назначение быть верным и правдивым зеркалом жизни народов, направляясь как можно ближе к стихиям, устанавливающим

³ Максимович М. История древней русской словесности. Книга первая. Киев: В Университетской Типографии, 1839. С. 2 – 3.

⁴ Боровиковський Л. Лист до І. Срезневського від 29 вересня 1834 р. *Українські поети-романтики 20 – 40-х років XIX ст.* Київ: Дніпро, 1968. С. 117.

бытие их и всеми мерами отражая в себе дух народный в его чистейшем, безпримесном виде»⁵;

– фрагмент із опублікованої у Львові 1849 р., відразу ж по «весні народів» праці Я. Головацького «Три вступительніі преподаванія о руській словесності»: «Так то ідея, під котрою розумієм норовственную жизнь народа, ні в чим так сильно, так стало не одбивається, як в его словесності... Поле словесності є обширне, далеке; на ним викльовувалося і росло все, що нарід порушало, волновало; слово є неяко незримо тіло народа, оно обгортає всі стихії народного бити; в слові виражається душа і жизнь его»⁶;

– рядки Шевченкової передмова до нездійсненого видання «Седнівського Кобзаря» – останнього тексту, написаного ним напередодні арешту по справі Кирило-Мефодіївського братства: «А на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово. А чиє краще, нехай судять люди»⁷.

Цей ряд-перелік вільно продовжувати й продовжувати, проте й наведене засвідчує величезну вагу і те справді концепційного характеру значення, яке репрезентанти першого покоління української інтелігенції (узагальнено його вільно назвати поколінням кирило-мефодіївців) надавали художньому слову і вивченню художньої словесності. П. Куліш – чільна постать цього покоління і творець багатьох його базових філософем – згодом закличе саме в слові будувати собі справжню

⁵ Бодянский И. О народной поэзии славянских племен. Москва: В типографии Николая Степанова, 1837. С. 7.

⁶ Головацький Я. Три вступительніі преподаванія о руській словесності. *Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія*. Книга перша. Київ: Либідь, 1996. С. 175.

⁷ Шевченко Т. Передмова до нездійсненого видання «Кобзаря». URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev507.htm>

Вітчизну: «Отечество ж собі Ґрунтуймо в ріднім слові: / Воно, одно воно від пагуби втече,/ Піддержить націю на предківській основі»⁸, – авторові першого українського історичного роману (вчувається у цих його рядках виразний перегук із Шевченковим «Я на сторожі коло їх / Поставлю слово»⁹) йшлося не стільки про поетичну метафору, скільки про конкретну прагматику національної справи. Бо українське відродження, розпочате «Енеїдою» І. Котляревського та продовжене фольклористичним подвижництвом З. Доленги-Ходаковського, М. Цертелева, М. Максимовича, І. Срезневського, О. Бодяньського, відродження, енергетика якого на новий рівень була піднесена творчістю й чином Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, М. Шашкевича, було саме «словесним» відродженням. Не політичним (бо до другої половини 40-х років ХІХ ст. про існування в новочасному сенсі українських політичних організацій годі було вести мову), тим більше – не мілітарним, бо будь-які спроби мілітарного виступу викликали б негайну хвилю нищівних урядових репресій (літератор О. Шпигоцький, розмірковуючи у листі від 14 вересня 1831 р. до І. Срезневського про долю України, яку він називає своєю «родной матерью», значить: «Миновалось ее козакование на полях бранных; не полагають уже козаку меча своего на весы судеб; закозакуе ж он теперь на полях сладкого песнопения»¹⁰), а саме словесним. І якщо піонери дослідження української словесності змогли піднести автентичних носіїв фольклору, тобто позбавлене доти будь-яких соціальних прав українське селянство, на той щабель культурної

⁸ Куліш П. До Марусі В. *Твори у двох томах*. Т. 1. Київ: Дніпро, 1989. С.248.

⁹ Шевченко Т. Подражаніє 11 псалму. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev2118.htm>

¹⁰ Срезневський В. Украинский альманах. *Киевская старина*. Киев.1893. №1. С. 30.

репрезентації, який був рівновеликим або й вищим за культурну репрезентацію панівних верств, то покоління Т. Шевченка і М. Костомарова, спираючись на цей набуток (але й далеко за межі його вимушеного роялізму виходячи), спромоглося у 40-ві роки XIX ст. вже на творення революційних гасел і самостійницької програми.

Важливе під цим оглядом значення для повного розкриття окресленої проблематики матиме огляд її історіографії, адже історіографія – то форма аналітичного реагування на певний процес чи явище, яка в зміні своїх етапів урештєнює трансформацію інтелектуальних домінант культурно-історичних періодів (і тих, які постають до неї, проблеми, хронологічно ближчими, і тих, які віддалені від неї багатьма десятиліттями чи й століттями). Такий підхід дасть змогу по-новому картографувати український інтелектуальний простір і вияскравити на ньому визначальні «маршрути» національного духово-світоглядного поступу. Інакше кажучи, історіографія – то «історія зросту», історія розвитку ідей, концепцій, теорій, і у випадку з дослідженням історії вивчення художньої словесності врахування цього аспекту видається особливо значущим, адже аналіз генези уявлень про специфіку усного та писемного її формовиявів в умовах першої половини XIX ст. тотожний аналітичному розмислу над розвитком суспільно-політичної ідеології українства.

Однак на початку нашого дослідження вважаємо за необхідне підкреслити: аналізуючи літературу з проблематики вивчення художньої словесності як чинника розвитку українознавства 20 – 30-х років XIX ст., приділятимемо насамперед увагу працям, у яких узагальнюються тенденції розвитку суспільно-інтелектуального процесу цієї доби та вияскравлюються напрямні становлення тогочасної гуманітаристики як його домінантної складової. Роботи, у яких студіюються переважно фактографічні аспекти осмислення

українського фольклору та красного письменства в доробку його тогочасних збирачів та дослідників, оглядатимуться автором побіжно. Такий підхід дозволить, з одного боку, уникнути зайвої деталізації у процесі аналітичного розгляду історико-літературознавчих та історико-фольклористичних модальностей досліджуваної проблематики, а з іншого – уможливить вихід на контекстуальність становлення й розвитку української визвольно-національної ідеї, формування якої стало закономірним підсумком розпочатих наприкінці 20-х на початку 30-х років XIX ст. системних українознавчих досліджень, найважливішою складовою яких окреслилися студії над українською художньою словесністю.

Історіографія цієї проблематики виразно структурується в парадигмальності трьох окремих періодів. Перший із них охоплює масив наукових розробок, що напрацьовувалися вченими до початку Української революції 1917 р., якій судилося кардинально змінити ціле наше духове життя, у тому числі – і структуру інтелектуального дискурсу. Впродовж цього періоду дослідники (переважно це науковці, які працювали в підросійській Україні або були сформовані її науковою школою – М. Петров, М. Дашкевич, В. Науменко, М. Василенко, М. Сумцов, М. Грушевський: у Галичині дослідженнями студій над історією фольклору та художньої літератури системно займався І. Франко) накопичили великий фактографічний матеріал, з'ясували багато важливих деталей, які стосуються тематики вивчення історії письменства і фольклору в українознавстві 20 – 30-х років XIX ст., вийшовши і на рівень перших засадничих узагальнень – особливо це стосується праць С. Єфремова та М. Грушевського. Однак загальна тональність значної частини досліджень, їхній, сказати б, вимушено притлумлений націоцентризм і виразна присутність «внутрішнього цензора» (йдеться, зрозуміло, про вчених підконтрольної Петербургу частини

України, бо в Галичині рівень академічних свобод був на порядок вищим) свідчили про те, що тексти ці творилися інтелектуалами поневоленої нації. На підтвердження повищої тези варто навести рядки М. Дашкевича – одного з кращих у ХІХ ст. фахівців з історії української словесності, який у виданому ним 1888 р. концептуальному і справді новаторському, як на свій час, огляді української літератури писав речі на кшталт: «Нельзя не видеть и без особого разъяснения, как старое тяготение южной Руси к единению с великой Русью»¹¹, – переконуючи свого читача, наприклад, у тому, що слов'янське питання діячами Кирило-Мефодіївського братства ставилося не в контексті визвольно-національної проблематики, а «применительно к великому значению русского государства»¹². Отже, маємо достатні підстави стверджувати, що цей період прикметний в історіографії дослідження української словесності в українознавчому контексті 20 – 30-х років ХІХ ст. як доба накопичення важливого емпіричного матеріалу та пошуку критеріальних основ осмислення його проблемно-тематичного контенту.

Перші спроби з'ясувати концептуальні напрямні українського інтелектуального процесу 20 – 30-х років ХІХ ст. та виокремити в ньому роль і місце аналітичного розмислу над феноменом художньої словесності припадають на 60-ті роки ХІХ ст.: це закономірно, адже сам історичний «простір» цієї доби, позначеної як пасіонарним вибухом знакованого енергетикою «Кобзаря» національного відродження, так і новим сплеском урядових репресій, спонукав інтелектуалів до

¹¹ Дашкевич Н. Отзыв о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия». Киев: В типографии И. и А. Давиденко, 1884. С. 138.

¹² Дашкевич Н. Отзыв о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия». Киев: В типографии И. и А. Давиденко, 1884. С. 257.

аналітичного узагальнення досвіду попереднього етапу українського руху, руху, сказати б, словесників-націєтворців, тим більше, що провідні діячі цього етапу – П. Куліш та М. Костомаров – продовжували бути активнотворчими і в пошевченківську епоху. Симптоматичним зразком такого підходу бачиться видрукуваний 1869 р. П. Кулішем у львівському часописі «Правда» «Нарис історії словесності русько-української. Погляд на занедбання народної мови». На думку автора «Чорної ради», саме початок системних досліджень української словесності у 20-ті роки XIX ст., коли «наука виявила десяток дум козацьких, дивуючись, що кобзарі українські, не знавши письменства, співають про давні часи по-гомерівські»¹³, коли по тому «пішли вже збірники з приписками, увагами, історичними висліджуваннями, а київський професор Максимович почав з університетської кафедри глаголати про ліричну і етичну красу українських співів»¹⁴, означив водночас і початок формування опертої на народну основу української інтелігенції, яка доти «вся...купилась коло двору і підпиралась царським урядом»¹⁵.

Елементи системності в дослідженні окресленої проблематики починають виразно простежуватися в нашому інтелектуальному дискурсі, починаючи з середини 80-х років XIX ст., коли в розгортанні українознавчих стратегій етап нагромадження фактологічного матеріалу змінюється етапом,

¹³ Куліш П. Нарис історії словесності русько-української. Погляд на занедбання народної мови. *Хроніка 2000*. Київ. 2009. №78. С. 133.

¹⁴ Куліш П. Нарис історії словесності русько-української. Погляд на занедбання народної мови. *Хроніка 2000*. Київ. 2009. №78. С. 133.

¹⁵ Куліш П. Нарис історії словесності русько-української. Погляд на занедбання народної мови. *Хроніка 2000*. Київ. 2009. №78. С. 132.

визначальною домінантою якого стає пошук узагальнювального синтезу. З'являються оперті на структуровану методологію наукові праці, присвячені аналізу генези й розвитку української інтелектуальної думки: першими роботами такого кшталту стали авторські версії історії української літератури, бо саме література (словесність) поставала впродовж цілого XIX ст. її найдинамічнішою напрямною, інтегруючи в своє оперативне поле все багатоманіття наших інтелектуальних дискурсів (художнє письменство, літературознавство, фольклористику, історіософію, націологію, політологію). Піонерською науковою роботою в цьому контексті окреслились «Очерки истории украинской литературы XIX столетия», видані М. Петровим у Києві 1884 р. Симптоматично, що автор цієї книги саме діяльністю видавця «Малороссийских песен» М. Максимовича розпочинає огляд «национальной школы в украинской литературе»¹⁶, найприкметнішою ознакою і світоглядною домінантою якої М. Петров називає «украинский национализм»¹⁷, тобто свідоме й цілеспрямоване розгортання тексту як складової вже не стільки естетичного, скільки націоцентричного дискурсу. Фактично єдиний семантичний комплекс із книгою М. Петрова становить видана так само у Києві 1888 р. праця М. Дашкевича «Отзыв о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия». Незважаючи на те, що формально вона називається «Отзывом...», це дослідження постає значно ширшим і в концептуальних регістрах поліфонічно-місткішим за книгу М. Петрова. У суті речі, «Отзыв...» М. Дашкевича –

¹⁶ Петров Н. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. Переиздание. Киев: Издательско-полиграфический центр «Киевский университет», 2008. С. 170.

¹⁷ Петров Н. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. Переиздание. Киев: Издательско-полиграфический центр «Киевский университет», 2008. С. 170.

перша серйозна спроба дати узагальнений огляд історії української інтелектуальної думки 20 – 50-х років XIX ст., зважаючи на що фактології та з'ясуванню світоглядних модальностей студій над українською словесністю тут приділяється значна увага. М. Дашкевич підкреслює, що саме пильне зацікавлення українським словом пов'язало два етапи українського руху, межею – і єднальною ланкою! – для яких став вихід «Енеїди» І. Котляревського: «В Украине собрание произведений народной словесности и творческая переработка их и подражание им были не только последнею вспышкою староукраинского патриотизма, но вместе и началом новой жизни»¹⁸.

Початок XX ст. позначився виходом кількох помітних у контексті нашого аналізу праць. 1910 р. у Львові з'являється друком «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.» І. Франка, у якій він, незважаючи на те, що, назагал беручи, це ще не повноцінна історія літературного процесу, а швидше – його розширений бібліографічний опис, акцентував на багатьох важливих моментах: підкреслив роль т. зв. «Харківської України», тобто науковців, у першу чергу – гуманітаріїв-словесників, які об'єдналися довкола заснованого 1805 р. Харківського університету, в утвердженні новочасної української ідентичності, вказав на потребу з'ясування українсько-польських взаємовпливів першої третини XIX ст. у процесі студіювання української народної пісні у Галичині, першим серед українських вчених привернув увагу до фундаментальної праці М. Максимовича «История древней русской словесности» (1839 р.), яка, як підставово наголосив І.Франко, «не була оцінена відповідно до своєї вартості ані сучасниками, ані

¹⁸ Дашкевич Н. Отзыв о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия». Киев: В типографии И. и А. Давиденко, 1884. С. 115.

пізнішими вченими»¹⁹. Методологічно важливим для подальшого дослідження окресленої проблематики бачиться те, що в аналітичному дискурсі І. Франка простежуються перші серйозні підходи до концептуалізації української інтелектуальної історії 20 – 30-х років XIX ст. у парадигматиці саме українознавчих досліджень: симптоматично під цим оглядом, що у спеціальній студії, присвяченій творчості О. Бодяньського (1903 р.), І. Франко називає автора монографії «О народной поэзии славянских племен» одним із «найзаслуженіших діячів на полі слов'яно – і спеціально українознавства в Росії»²⁰.

1911 р. з'являється «Історія українського письменства» С. Єфремова – книга, яка стала одним із найвизначніших здобутків національної гуманітаристики початку XX ст.: за М.Зеровим, її доречніше було б називати «історією української національної ідеї в творах українського письменства»²¹. Важливо також підкреслити, що цілковито у річищі традиції, започаткованої «Историей древней русской словесности» М. Максимовича, С. Єфремов розглядає усну та писемну репрезентації слова у їхній контекстуальній єдності). Логіка новаторської структуризації аналітичного наративу виводить С. Єфремова на необхідність переходу від окремішніх розрізнених згадок про дослідників художньої словесності та спорадичного розгляду їхніх праць (що було притаманним для компендіумів М. Петрова, М. Дашкевича та навіть І. Франка) до розгортання цілісного діахронічного контент-аналізу специфіки вивчення

¹⁹ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. *Зібрання праць: У 50 томах* Т. 41. Київ: Наукова думка, 1984. С. 265.

²⁰ Франко І. Осип Бодяньський. *Зібрання праць: У 50 томах*. Т. 34. Київ: Наукова думка, 1981. С. 438.

²¹ До 25-літнього ювілею С.О.Єфремова. *Книгар. Літопис українського письменства*. Київ, 1920. Ч. 1 – 3. С. 3.

формовив художнього слова. Подаючи узагальнюючі історіографічні огляди української традиції дослідження писемної літератури та фольклору, С. Єфремов вказує на непроминальне значення, яке мали для становлення цих студій такі першорядної ваги пам'ятки, як «Відомість о руськом язиці» І. Могильницького, «Малороссийские песни» М. Максимовича («Наукова діяльність Максимовича мала велику вагу для українознавства... він перший цілком серйозно поставився до народної поезії і всюди в своїх працях проводив думку про близькі зв'язки її з старим письменством, особливо з «Словом о полку Ігоревѣ»²²), «Запорожская Старина» І. Срезневського, «Три вступительнін преподаванія» Я. Головацького. Поряд із моментами узагальнюючо-концепційними віднаходимо в «Історій українського письменства» і багато цінних зауваг стосовно конкретних аспектів історії вивчення нашої словесності: докладніше зупиняючись, наприклад, на ключовій для осмислення початкового етапу вивчення українського фольклору постаті З. Доленги-Ходаковського, С. Єфремов підкреслює його світоглядну суголосність з Г. Сковородою – такий підхід дозволяє у новому світлі концептуалізувати зв'язки давнього та нового етапів українського культурно-літературного процесу: «Життям і поглядами Ходаковський нагадує нам незабутнього «старчика» Сковороду, і хто знає, чи не під впливом цього популярного тоді навчителя життя склався світогляд і першого нашого етнографа та життєвий шлях його позначився»²³.

Низка важливих для осмислення нашої теми праць з'являється в останній третині ХІХ ст., а особливо на початку ХХ ст., коли українське наукове життя значно

²² Єфремов С. Історія українського письменства. Київ: Феміна, 1995. С. 240.

²³ Єфремов С. Історія українського письменства. Київ: Феміна, 1995. С. 238 – 239.

інтенсифікувалося, а українознавство здобулося вже на інституційне оформлення – йдеться як про регулярний вихід наукових часописів (найперше – «Киевской старины» як першого системного українознавчого періодичного видання), так і про діяльність Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Галичині та Українського наукового товариства в підросійській Україні. Під цим оглядом варті уваги студії С. Русової²⁴ (з'ясувала важливі подробиці становлення наукового інтересу до українського уснопоетичного слова в культурному дискурсі Слобожанщини), В. Доманицького²⁵ (грунтовно проаналізував дослідницький набуток З. Доленги-Ходаковського), В. Науменка²⁶ (осмислював систему координат дослідження усної словесності в творчості М. Костомарова), М. Василенка²⁷ (дав ґрунтовний науковий огляд життя і творчості О. Бодяньського, пильну увагу приділивши дослідженню ним української народної пісні у типологічному її порівнянні з фольклором інших слов'янських народів), І. Стешенка²⁸ (докладно зупинився на науково-аналітичних та суспільно-культурних контекстах діяльності М. Максимовича, підкресливши внесок першого ректора Київського університету у концептуалізацію світоглядних парадигм українського

²⁴ Русова С. Харьковская журналистика настоящего столетия. *Киевская старина*. Киев, 1892. №8. С. 168–192.

²⁵ Доманицький В. Піонер української етнографії (Зоріан Доленга-Ходаковський). *Записки НТШ*. Львів, 1905. Т.65. С.1–43.

²⁶ Науменко В. Н. И. Костомаров как этнограф. *Киевская старина*. Киев, 1885. №5. С. XXXV–XLIV.

²⁷ Василенко М. Иосиф Максимович Бодянский (1808–1877) и его заслуги для изучения Малороссии. Киев: Типография Императорского Университета Св.Владимира, 1904. 231с.

²⁸ Стешенко И. Мих. Алекс. Максимович (К столетию годовщины его рождения). Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1904. 31с.

націєтворення), М. Сумцова²⁹ (систематизувавши набуток дослідників усної української словесності і давши місткі, узагальнюючі характеристики кожному з них, витворив своєрідний «канон» українських фольклористів, подібно до того, як у тому ж часі С. Єфремов створив «канон» українського письменства).

Однаке всі ці (а також багато інших праць) стосувалися переважно фактології історико-фольклористичних та історико-літературознавчих досліджень: їхні автори лише принагідно торкалися моментів концепційно-узагальнюючих. На повносьмисленість цілокупної панорамності українознавчого дискурсу досліджувана нами проблематика здобулася у відносно невеликій за обсягом, проте надзвичайно місткій за критеріальною «густиною» викладу студії М. Грушевського «Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения»³⁰, яку підставово вважаємо за вершинний здобуток українознавчої аналітики періоду до 1917 р. Беручи за «точку відліку» концептуалізації українознавства межу XVIII – XIX ст. (на попередніх етапах «украиноведение в его настоящем понимании не могло получить значительного развития»³¹), М. Грушевський простежує трансформаційну динаміку потенціювання його визначальних базових маркерів – нерозривності українського територіально-політичного простору,

²⁹ Сумцов М. Діячі українського фольклору. Харків: Печатне діло, 1910. 37 с.

³⁰ Грушевский М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения. *Украинский народ в его прошлом и настоящем*. Т. 1. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1914. С.1 – 37.

³¹ Грушевский М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения. *Украинский народ в его прошлом и настоящем*. Т. 1. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1914. С. 4.

цілісності суспільно-культурної та мовно-літературної модальностей українства, всестанової єдності українського соціуму – підкреслюючи, що цим понятійним тотальностям притаманні свої особливості стадіального розвитку. Наприкінці XVIII ст., коли українознавство робило лише перші кроки до свого наукового становлення, український інтелектуальний простір сегментували, як зазначає автор «Развития украинских изучений...», багато «ліній розломів». Йдеться про розлом лінгвістичний (мова писемна була далека від живої народної), розлом соціальний (козацька старшина Наддніпрянщини набувала прав російського дворянства, у той час, коли селянство стрімко покріпачувалося), розлом релігійний (для «козацьких літописців» греко-католики Правобережжя і Галичини були, висловлюючись сучасною термінологією, не «Іншими», а «чужими»), розлом геополітичний («понятие единства украинского народа постепенно уступает место идеям «козакуресского» народа, сливающегося с казацкой, восточной частью Украины, и «малороссийское отечество» украинских писателей XVIII в. (восточной Украины) все менее выходит за пределы Гетманщины»³²). Перелом у суспільній свідомості інтелектуалів започаткувався тоді, коли, за М. Грушевським, на зміну «антикварному україноведенью»³³ з його імперативом пошуку давніх актів, необхідних для підтвердження автономних прав «Малоросії», а ще більше – для того, аби статусно зрівнятися з російським дворянством

³² Грушевский М. Развитие украинских изучений в XIX в и раскрытие в них основных вопросов украиноведения. *Украинский народ в его прошлом и настоящем*. Т. 1. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1914. С. 5.

³³ Грушевский М. Развитие украинских изучений в XIX в и раскрытие в них основных вопросов украиноведения. *Украинский народ в его прошлом и настоящем*. Т. 1. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1914. С. 9.

(«развивается особое внимание к истории Украины, в которой украинские патриоты искали обоснования своим политическим и классовым стремлениям и запросам»³⁴), приходить зацікавлення феноменом народної словесності – у світоглядному нурті глибинно демократичної, опертої на живомовну традицію і спільної для всіх українських теренів. Власне, через піднесення української думи та пісні до рівня духового клейноду національного буття відбувалася легітимізація самого народу як суб'єкта історичного процесу: «То, что до сих пор было предметом пиетизма разных «Малой России сынов», семейного, так сказать, почитания, ни для кого не обязательного, искавшего для себя оправдания в естественной привязанности к родине и родному – получает совершенно новую, объективную ценность и право претендовать на нее в глазах просвещенного человечества. Серая украинская масса, лишенная литературы, со своим необработанным... языком оказывается обладателем этнографических сокровищ, более ценных, чем какие бы то ни было произведения искусственной литературы, носителем красоты недостижимой для интеллигентского творчества»³⁵. Так у форматі українознавчих студій концептуалізувався культурницький етап українського визвольного руху.

Межами другого історіографічного етапу досліджуваної проблематики окреслюються, з одного боку, Українська революція 1917 – 1921 років, з іншого – друга половина 30-х років XX ст. Важливим бачиться те,

³⁴ Грушевский М. Развитие украинских изучений в XIX в и раскрытие в них основных вопросов украиноведения. *Украинский народ в его прошлом и настоящем*. Т. 1. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1914. С. 6.

³⁵ Грушевский М. Развитие украинских изучений в XIX в и раскрытие в них основных вопросов украиноведения. *Украинский народ в его прошлом и настоящем*. Т. 1. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1914. С. 15.

що саме в межах цього періоду як своєрідний «горизонт» суспільно-наукової комунікації підноситься епоха «Розстріляного Відродження» – доба, коли наснажене енергетикою революційного пробудження українознавство розвивається як інтелектуальна репрезентація певного власної сили і власної суверенності народу. Саме в добу «Розстріляного Відродження» з особливою інтенсивністю розробляються теоретико-методологічні аспекти українознавства (першим у цьому ряді студій варто назвати покажчик С. Єфремова «Українознавство»³⁶), узагальнюються парадигмальні стратегії аналізу цілокупної бутності феноменів України та українства, з'являються ґрунтовні фахові часописи, визначальне місце серед яких належить редагованому М. Грушевським журналу «Україна», який регулярно видавався Історичною секцією ВУАН («науковий двомісячник українознавства») – такою була його усталена від 1925 р. академічна атрибуція). Найголовніше ж – у самій тональності досліджень, у тому числі і студій з історії дослідження художньої словесності в системі українознавства, виразно уреальнюється «відродженська» (не провінційно-залежна, а тому й вимушено підпорядкована регістрам імперського централізму, а національно-суверенна) акустика аналітичного розмислу. За показовий під цим оглядом приклад може правити фрагмент з книги Ф. Савченка (знаного дослідника українських суспільних рухів ХІХ ст., особистого секретаря М. Грушевського) «Перший збірник українських пісень Максимовича: 1827 – 1927»³⁷. Нагадавши, що у 1927 р. наукова громадськість вшановувала пам'ять таких основоположників вивчення

³⁶ Єфремов С. Українознавство. Київ: Всеукраїнський Кооперативний Видавничий Союз, 1920. 64 с.

³⁷ Савченко Ф. Перший збірник українських пісень Максимовича: 1827 – 1927. Київ: ВУАН, 1928. 57 с.

української словесності, як М. Максимович, О. Бодянский та П. Куліш, Ф. Савченко наголошує: «Завдяки цим ювілейним датам ми з'ясували собі, наскільки їхня наукова й громадська діяльність, могутня творчість цих трьох українських діячів зв'язана з роботою інших, що жили разом із ними, і живуть після них – з творчістю Шевченка, Драгоманова, Антоновича, Грушевського. Знаючи ролі цих людей в українському ХІХ столітті, їхню роботу, відданість українській справі та Україні, якої вони були головними творцями в ХІХ ст., – мимохіть запитуєш себе, яку б ми мали тепер, у 1927 р., Україну і які б з нас без них були українці? Перед очима з'являється на весь свій зріст яскрава антитеза листа з 1823 року російською мовою діяча Білецького-Носенка з Прилуки, що висловлював скромно й слухняно своє сердечне побажання, щоб «Украинский Журналь» присвятив декілька своїх сторінок («на малороссійскомъ языкѣ») «для удовольствія мілліонівъ обывателей плодоносной Украины отъ горъ Карпатскихъ до тихого Дона» – і промови 1925 р. на пленумі Укрнауки в Києві історика України-Руси, що скінчив 9-й том свого великого твору і що твердо й свідомо закликав до єднання робітничо-селянські маси також із усього простору українських земель»³⁸. Тут уже не було місця жодним (як, наприклад, у М. Дашкевича) вимушеним лементаціям про «тяготение южной Руси к единению с великой Русью» – як і не було ще спричиненої шквалом сталінського терору 30-х з його утвердженням культу московських царів та петербурзьких імператорів потреби неодмінно поклонитися «прогресивному впливу великої російської літератури».

Основний масив статей і розвідок з проблематики осмислення художньої словесності в системі

³⁸ Савченко Ф. Перший збірник українських пісень Максимовича: 1827 – 1927. Київ: ВУАН, 1928. С. 55

українознавства першої третини ХІХ ст., які побачили світ у період від 1917-го по 1939 – 1940 рр., стосується аспектів більше фактологічних, а не концепційних. Це закономірно в ситуації нормального (тобто – недеформованого) розвитку наукового процесу, коли на основі накопиченого емпіричного матеріалу, відповідно структурованого й осмисленого, згодом виформовується обґрунтована концепційна стратегія. Важливими у цьому зв'язку були упорядковані А. Шамраєм та супроводжуваний його ґрунтовною передмовою перший³⁹ та другий⁴⁰ томи збірника «Харківська школа романтиків», які містили багато цінного матеріалу до характеристики світогляду видавця «Запорожской Старины» І. Срезневського та з'ясування рецептивних «відгомонів», до яких спричинила діяльність очолюваного ним гуртка ентузіастів українського фольклору (до цього кола в молоді роки належав і М. Костомаров), книга В. Щурата «На досвітку нової доби»⁴¹ (на її сторінках він досліджує перші – часто несміливі ще – кроки українського відродження у Галичині, особливу увагу приділяючи просвітницькій роботі І. Могильницького, докладніше зупиняється на біографії дослідника усної словесності й одного з авторів збірника «Русалка Дністров» Г. Ількевича, дилемах вибору національної ідентичності, які постали перед інтелігенцією під час революційних подій 1848 р. у Львові) та його ж важлива за новизною порушених тем розвідка «Початки слави

³⁹ Шамрай А. Харківська школа романтиків. Харків, Держвидав України, 1930. Т.1. 276 с.

⁴⁰ Шамрай А. Харківська школа романтиків. Харків, Держвидав України, 1930. Т.2. 223 с.

⁴¹ Щурат В. На світанку нової доби: статті й замітки до відродження Гал. України. Львів: З друкарні Наукового товариства ім. Шевченка, 1919. 179 с.

української народної пісні в Галичині»⁴² (тут докладно простудійовано соціально-культурний контекст, який спричинив до зацікавлення, а потім навіть і до своєрідної моди на усну словесність на західноукраїнському терені). З окремих розвідок і статей з окресленої проблематики, серед іншого, увагу привертають дослідження М. Новицького⁴³ (досліджував реакцію чиновників охоронного відомства царату на Шевченкові невідцензурні писання, зокрема, і на його передмову до «Седнівського Кобзаря» – тексту, у якому дається панорамний огляд українського письменства дошевченківської доби та накреслюються шляхи його подальшого розвитку), В. Данилова (простежував творчі контакти М. Максимовича з П. Кулішем⁴⁴, аналізував історичний контекст появи та суспільний розголос, до якого спричинив вихід першого⁴⁵ та другого⁴⁶ збірників Максимовичевих пісень), О. Гермайзе⁴⁷ (з'ясовував світоглядно-ідеологічні мотивації, які були визначальними для «кирило-мефодіївського» періоду творчої діяльності П. Куліша та М. Костомарова), В. Щепотьєва⁴⁸ (аналізував вплив усної словесності на естетичні практики автора

⁴² Шурат В. Початки слави української народної пісні в Галичині. Львів: Накладом Товариства «Просвіта», 1927. 16 с.

⁴³ Новицький М. Шевченко в процесі 1847 р. і його папери. *Україна*. Київ: ДВУ, 1925. Кн. 1 – 2. С.51 – 99.

⁴⁴ Данилов В. П. О. Куліш і М. О. Максимович. *Україна*. Київ: ДВУ, 1926. Кн. 5. С.13 – 22.

⁴⁵ Данилов В. До історії «Малороссийских Песен» М. О. Максимовича. *Україна*. Київ: ДВУ, 1928. Кн. 4. С.23 – 33.

⁴⁶ Данилов В. Другий збірник українських пісень М. О. Максимовича. *Україна*. Київ: ДВУ, 1929. Кн. 5. С.14 – 30.

⁴⁷ Гермайзе О. П. Куліш і М. Костомаров, як члени Кирило-Мефодіївського братства. *Шевченко та його доба. Зб. перший*. Київ: Державне видавництво України, 1925. С. 38 – 56.

⁴⁸ Щепотьєв В. До питання про вплив народної словесності на Шевченка. *Записки Полтавського Інституту народної освіти*. Полтава, 1927. Т. 4. С. 39 – 42.

«Кобзаря», дозволяючи в такий спосіб простежити, яким чином Шевченко як реципієнт народної словесності виходив у своїх теоретичних роздумах на концептуалізацію її світоглядних детермінант).

Водночас з'являється і низка вагомих праць узагальнювального характеру: йдеться про роботи, автори яких не лише заглиблюються в фактологію, а й підносяться до рівня методологічного синтезу, відповідного завданням, що їх накреслює перед дослідником проблемне поле українознавства. Важливими і значущими під цим оглядом постають дослідницькі студії Ф. Савченка: він застановляється на ранніх етапах легітимізації української словесності як чинника націєтворення в добу ранньокapіталістичних суспільних відносин (особливу увагу у зв'язку з цим фокусуючи на проблематиці визначення статусу української мови в академічному середовищі початку ХІХ ст.)⁴⁹, аналізує перші спроби налагодження наукової комунікації між дослідниками художньої словесності Східної та Західної України, з'ясовує інтелектуальну специфіку проявлення української визвольної ідеології, яка на ранніх етапах свого розвитку найчастіше концептуалізувала притаманну їй сенсовість у формі наукових студій чи художньо-естетичних пошуків. Окремішнє значення у контексті обговорюваної проблематики набуває згадувана вже праця Ф. Савченка «Перший збірник українських пісень Максимовича: 1827 – 1927»⁵⁰, в аналітичних параметрах якої академічна ґрунтовність органічно доповнюється і підсилюється пасіонарним етосом епохи, знакованої іменами М. Хвильового та М. Зерова. Для Ф. Савченка вихід у світ Максимовичевої збірки українських пісень –

⁴⁹ Савченко Ф. Українська мова перед Рос. Академією Наук у 1805 р. *За сто літ*. Харків – Київ: ДВУ, 1930. Кн. 5. С. 3 – 5.

⁵⁰ Савченко Ф. Перший збірник українських пісень Максимовича: 1827 – 1927. Київ: ВУАН, 1928. 57 с.

факт не стільки навіть наукового чи літературно-художнього життя, скільки одна з центральних подій у світоглядній репрезентації українського націєтворення. Бо саме ця відносно невеликого обсягу студія «стала на декілька десятиліть вихідним пунктом і моральною базою української науково-культурної роботи»⁵¹. «Малороссийские песни» знакують в українознавстві кінець однієї епохи (її прикмети: «малоросійський» автономізм, що в ньому в різних пропорціях поєднувалися пієтет перед «козако-руською» минувиною та лояльність до імперського істеблішменту; культ писемного документа; пильна увага до аристократичних генеалогій та геральдики) та початок іншої, де підставою українського відродження піднісся живий плін народного буття, вияскравленого у формі мелосу народної словесності: «А тодішні 5 мільйонів української людності могли виявити себе, нагадати про себе лише у тій формі, якої ніхто не міг у людей відібрати – у формі слова і пісні. І на щастя для цих мільйонів форма ця дійшла свого найкращого оформлення, яке тільки було людям цілого світу відоме»⁵². Піднесення уснопоетичного слова як символічної репрезентації національно буття ознаменувало «поворотний пункт» не тільки в системі естетичних концепцій, а й у дискурсі політико-соціологічному, адже відтоді селянство як носій цього мелосу більше не могло потрактовуватися зневажливо чи сприйматися як носій примітивної культури. Таким чином, твориться зовсім інше, ніж було раніше, уявлення про цілокупність українства; виформовується світоглядний каркас, на який буде спиратися в своєму дедалі щораз переконливішому ствердженні ідея

⁵¹ Савченко Ф. Перший збірник українських пісень Максимовича: 1827 – 1927. Київ: ВУАН, 1928. С. 3.

⁵² Савченко Ф. Перший збірник українських пісень Максимовича: 1827 – 1927. Київ: ВУАН, 1928. С. 20.

народності – не в її офіційно-імперському, а в насаженому духом засадничого демократизму українському вимірі: «Максимовичів збірник 1827 р. утворив культ народності, виявив назовні українську народну стихію, дав їй помітне і поважне місце, звернувши увагу на її красу, сердечність і щирість, уникнувши сухого теологічно-філологічного опрацювання української мови й абстрактних доказів про право на її існування»⁵³. «Етнографія тих часів і знайомство з історичною пісенністю перетворювалось на суспільствознавство наших днів»⁵⁴, – ця концептуально-методологічного значення заувага Ф. Савченка дозволяє простежити стадіальність розвитку комплексної науки про Україну, яка на початках своїх поставала саме системою дискурсивних практик дослідження української словесності.

На нову якість (і на нову суспільну акустику в часопросторі українського Ренесансу 20-х) здобуваються в цей час і наукові студії визнаних основоположників українознавчого дискурсу минулого століття – С. Єфремова та М. Грушевського. Автор «Історії українського письменства» своїми розвідками і монографіями цього періоду продовжував поглиблену розробку тих проблемно-тематичних моментів, про які в його узагальнюючій праці з історії українського письменства говорилося переважно в загальних аспектах (власне, тривка популярність «Історія...» С. Єфремова зумовлена не так деталізованою фактологією, як концепційною «густиною» викладу, людино і народоцентричні домінанти якого окреслювалися актуальними для української гуманітаристики не лише в

⁵³ Савченко Ф. Перший збірник українських пісень Максимовича: 1827 – 1927. Київ: ВУАН, 1928. С. 4.

⁵⁴ Савченко Ф. Перший збірник українських пісень Максимовича: 1827 – 1927. Київ: ВУАН, 1928. С. 4.

час її виходу, а і впродовж багатьох наступних десятиліть⁵⁵). Важливим аспектам дослідження художньої словесності в системі українознавства 20 – 30-х років було присвячено кілька опублікованих у той час студій С. Єфремова, найпершою з-посеред яких слід назвати його узагальнюючого характеру розвідку «Дорогою синтезу. Огляд історіографії українського письменства»⁵⁶. У цій роботі накреслено цілу траєкторію діахронічної стадіальності розгортання досліджень нашої писемної словесності: починаючи виклад першими критичними екзерсисами І. Могильницького, О. Бодяньського, М. Костомарова, він завершує розмисел аналізом доробку своїх сучасників, вчених початку ХХ ст. – І. Франка, М. Возняка, В. Сімовича, О. Грушевського, В. Перетца, Б. Лепкого, В. Дорошенка. С. Єфремов у кожній інтелектуальній з'яві, значущій на полі осмислення специфіки іманентного розвитку літератури, вияскравлює найперше ті компоненти, які засвідчують «потребу й важливість історичної мірки у справах українського письменства»⁵⁷. Це було вкрай важливо для розвитку саме українознавчого підходу до інтерпретації історичної бутності українського слова, адже до неї вільно застосувати також і суто філологічний підхід, який перевагу надає не панорамним соціально-громадським контекстам, а конкретним рецептивним практикам тлумачення художнього твору (чи не першим в українській науці зразком такого підходу окреслилась

⁵⁵ Бойко Ю. Літературознавча та літературно-критична методологія Сергія Єфремова. *Вибрані праці*. Київ: Медекол, 1992. С.182 – 203.

⁵⁶ Єфремов С. Дорогою синтезу. Огляд історіографії українського письменства. *Записки історико-філологічного відділу ВУАН*. Київ, 1923. Т.2. С.89 – 110.

⁵⁷ Єфремов С. Дорогою синтезу. Огляд історіографії українського письменства. *Записки історико-філологічного відділу ВУАН*. Київ, 1923. Т.2. С.90.

видана Л. Білецьким 1925 р. у Празі ґрунтовна монографія «Основи української літературно-наукової критики»⁵⁸).

Стаття С.Єфремова «Максимович в історії української самосвідомості»⁵⁹ може правити за репрезентативний зразок концептуалізації такої «історичної мірки». Наголосивши, що М. Максимович розпочав свою наукову роботу «в 20 – 30-х роках, коли українство ставило невпевнено тільки перші кроки свої на громадському шляху, коли українське письменство навіть не одмежувалося від російського виразною лінією»⁶⁰, С.Єфремов підкреслює парадоксальну антитетичність і водночас дивовижну цілісність творчої та наукової постави першого ректора Київського університету: вчений і культурний діяч своєї (тобто – «миколаївської» епохи), лояльний до імператора в Петербурзі і дуже далекий від «радикалізму соціального і національного»⁶¹, своєю діяльністю (у якій Максимович відобразив «тодішній стан науки українознавства»⁶²), а особливо – самим фактом виходу «Малороссийских песен», витворив «вихідний пункт нової смуги в історії української самосвідомості, один з неминучих етапів її, якого ми, нащадки, не можемо забути в огляді свого громадського і культурного набутку»⁶³. Суб'єктивно прагнучи насамперед оборонити звичаєву українську традицію та культурний доробок своїх земляків перед всенівелюючим централізмом

⁵⁸ Білецький Л. Основи української літературно-наукової критики. Київ: Либідь, 1998. 408 с.

⁵⁹ Єфремов С. Максимович в історії української самосвідомості. *Літературно-критичні статті*. Київ: Дніпро, 1993. С.318 – 321.

⁶⁰ Єфремов С. Максимович в історії української самосвідомості. *Літературно-критичні статті*. Київ: Дніпро, 1993. С.320.

⁶¹ Єфремов С. Максимович в історії української самосвідомості. *Літературно-критичні статті*. Київ: Дніпро, 1993. С.320.

⁶² Єфремов С. Максимович в історії української самосвідомості. *Літературно-критичні статті*. Київ: Дніпро, 1993. С.320.

⁶³ Єфремов С. Максимович в історії української самосвідомості. *Літературно-критичні статті*. Київ: Дніпро, 1993. С.321.

«Півночі» (не випадково саме з діяльністю М. Максимовича пов'язаний найяскравіший епізод «спору южан с северянами»), не змагаючись не тільки до політичного, а навіть і до літературного відокремлення України від Московщини, він своїми працями «все ж годував і підживлював наступне по йому покоління духовно, давав матеріал для висновків, перед якими сам спинився б і навіть жажнувся»⁶⁴. «Вишукуючи й обслідуючи коріння українства в глибокій минувшині, Максимович тим самим національне відродження українського народу позбавляв елементу випадковості й надавав йому значення глибокого органічного процесу, що йшов своїм законним шляхом і до законних так само доходив і висновків. Сам того не знаючи, і, може, навіть не хотючи, Максимович сягав безмірно далі, ніж здавалося йому та його однодумцям»⁶⁵, – у цих опублікованих С. Єфремовим 1928 р. (тобто – практично за рік до «процесу СВУ» та початку тотального нищення української інтелігенції) словах уреальнюється як глибина розмислу й багатовимірність методологічних підходів автора «Історії українського письменства» та «Українознавства», так і його ж подиву гідна інтелектуальна чесність. Адже писати в тих умовах (знаючи про пильну чекістську увагу до кожного свого рядка: опублікований його «Щоденник», виразно засвідчує, що С. Єфремов таку «увагу» відчував практично щоденно) про доходження «законних висновків» з того вихідного пункту, що його започаткувала в українській самосвідомості Максимовичева збірка народних пісень – то хоч і між рядками, проте від того не менш виразно вказувати, що до

⁶⁴ Єфремов С. Максимович в історії української самосвідомості. *Літературно-критичні статті*. Київ: Дніпро, 1993. С.321.

⁶⁵ Єфремов С. Максимович в історії української самосвідомості. *Літературно-критичні статті*. Київ: Дніпро, 1993. С.321.

тих-таки висновків належить і IV Універсал Української Центральної Ради.

На жаль, М. Грушевський зміг довести виклад своєї фундаментальної «Історії української літератури»⁶⁶ лише до періоду Могилянських реформ у першій третині XVII ст., з огляду на що і не зміг завершити викінченої панорамно-розгорнутої та контекстуально структурованої історії досліджень художньої словесності у першій половині XIX ст. Проте і весь напрям редагованого ним «наукового двомісячника українознавства» «Україна», на шпальтах якого ця тема була однією з пріоритетних, і написані М. Грушевським після повернення з еміграції нові наукові студії засвідчують те особливе значення, що його найвидатніший український історик XX ст. надавав цій проблематиці. Особливе зацікавлення викликав у нього доробок М. Максимовича (дослідника словесності і водночас – фундатора школи наукового українознавства) та найвизначніших його послідовників – М. Костомарова та П.Куліша: його він досліджував у вимірах як власне філологічних, так і культурно-історичних та політико-соціальних. Авторів першої розгорнутої монографії про комплексну специфіку української народнопоетичної творчості він присвятив узагальнюючо-концепційну статтю «Костомаров» і Новітня Україна»⁶⁷, де звертає увагу на формування під впливом його (на перший погляд – надто далеких від актуальної політики) дослідницьких підходів концептології українського визвольного руху, важливі аспекти аналізу М. Костомаровим усного та писемного формовиявів художнього слова осмислювалися у його студіях «Етнографічне діло Костомарова»⁶⁸ (серед

⁶⁶ Грушевський М. Історія української літератури. Київ: АТ «Обереги», 1995. Т.6. 709 с.

⁶⁷ Грушевський М. Костомаров і Новітня Україна. *Україна*. Київ: ДВУ, 1925. Кн. 3. С3 – 20.

⁶⁸ Грушевський М. Етнографічне діло Костомарова. *Етнографічні писання Костомарова*. Київ: ДВУ, 1930. С. VII – XXIV.

іншого, М. Грушевський вперше звернув тут увагу на вплив, що його справив М. Костомаров на становлення аналітичних методик дослідження фольклору в О. Потебні) та «З публіцистичних писань Костомарова»⁶⁹. Справді панорамній у літературно-науковому та суспільно-культурному вимірах діяльності П. Куліша присвячена розвідка «В тридцяті роковини Куліша. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості»⁷⁰ (назагал беручи, період 20 – початку 30-х років ХХ ст. позначений особливо напруженим інтересом до постаті та доробку творця «Чорної ради»: найпершими у цьому контексті, звичайно, варті згадки праці М. Зерова⁷¹).

Однаке за всього багатоманіття проблем і питань, які порушували в оперативному полі дослідження окресленої проблематики тогочасні українські вчені, методологічно найважливішою контекстуальною складовою наукового дискурсу другого історіографічного періоду бачиться розвідка М. Грушевського, присвячена 100-річчю виходу «Малоросійських пісень» М. Максимовича⁷² (це була також і його доповідь на урочистому засіданні Історичної секції ВУАН 2 жовтня 1927 р.: в умовах ще відносно ліберального політичного режиму підрадянської України науковці скористалися цим ювілеєм для підкреслення

⁶⁹ Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. Київ: ДВУ, 1928. С. III – XXI.

⁷⁰ Грушевський М. В тридцяті роковини Куліша. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості. *Україна*. Київ: ДВУ, 1927. Кн.1 – 2. С. 9 – 38.

⁷¹ Зеров М. Українське письменство XIX ст. Від Куліша до Винниченка: Лекції, нариси, статті. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2007. 568 с.

⁷² Грушевський М. «Малоросійські пісні» Михайла Максимовича і їх роль в розвитку українознавства. *Народна творчість та етнографія*. Київ, 1996. №5 – 6. С. 27 – 39.

неперервної тяглості національної культурної традиції, не поділеної силоміць на ленінські «дві культури в кожній національній культурі»). У цій студії узагальнено й містко вияскравлено визначальні напрямні дослідження художньої словесності в українознавстві 20 – 30-х років XIX ст., що їх наукова спільнота епохи «Розстріляного Відродження» потрактовувала не тільки адекватними для ситуації першої половини XIX ст., але також і актуальними в сучасній їм добі. Для М. Грушевського переорієнтація українських інтелектуалів зі збирання «монарших привілеїв» на ентузіастичне вивчення думи і пісні спричинила до революційних змін у тогочасній суспільній свідомості: «Історики, правники і камералісти XVIII в. доводили права української старшини на автономію історично-юридичними документами і практиками... Народність XIX віку висувала невмирущу силу народної стихії – вічно творчої, вічно активної, що не може бути ні вбита, ні спинена ніякими державними актами. Не воля правителів і монархів, а невгавуча активність анонімного народнього колективу опреділяли його життя і його історію. При всій наївності тодішньої соціології, при всіх романтичних перебільшеннях, ми відчуваємо під тим певні соціологічні підвалини, котрим ся будова романтиків завдячила свою реальність і тривкість»⁷³. Саме ця зміна суспільно-культурних пріоритетів і спричинила, за М. Грушевським, до повносілого постання українознавства як наукової практики, але також і як визнаної загалом репрезентації народу спочатку в царині духово-культурній, а потім і політичній (навіть і поза бажанням М. Максимовича, який суб'єктивно не виходив за межі загальноімперської лояльності). «Українознавство в сім процесі йшло дуже

⁷³ Грушевський М. «Малоросійські пісні» Михайла Максимовича і їх роль в розвитку українознавства. *Народна творчість та етнографія*. Київ, 1996. №5 – 6. С. 28.

часто в тісній і нерозривній зв'язку з політичною боротьбою»⁷⁴, – наголошував автор «Історії України-Руси» та «Історії української літератури».

Те, що українознавство як царина духового самоствердження суверенного народу нерозривно пов'язана з політичною боротьбою, усвідомлював не лише М. Грушевський та коло його однодумців, це чудово розуміло також і політичне керівництво більшовицької імперії. Наслідком цього впродовж розгортання третього історіографічного періоду досліджуваної нами проблематики (його хронологічні межі: з одного боку – друга половина 30-х, з іншого – кінець 80-х років ХХ ст.) науковий пошук розділяється на два окремішніх річища: в підрадянській Україні та в діаспорі.

Науковий «клімат» в УРСР характеризувався жорстким ідеологічним диктатом з його неодмінними вимогами повсякчасного підкреслення «першості» російської культури, літератури, науки та прямою заборонаю цілих напрямів гуманітарного знання (під таку заборону потрапило й українознавство: симптоматичною бачаться назви книг М. Варварцева «Буржуазне «українознавство» – знаряддя ідеологічних диверсій імперіалізму»⁷⁵ та «Американські центри буржуазного «українознавства» на службі мілітаризму»⁷⁶), тому ні про яку розробку теорії та методології дослідження художньої словесності в українознавстві не могло бути й мови. Однак цілковито зупинити розвиток національної гуманітаристики було не під силу навіть такому

⁷⁴ Грушевський М. «Малоросійські пісні» Михайла Максимовича і їх роль в розвитку українознавства. *Народна творчість та етнографія*. Київ, 1996. №5 – 6. С. 37.

⁷⁵ Варварцев М. Буржуазне «українознавство» – знаряддя ідеологічних диверсій імперіалізму. Київ: Наукова думка, 1976. 187 с.

⁷⁶ Варварцев М. Американські центри буржуазного «українознавства» на службі мілітаризму. Київ: Тов-во «Знання» УРСР, 1984. 15 с.

репресивному апарату: в періоди ослаблення цензурного контролю з'являються праці, які, попри всю атрибутику неодмінного марксистсько-ленінського «маскування», містять і цікавий фактологічний матеріал: важливими під цим оглядом окреслювалися розвідка О. Білецького «Шляхи розвитку дожовтневого українського літературознавства»⁷⁷, дослідження П. Попова, присвячене цілокупному аналізу фольклористичного доробку М. Костомарова⁷⁸, сумлінно упорядкований І. Бойком бібліографічний покажчик «Українські альманахи і збірники XIX – початку XX ст.»⁷⁹ (багато і фольклорних пам'яток, і перших досліджень української художньої словесності було опубліковано саме на шпальтах альманахів), ґрунтовна монографія Р. Кирчіва «Етнографічно-фольклористична діяльність «Руської Трійці»⁸⁰. Справді подвижницькою на цій ниві (і подосі належно не поцінованою в своїй енциклопедичній універсальності) була праця відомого фольклориста О. Дея, який у «найглухіші» часи всевладдя В. Щербицького вперше опублікував – із ґрунтовними передмовами та примітками, із врахуванням численних варіантів запису – практично повний корпус пам'яток усної словесності, зібраних піонером української фольклористики З. Доленгою-Ходаковським⁸¹, та надзвичайно багату

⁷⁷ Білецький О. Шляхи розвитку дожовтневого українського літературознавства. *Зібрання праць у п'яти томах*. Т. 2. Київ: Наукова думка, 1965. С.72 – 110.

⁷⁸ Попов П. М. Костомаров як фольклорист і етнограф. Київ: Наукова думка, 1968. 116 с.

⁷⁹ Українські альманахи і збірники XIX – початку XX ст.: Бібліографічний покажчик [склав. І. Бойко]. Київ: Наукова думка, 1967. 372 с.

⁸⁰ Кирчів Р. Етнографічно-фольклористична діяльність «Руської трійці». Київ: Наукова думка, 1990. 339 с.

⁸¹ Українські народні пісні в записах Зорана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся). Київ: Наукова думка, 1974. 784 с.

унікальним матеріалом збірку народних пісень у записах Осипа та Федора Бодянських⁸².

Доробок вчених української діаспори в розроблення проблематики літературознавчих та фольклористичних досліджень в українознавстві 20 – 30-х років XIX ст. доречно структурувати за кількома напрямними: а) роботи, безпосередньо присвячені тим або іншим аспектам дослідження словесності в комплексі гуманітарних студій окресленого періоду; б) історіософські та культурологічні дослідження, методологічні засади яких дозволяють концептуалізувати висновки, засадничо важливі для розробки інноваційних підходів до цілокупного осмислення українознавства першої половини XIX ст. У першому випадку маємо відносно невеликий масив досліджень, і то переважно загальнооглядового характеру: одна з важливих причин такої певної знеохоти бачиться у тому, що проблематика історії української словесності в українознавстві першої половини XIX ст. не перебувала в епіцентрі українсько-імперського протистояння (подібно до таких, наприклад, тем, як «Переяславська рада», постать І. Мазепи чи ставлення глорифікованого більшовизмом В. Белінського до української літературної традиції⁸³). Звичайно, фольклористичні та літературознавчі розвідки М. Максимовича, І. Срезневського, О. Бодянського, М. Костомарова розглядалися в них як загальноінтегративна складова українознавчого дискурсу (показовою у цьому зв'язку є студія Д. Дорошенка «Розвиток науки українознавства у XIX – на початку XX ст. та її досягнення»), одначе нових концептуально містких праць

⁸² Українські народні пісні у записах Осипа та Федора Бодянських. Київ: Наукова думка, 1978. 328 с.

⁸³ Бойко Ю. Белінський і українське національне відродження. *Вибрані праці*. Київ: Медекол, 1992. С.78 – 93.

із цієї проблематики не з'явилося. Навіть фундаментальна «Енциклопедія українознавства» за редакцією В. Кубійовича не приділяє окресленій тематиці значної уваги: показовий у цьому зв'язку вміщений у першому її томі нарис В. Петрова «Методологічно-світоглядові напрями в українській етнографії XIX – XX ст.»⁸⁴, у якому відлунює погано приховане несприйняття його автором світоглядних настанов тих культурних діячів, які за покликом М. Максимовича розпочали ентузіастичне вивчення уснопоетичного мелосу народу: «Мова («слово»), саме мова простого народу, мова села, селянська мова визначається за головну ознаку, основу нар. особистості... Так, селянська концепція народу, з одного боку, й мовно-літературна, філологічна концепція народу, з другого, послідовно сплітаються. Твердження «народ – це його мова» стає непохитною догмою для всього XIX ст.»⁸⁵).

Натомість значення діаспорних праць з історіософії та культурології для адекватного усвідомлення місця, яке посідають дослідження словесності в процесі розвитку українознавства першої половини XIX ст., справді важко переоцінити. Серед визначальних тут варто назвати роботи Є. Маланюка (найперше – його «Нариси з історії нашої культури»⁸⁶, де на рівні узагальнюючих філософських осягів критеріально вияскравлюється антропоцентрична природа нашої культурної традиції, та

⁸⁴ Петров В. Методологічно-світоглядові напрями в українській етнографії XIX – XX ст. *Енциклопедія українознавства. Загальна частина*. Київ: Інститут української археографії АН України, 1994. Т. 1. С. 184 – 187.

⁸⁵ Петров В. Методологічно-світоглядові напрями в українській етнографії XIX – XX ст. *Енциклопедія українознавства. Загальна частина*. Київ: Інститут української археографії АН України, 1994. Т. 1. С. 185.

⁸⁶ Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. *Книга спостережень*. Торонто: Гомін України, 1966. Т. 2. С. 63 – 133.

«Малоросійство»⁸⁷ – точний діагноз історично задоволеної психотравми українства) та І. Лисяка-Рудницького (вартими особливої уваги бачаться його праці «Інтелектуальні початки нової України»⁸⁸ та «Структура української історії в ХІХ столітті»⁸⁹), у яких вперше цілісно й концептуально-поліфонічно структуровано феномен «українського ХІХ століття», історична потенційність якого розгорталася в координатах значно ширших за його хронологічні межі: «Який часовий зміст вкладаємо в поняття – «українське 19 століття»? Якщо розуміти це не календарно, але як історичну добу, тоді доводиться почати від ствердження, що воно тривало довше, ніж сто років: не від 1800 до 1900, а від 1780-х років до 1914. Іншими словами, українське 19 століття охоплює час приблизно 130 років, від кінця козацької державності до першої світової війни»⁹⁰, – підкреслює І. Лисяк-Рудницький.

Початок четвертого історіографічного етапу дослідження художньої словесності в українознавстві першої третини ХІХ ст. позначений добою розпаду СРСР і проголошенням Незалежності України (узагальнено його межі можемо розгорнути між такими хронологічними віхами: 1991 р. – початок ХХІ ст.). Характеристичні риси цього періоду: остаточне падіння системи ідеологічного цензурування і як наслідок – творення спільного наукового простору «материкової» та діаспорної України. Серед праць і видань, присвячених найрізноманітнішим проблемам, приналежним до оперативного поля

⁸⁷ Маланюк Є. Малоросійство. *Книга спостережень*. Торонто: Гомін України, 1966. Т.2. С. 229 – 246.

⁸⁸ Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України. *Історичні есе*. Київ: Основи, 1994. Т.1. С.173 – 191.

⁸⁹ Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в ХІХ столітті. *Історичні есе*. Київ: Основи, 1994. Т.1. С.193 – 202.

⁹⁰ Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в ХІХ столітті. *Історичні есе*. Київ: Основи, 1994. Т.1. С.197.

досліджуваної нами проблематики, чітко виокремлюються три парадигмальні складові. Йдеться про роботи, присвячені а) загальним проблемам українознавства; б) найрізноманітнішим фактологічним аспектам дослідження художньої словесності першої третини ХІХ ст.; в) проблематиці узагальнено-історіософського осмислення українського буття у першій половині ХІХ ст.

Дослідження з методології українознавства у цьому контексті потребують особливої уваги, адже саме вихід України з більшовицької імперії уможливив легалізацію в суспільному дискурсі цього доти табуйованого поняття: творяться і розгортають свою роботу наукові українознавчі інституції (Науково-дослідний інститут українознавства, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр українознавства філософського факультету КНУ імені Тараса Шевченка, кафедри українознавства у багатьох вишах), виходять у світ підручники й монографії, присвячені теорії та історії розвитку інтегративної науки про Україну та світове українство. Варті уваги під цим оглядом праці П. Кононенка⁹¹, Я. Калакури⁹², Л. Токаря⁹³, колективні монографічні дослідження «Українознавство»⁹⁴, «Історія українознавства»⁹⁵, «Українознавство: концептуальні та теоретико-методологічні основи розвитку»⁹⁶. Ці системні студії, автори яких не ставили за мету заглиблюватися в

⁹¹ Кононенко П. Українознавство: навчальний посібник. Київ: Заповіт, 1994. 230 с.

⁹² Калакура Я. Українознавчі дослідження: теорія та методологія. Тернопіль, Джура, 2012. 292 с.

⁹³ Токар Л. Наукові основи українознавства. Київ: ННДІУВІ, 2013. 352 с.

⁹⁴ Українознавство: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. 672 с.

⁹⁵ Історія українознавства. Київ: Академвидав, 2011. 512 с.

⁹⁶ Українознавство: концептуальні та теоретико-методологічні основи розвитку. Київ: «МП Леся», 2015. 504 с.

конкретизацію вивчення історії словесності у національній гуманітаристиці першої половини XIX ст., важливі насамперед тим, що в них чітко вияскравлюється українознавчий контекст осмислення порушеної проблематики – та «панорамність» погляду», яка дозволяє проаналізувати конкретні факт, подію, явище і в притаманному їм конкретно-історичному часі, і в перспективі саморуху духового поступу нації.

Видрукований після 1991 р. великий масив досліджень, автори яких порушують щонайрізноманітніші фактологічні проблеми вивчення словесності в українознавстві першої третини XIX ст., прикметний наявністю в ньому і робіт, безпосередньо присвячених становленню аналітичних моделей вивчення усного та писемного формовиявів слова, і досліджень, зорієнтованих на загальні питання концептуалізації тогочасного українського інтелектуального життя (зазвичай ці роботи спираються на «матеріал» художньої літератури, бо саме вона у першій половині XX ст. була, у суті речі, єдиним його, інтелектуального життя, репрезентантом). На початку 90-х з'являються перші по довгих десятиліттях переховування у «спецхранах» перевидання фольклористичної та літературознавчої класики М. Максимовича⁹⁷ та М. Костомарова⁹⁸, що підносить цю спадщину до рівня актуального набутку науки про Україну та український світ (на жаль, досі ще належним чином не видані у нас дослідження в царині вивчення словесності О. Бодянського та І. Срезневського – а ці тексти етапні для становлення українознавства). Важливим окреслився вихід у світ нових, позбавлених гнітючого тягара «радянізму» узагальнюючих курсів

⁹⁷ Максимович М. Киев явился градомъ великим... Вибрані українознавчі твори. Київ: Либідь, 1994. 448 с.

⁹⁸ Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. Київ: Либідь, 1994. 384 с.

історії української фольклористики та літературознавства, що належали перу М. Насенка⁹⁹, Р. Гром'яка¹⁰⁰, Я. Гарасима¹⁰¹: тут давався огляд внеску вчених і дослідників з підросійської України та Галичини, характеризувався світоглядно-естетичний контекст епохи – хоча не можна не зауважити і того, що автори їх орієнтувалися не стільки на контекстуально-українознавчу (отже – суспільно-метаісторичну), скільки на суто філологічну парадигмальність методології. Важливі аспекти аналізу обговорюваної проблематики осмислено в дослідженнях С. Козака¹⁰² (пісенний мелос як субститут «ідеї-сили» і каталізатор формування національної свідомості), М. Гримич¹⁰³ (інноваційний характер осмислення усної словесності українців в дослідницьких практиках З. Доленги-Ходаковського), М. Суздаль¹⁰⁴ (суспільна «акустика» фольклористичної діяльності М. Цертелева), М. Дмитренка¹⁰⁵ (народоцентричний універсалізм осмислення пісенності в доробку М.

⁹⁹ Насенко М. Українське літературознавство: школи, напрями, тенденції. Київ: ВЦ «Академія», 1997. 320 с.

¹⁰⁰ Гром'як Р. Історія української літературної критики (від початків до кінця XIX століття). Тернопіль: Підручники і посібники, 1999. 224 с.

¹⁰¹ Гарасим Я. Нариси до історії української фольклористики. Київ: Знання, 2009. 301 с.

¹⁰² Козак С. Від гердеризму до сучасної національної свідомості. *Шевченкознавчі та порівняльні студії: Статті, розвідки, лекції*. Київ, 2012. С.223 – 235.

¹⁰³ Гримич М. З історії польових досліджень в Україні: Зоріан Доленга – Ходаковський. *Етнічна історія народів Європи*. Київ, 2012. №38. С.15 – 21.

¹⁰⁴ Суздаль М. «Опыт собрания старинных малороссийских песен» М. Цертелева в історіографії та суспільній думці. *Український історичний журнал*. Київ, 2014. №6. С.149 – 164.

¹⁰⁵ Дмитренко М. Фольклористична концепція Михайла Максимовича. *«Я син свого народу»*. Наукова спадщина Михайла Максимовича (до 200-річчя з дня народження вченого). Київ: Видавничий центр «Просвіта», 2006. С.29– 40.

Максимовича), М. Корпанюка¹⁰⁶ (справді вагомим внеском в досліджувану проблематику стала його монографія «Слово і дух України княжої та України козацької (Михайло Максимович – дослідник давньоукраїнської літератури)»), Р. Кирчіва¹⁰⁷ та О. Ковальчук¹⁰⁸ (козакофільський ентузіазм І. Срезневського як чинник формування нових пасіонарних кодів національної культури), О. Яблонської¹⁰⁹ (романтична візія своєрідності українського пісенного мелосу в О. Бодянського). Серед робіт, присвячених концептології українського суспільно-літературного та світоглядного руху, вирізняються перевидане в Україні наприкінці 90-х років ХХ ст. узагальнююче дослідження Ю. Луцького «Між Гоголем і Шевченком»¹¹⁰, де на підставі аналізу величезного масиву тогочасного літературного «матеріалу» простежуються зміни в свідомості українських інтелектуалістів, які знакували трансформацію ностальгійного малоросійського лоялізму, сповненого водночас і пієтету до приреченого на зникнення старожитнього побуту, і непідробної відданості царату, у наступально-революційне самостійництво Шевченкового кшталту, та монографія М. Шкандрія «В обіймах імперії: Російська і українська література

¹⁰⁶ Корпанюк М. Слово і дух України княжої та України козацької (Михайло Максимович – дослідник давньоукраїнської літератури). Черкаси: Брама, 2004. 279 с.

¹⁰⁷ Кирчів Р. «Запорожская старина» – явище романтичної фольклористики. *Міфологія і фольклор*. Львів, 2013. № 2 – 3. С. 5 – 26.

¹⁰⁸ Ковальчук О. «Запорозька старовина» як матеріал для вивчення історіографічних та джерелознавчих уявлень епохи. *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ, 2008. №18. С.6 – 12.

¹⁰⁹ Яблонська О. Фольклор як джерело етнопсихології: О. Бодянський про специфіку української словесності. URL: <http://esnuir.eenu.edu.ua/handle/123456789/3403>

¹¹⁰ Луцький Ю. Між Гоголем і Шевченком. Київ: «Вид-во «Час», 1998. 255 с.

новітньої доби»¹¹¹ з її надзвичайно продуктивною ідеєю аналізу нового українського письменства як контрдискурсу, етичні та естетичні парадигмальності якого протистоять політичним стратегіям імперського наративу.

Узагальнено-історіософське осмислення українського буття в першій половині XIX ст. і концептуальні висліди, які постали наслідком такого осмислення (вони можуть та повинні бути «спроектовані» на аналітичні моделі дослідження української словесності у 20 – 30-х років XIX ст.) – то методологічно найпродуктивніша складова історіографічного доробку цього періоду. Вкрай важливим бачиться те, що в цей час наша історична наука вільно комунікує у просторі європейської гуманітаристики, а перспективні зарубіжні концепції починають творчо адаптуватися на українському ґрунті. Під цим оглядом доцільним є аналіз досліджуваної нами проблематики у рецептивних «транскрипціях» підходів, розгорнутих насамперед у працях М. Гроха з його теоретичною моделлю структуризації національно-визвольних рухів у послідовно-діахронічній зміні трьох фаз їхнього розвитку – етнографічного (романтичного, обмеженого відносно невеликим колом інтелектуалів), академічного (системно-наукового) та політичного (у цій фазі національний рух виходить на необхідність масової мобілізації)¹¹², – та у монографії Б. Андерсона «Уявлені спільноти»¹¹³, де містяться надзвичайно цінні (хоча часом і відверто

¹¹¹ Шкандрій М. В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби. Київ: Факт, 2004. 496 с.

¹¹² Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.) Київ: Український письменник, 2014. 496 с.

¹¹³ Андерсон Б. Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: Критика, 2001. 272 с.

контроверсійні) розмірковування про зв'язок національної ідеології з розповсюдженням друкованих книг та про ту особливу роль, яку відіграли у національному пробудженні спільнот Старого Світу «національні друковані мови» (на відміну, як підкреслює Б. Андерсон, від революційних рухів на Американському континенті, у перебігу яких англійська та іспанська мови не відігравали істотної ролі).

Власне, у процесі синтезу кращих вітчизняних та найадекватніших західних стратегій і постали праці, семантичний потенціал та оперативне поле дискурсу яких якнайбільше надаються для «корекції» аналітичних напрямних вивчення фольклору та красного письменства в українознавстві 20 – 30-х років XIX ст. Найпершою за концептуальною «густиною» викладу у цьому ряді слід назвати монографію Р. Шпорлюка «Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща»¹¹⁴, де вперше у нашій історичній літературі на рівні системної теоретизації осмислено проблематику діалектичної трансформації політико-семіотичного простору Малоросії в простір України (з особливою увагою до політичної чинності етнографічних студій епохи раннього українського романтизму) та «філологічної» революції як чинника формування модерної нації. «Модерна епоха» почалася з філологічної революції. За життя Котляревського в Європі сформувалася нова концепція нації: важливо не лише те, що відтоді саме мова визначала національність, а й те, що розмовна мова простих селян стала вважатися найавтентичнішою. Її носії були такими ж повноправними представниками нації, як і вищі класи»¹¹⁵, – цю тезу Р. Шпорлюка підставово буде застосувати не до самої

¹¹⁴ Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. Київ: Дух і літера, 2013. 552 с.

¹¹⁵ Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. Київ: Дух і літера, 2013. С. 416

лише мови, а до цілого комплексу тогочасних лінгвістичних, фольклорних, літературних артефактів. Важливі аспекти, дотичні до аналізу вивчення словесності в українознавстві першої половини XIX ст., порушувалися в монографії З. Когути¹¹⁶ (вплив світоглядних стратегем козацького автономізму на зміну стадіальних етапів нашої інтелектуальної історії XVIII – XIX ст.), В. Кравченка¹¹⁷ (українська ідентичність у просторі Російської імперії XIX ст.), А. Капеллера¹¹⁸ (українське відродження в контексті національно-революційних рухів інших народів Російської імперії), Л. Іванової¹¹⁹ (ідеологія українського руху в її розгортанні від таємних автономістських гуртків до Кирило-Мефодіївського братства) – і цей перелік вільно продовжувати, адже чи не в кожній роботі, присвяченій тому або іншому проблемному аспекту інтелектуальної історії «українського XIX ст.», досліджувана нами проблематика знаходить своє відображення.

Насамкінець – кілька недругорядних зауваг. Бачиться аксіоматичним, що концептосфера аналітичного розмислу над художньою словесністю в українознавстві 20 – 30-х років XIX ст. повинна структуруватися як творчий синтез проблемних напрямних історії, історіографії, історіософії, фольклористики, літературознавства, мовознавства, соціології. Йдеться, отже, про цілокупну «територію» справді українознавчого пошуку, який має враховувати

¹¹⁶ Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ: Критика, 2004. 352 с.

¹¹⁷ Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ: Критика, 2011. 543 с.

¹¹⁸ Капеллер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. XII+360 с.

¹¹⁹ Іванова Л. Україна між Сходом і Заходом: до проблеми становлення національної ідеї в українській суспільно-політичній думці в контексті східноєвропейського розвитку (I половина XIX ст.). Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. 192 с.

станову структуру тогочасного українського соціуму, соціо-культурні пріоритети його панівних верств, новопосталої української інтелігенції та багатомільйонної селянської маси, яка й становила етнографічну підставу тогочасного українства, специфіку старожитньої традиції нашої художньої словесності, найперше – літературного Бароко (у його «високих» та «низових» формах), та особливості нових інтелектуальних тенденцій, які привнесені були епохою Великої французької революції та добою Романтизму, стратегії імперської інкорпорації Гетьманщини та ті нові підходи й соціальні технології, до яких вимушений був вдаватися Петербург в умовах загального пробудження національних рухів (і власне російського, і польського, і українського, який спочатку вважався цілком безпечним і навіть у «малоросійському» своєму форматі до певної міри підтримувався царатом як чинник, що здатний був у «Юго-Западном крає» протистояти впливам польських революціонерів і який за кілька десятиліть виріс до масштабів проблеми, що загрожує самому існуванню імперії). У доробку дослідників попередніх періодів (особливо ж – в академічному дискурсі «Розстріляного Відродження»), у статтях науковців та культурологічній есеїстиці літераторів діаспори віднаходимо багато відповідей – або начерків та «проектів» відповідей – на повищі питання. Але і подосі відсутня узагальнювальна праця, яка б, спираючись на цей набуток і враховуючи провідні тенденції сучасної гуманітаристики з її «антропологічним переворотом» у системах методології та переходом «від соціально-структурної до соціально-культурної історії»¹²⁰, запропонувала системний аналіз становлення та

¹²⁰ Ворончук І. «Нова соціальна історія» та перспективи українознавчих досліджень. *Українознавство*. Київ, 2015. № 2. С.52 – 63.

трансформацій світоглядно-естетичних моделей вивчення фольклору та письменства в українознавстві 20 – 30-х років XIX ст. – і то не в їхній фактологічній описовості, а в концепційних проєкціях студіювання історії словесності як гранд-нарративу (тобто системи координат, у якій постають історіософські та світоглядні тексти) українського інтелектуалізму першої половини XIX ст., як тієї реально присутньої і динамічно зростаючої «публічної сфери»¹²¹, що єдиною була спроможна у той час сформувати «простір здійснення» для концептуалізації ідеологем українського визвольного руху.

1. 2. Джерельна база аналітичного розмислу над специфікою художньої словесності в українознавстві першої третини XIX століття

Розпочинаючи аналіз джерельної бази дослідження художньої словесності як чинника розвитку українознавства 20 – 30-х рр. XIX ст., необхідно звернути увагу на два важливих аспекти. По-перше, варто пам'ятати, що йдеться про дослідження соціуму, який лише розпочав перехід до модерного етапу свого розвитку, з огляду на що притаманний йому тип суспільної комунікації був зовсім відмінним від суспільств індустріальної епохи. Характеристичні ознаки такої якості комунікативного простору – невеликі накладки книг, із загального масиву яких видання власне українською мовою становили мінімальний відсоток (наступний від часу появи «Енеїди» І. Котляревського твір українською мовою побачив світ лише за десять років: йдеться про «Оду, сочиненную на малороссийском наречии по случаю временного ополчения» Гр. Кошиць-

¹²¹ Павлишин М. Література, нація і модерність. Львів: Центр гуманітарних досліджень; Київ: Смолоскип, 2013. С. 9.

Квітницького – друковану у «Вестнике Европы» 1807 р. бурлескно-травестійну поезійку, сповнену запопадливої лояльності до царату, публікація якої супроводжувався такою відверто знущального кшталту приміткою: «Просим извинения у некоторых читателей, что пять страниц отнимаем у них, желая угодить малороссиянам»¹²²), та майже повна відсутність часописів науково-літературного спрямування, на шпальтах яких системно порушувалася б українознавча проблематика. Ще однією ознакою, яка переконливо свідчила, що українському соціуму впродовж аналізованого нами періоду була притаманною ідентичність саме домодерна, тобто станова, а не громадянсько-національна, окреслювалося те, що і тогочасні пам'ятки нової української літератури, і дослідження української словесності, і видання на історичну тематику поширювалися в середовищі лише шляхетства та духовенства, до селянства та міщанства практично не доходючи. Іншими словами, впродовж першої третини ХІХ ст. український селянин з Полтавщини, Київщини або Чернігівщини, який би тримав у хаті – і читав! – чи то якесь із чисел «Украинского вестника», чи видану М. Максимовичем збірку «Малороссийские песни» або теоретичну монографію О. Бодянського «О народной поэзии славянских племен», був постаттю із царини чистої фантастики (першою книгою нового українського письменства, яку справді почав читати народ, став «Кобзар») Сказане повище, однак, зовсім не заперечує виразного оприявлення у той час втіленої найбільш повно у пам'ятках усної української словесності (найперше – в історичних піснях та козацьких думках) спільнотної ідентичності, яка, ще не набувши у свідомості загалу

¹²² Бурлеск і травестія в українській поезії першої половини ХІХ ст. [Упоряд., підгот. текстів, передм. та прим. Г. Нудьги]. Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1959. С. 570.

завершено-національних форм, водночас вже чітко відмежовувала простір української історії від історичної традиції росіян та поляків.

По-друге, так само важливо враховувати, що, аналізуючи спільнотну ідентичність та соціальні технології світоглядно-ідеологічної мобілізації українства у першій третині XIX ст., ми ведемо мову про етнос, який перебував у стані колоніальної залежності від метрополії. Це не була «заморська колонія» у тому типі «класичного колоніалізму», який з достатньою повнотою описаний у працях Ф. Фанона і Е. Саїда, однак стосунки України та Московщини не можуть бути адекватно описаними поза системою координат панування та колоніальної залежності. У суті речі, саме ця обставина поставала найголовнішим із чинників, які формували рецептивний простір будь-якого тогочасного наукового чи культурно-літературного артефакту. Колоніальна залежність краю виразно уреальнювалась бодай з огляду на те, що перші наукові праці, автори яких досліджували його мову, історію, культуру, художню словесність, видрукувані були поза межами українського етнічного терену. У тогочасній імперській столиці – Петербурзі, де цензурний тиск традиційно був м'якший, ніж в колонії, яку належало пильно контролювати – вийшли друком перший опис звичаєвого українського етнографічного дійства¹²³, перша за тогочасних умов і в тогочасній політичній ситуації

¹²³ Калиновский Г. Описание свадебных украинских простонародных обрядов, в Малой России и в Слободской Украинской Губернии, також в Великороссийских Слободах, населенных Малороссиянами употребляемых. Сочиненное Григорием Калиновским, армейских пехотных полков, состоящих в Украинской дивизии, прапорщиком. Санкт-Петербург: Напечатано при Артиллерийском и Инженерном Шляхетском Кадетском Корпусе у Содержателя Типографии Х. Ф. Клена, 1777. 25 с.

можлива «енциклопедія» українознавства¹²⁴, перша граматика живої української мови¹²⁵, перший твір нового українського письменства¹²⁶, супроводжуваний коротким українсько-російським словником, який у легітимних практиках соціуму кінця XVIII – початку XIX ст. засвідчував засадничу рівність двох мов, а отже – і двох культурних традицій, перше друковане видання героїко-епічних українських дум, супроводжуване передмовою, в якій епічна традиція української словесності підноситься до рівня естетичного ідеалу¹²⁷, перший корпус текстів української пісенності, у якому пам'ятки усної словесності Наддніпрянщини та Галичини концептуалізувалися як органічні складові єдиного культурно-семіотичного простору буття українства¹²⁸. Симптоматично, що перша збірка українських пісень М. Максимовича, вихід якої став подією, яка обумовила і подальший напрям розвитку українознавства, і цілу еволюцію української інтелектуальної думки у 20 – 30-х рр. XIX ст., побачила світ у «другій» імперській столиці –

¹²⁴ [Маркович Я.]. Записки о Малороссии, ея жителях и произвдениях. Часть первая. Санкт-Петербург: При Губернском правлении, 1798. X + 192 с.

¹²⁵ Павловский А. Грамматика малороссийского наречия, или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого российского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями. Санкт-Петербург: В типографии В. Плавильщикова, 1818. 114 с.

¹²⁶ Котляревський І. Енеїда на малоросійський язык перелицьованная І. Котляревским / Іван Котляревський. – Спб.: Іздівенієм М. Парпуры, 1798. – 6 нунм.+ 73+ 26 с.

¹²⁷ Цертелєв М. О старинных малороссийских песнях. *Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах.* Книга перша. Київ: Либідь, 1996. С. 57 – 62.

¹²⁸ [Лукашевич П.] Малороссийские и Червонорусские народные думы и песни / Платон Лукашевич. Санкт-Петербург: В Типографии Эдуарда Праца и К., 1836. 171 с.

Москві¹²⁹. З'ява перших студій над художньою словесністю за межами української етнічної території була фактом, безсумнівно, вимушеним і так само пов'язаним зі значними перешкодами на шляху від тексту до друкарського верстата (досить лише нагадати, що перша в українському мовознавстві граматика народної української мови О. Павловського, яка була написана до 1805-го р., а, за іншими свідченнями, навіть наприкінці XVIII ст., побачила світ у Петербурзі лише 1818 р.), однак вибір авторів на користь саме такого підходу, поза всіма іншими чинниками (наявністю в імперських центрах певного культурного середовища та відповідної друкарської бази), зумовлений був також і прагненням убезпечитися від звинувачень у надмірній прихильності до «прежних прав Малороссии».

Однак колоніально-залежне становище Малоросії-Гетьманщини уреальнювалося не лише в тому, що її інтелектуали саме в імперсько-бюрократичних центрах шукали простору для своєї творчої – і кар'єрної, цей аспект теж слід завжди мати на увазі! – реалізації. Імперське домінування Московщини було найпосутнішою причиною відвертих деформацій семантичних модальностей тогочасних студій над українською художньою словесністю. Показово, що кожна з опублікованих праць, про які йтиметься у нашому дослідженні (назвемо лише шерег прізвищ: Я. Маркович, М. Цертелєв, М. Максимович, І. Срезневський, П. Лукашевич, О. Бодяньський), позначена «титлом», яке дуже багато чого значило в тогочасній ситуації і яке дуже багато про що має сказати сучасному дослідникові: «Печатать позволяется, с тем, чтобы по отпечатаніи, представлены были в Цензурный Комитет три

¹²⁹ Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем. Москва: В Типографии Августа Семена, 1827. XXXVI + 234 + 9 с.

екземпляра»¹³⁰. Ідеться, власне, про те, що семіотичні модальності кожного з цих джерел ще перед виходом у світ були деформовані – або цензором, або автором на вимогу цензора, або автором у передчутті вимоги цензора. Бо у контексті аналізу студій над художньою словесністю як чинника формування спільотної ідентичності українців першої третини ХІХ ст. важливо навіть не те, конкретно які фрагменти пам'яток української пісенності, коментарів до них чи авторських передмов до фольклорних збірників були вилучені цензорами (на ранніх етапах Українського Відродження, коли царат не вважав ще його за проблему, ставлення цензорів до писань «почитателей малороссийской старины» було досить ліберальним – першого відносно серйозного цензурного втручання зазнав Шевченків «Кобзар»), а те, що етновизначальні домінанти світогляду тогочасних вчених та культурних діячів могли лише в опосередкованій формі (з униканням «прямого називання» і широким використанням підтексту) потрапити на сторінки друкованих видань.

Прикметний під цим оглядом епізод, про який говорить у своїх споминах про зустріч із І. Котляревським етнічний росіянин з походження і щирий ентузіаст української справи за свідомісним вибором І. Срезневський. Зустріч відбулася 1837 р. – натоді І. Срезневський, уже відомий славнозвісною «Запорожской Стариной», яка легітимізувала у культурному просторі новий героїчний вимір української історії, приїхав у Полтаву просити у «батька нової української літератури» дозвіл на публікацію «Наталки-Полтавки»: «Я рассказал ему свои попытки к собиранию

¹³⁰ [Лукашевич Платон.] Малороссийские и Червонорусские народные думы и песни. Санкт-Петербург: В Типографии Эдуарда Праца и К, 1836. С. 2.

памятников народности, свои предположения, свои надежды, – говорил, как думал, как чувствовал... – «Колы б-то так уси за дило прыймалысь!. Та ще колы б не москали, а наши»... Не знаю, что я отвечал на это, но с тех пор Иван Петрович, позволяя мне мешать русские фразы с украинскими, сам говорил почти все по-украински»¹³¹. Слова І. Котляревського безпомилково засвідчують у тій ситуації визначальне: українські культурні діячі виразно відмежовували власний світ від світу московського, відмежовували, бо, нехай і підсвідомо, вважали свій край іншим, зовсім від Московщини відмінним. Проте в підцензурних текстах вони мусили або підкреслювати свою відданість імперії, або обходити мовчанням аспект російсько-українського протистояння.. Звідси – очевидно, що автентична система світоглядних координат дослідників української художньої словесності у першій третині ХІХ ст. часто дуже відрізнялося від того, як і про що вони писали у своїх дослідженнях.

Найвагомішим джерельним масивом цього дослідження окреслюються праці, у яких у різний спосіб і з різним ідеологічним акцентуванням аналізувалася впродовж першої третини ХІХ ст. українська словесність (переважно – усна, бо системна увага до писемної з'явиться лише на початку 40-х рр. ХІХ ст.). Певна річ, не йдеться про те, аби починати «відлік часу» лише з 1801 р.: слід зважати на те, що певні ідеологічні напрямні, які стали визначальними в епоху М. Максимовича та І. Срезневського, засвідчили себе (нехай і в латентних формовиявах) ще наприкінці ХVІІІ ст. Найпершими у цьому контексті слід згадати дві праці – присвячену описові традиційного українського весілля досить

¹³¹ Срезневский В.. Знакомство И. И. Срезневского с И. П. Котляревским. *Киевская старина*. Киев:1899. № 1. С. 8.

скромну етнографічну студію Г. Калиновського¹³² та плановану як широке багатотомне дослідження українознавчого характеру книгу Я. Марковича¹³³. Ці тексти суттєво між собою різняться: якщо Г. Калиновський у своїй короткій студії дає протокольно-сухий і позбавлений емоцій опис весільного дійства, лише згадуючи про пісні, які його супроводжують, проте не наводячи ні їхніх текстів, ні – тим більше – не осмислюючи українську пісенність як підставу для ширших естетичних та історіософських узагальнень (Г. Калиновського цікавить насамперед не духово-екзистенційний, а практично-утилітарний аспект народної звичаєвості, з огляду на що наприкінці своєї розвідки він подає докладний кошторис витрат на весілля з боку нареченого та батьків нареченої), то дослідження Я. Марковича прикметне і «панорамністю» погляду на українську проблематику, і справжнім пієтетом перед старожитнім способом життя народу, серед витворів духової творчості якого він особливо підносить народну пісню. Виразний репрезентант передромантичного типу світогляду, Я. Маркович цікавиться не фінансовим еквівалентом, а духовою сутністю подій і явищ. Прикметний у цьому зв'язку спосіб, у який Я. Маркович характеризує традиційно-звичаєвий світ українського селянства та міщанства: «С какою ласкою, с каким

¹³² Калиновський Г. Описание свадебных украинских простонародных обрядов, в Малой России и в Слободской Украинской Губернии, також в Великороссийских Слободах, населенных Малороссиянами употребляемых. Сочиненное Григорием Калиновским, армейских пехотных полков, состоящих в Украинской дивизии, прапорщиком. Санкт-Петербург: Напечатано при Артиллерийском и Инженерном Шляхетском Кадетском Корпусе у Содержателя Типографии Х. Ф. Клена, 1777. 25 с.

¹³³ [Маркович Я.]. Записки о Малороссии, ея жителях и произведениях. Часть первая. Санкт-Петербург: При Губернском правлении, 1798. X + 192 с.

внутренним удовольствием принимает он (українець – О. Х.) всякого приезжего. Он рад помочь ему – и благородный дух его оскорбляется, когда предлагают ему за то награду. Бедность не доводит Малороссиян до преступлений. В городах и селах построены Шпитали или Богодельни, где бедные и страждущие имеют спокойное пристанище. Всякий по достатку наделяет их пищею и одеждою»¹³⁴. Саме започаткована Я. Марковичем тональність піднесено-патетичного ствердження гідності українства стане визначальною у розгортання студій над художньою словесністю у першій третині ХІХ ст.

Видані у часи правління Александра І перша друкована грамика розмовної української мови, укладена О. Павловським¹³⁵ (до неї включено також і коротку хрестоматію пам'яток української словесності), та перша збірка героїчних козацьких дум, видана М. Цертелевим, симптоматичні як свідчення зародження тривкого інтересу до естетичної природи та світоглядної специфіки народної пісенності Концептуального значення текст М. Цертелева «О старинных малороссийских песнях»¹³⁶, який вперше був надрукований як передмова до його збірки, засвідчив виразну переорієнтацію українознавців на вивчення не давніх актів та писемних джерел, на які спиралася історіографія старшинських

¹³⁴ Маркович Я.]. Записки о Малороссии, ея жителях и произвидениях. Часть первая. Санкт-Петербург: При Губернском правлении, 1798. С. 56 – 57.

¹³⁵ Павловский А. Грамматика малороссийского наречия, или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого российского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями. Санкт-Петербург: В типографии В. Плавильщикова, 1818. 114 с.

¹³⁶ Цертелев М. О старинных малороссийских песнях. *Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах.* Книга перша. Київ: Либідь, 1996. С. 57 – 62.

автономістів, а народнописенного мелосу як джерела пізнання українського буття. Подальше розгортання українознавчих досліджень пов'язане зі славнозвісними першим¹³⁷ та другим¹³⁸ збірниками українських пісень, опублікованими М. Максимовичем: попри те, що в аспекті дискурсивно-жанровому вони були збірниками української уснопоетичної словесності, у суспільній «акустиці» епохи вони підносилися до рівня націєтворчих маніфестів. Надзвичайно важливе значення для формування нового історіософського та концепційно-візійного «образу України» мали видані І. Срезневським шість випусків збірника «Запорожская Старина» (особливо – перша¹³⁹, друга¹⁴⁰ та третя¹⁴¹ книги цього видання) – витворені на перетині дискурсів фольклористики, історіографії та націології семантико-культурологічні артефакти, в оперативному полі яких системно утверджувався політонім «Україна» і вперше як символ автентичного буття цілого українського етносу підносилася героїка зруйнованої царатом Січі. Важливою для «кристалізації» концепту соборності України (який вияскравився спочатку як концепт соборної єдності української словесності) окреслилася збірка

¹³⁷ Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем. Москва: В Типографии Августа Семена, 1827. XXXVI + 234 + 9 с.

¹³⁸ Украинские народные песни, изданные Михайлом Максимовичем. Часть первая. Москва: В Университетской Типографии, 1834. XII+180 с.

¹³⁹ Запорожская Старина. Песни и Думы о лицах и событиях до Богдана Хмельницкого. Харьков: В Университетской Типографии, 1833. Часть I. Книга I. 132 с.

¹⁴⁰ Запорожская Старина. Сказания Летописцев и Предания о лицах и событиях, бывших в Украине и Запорожье до смерти Стефана Батория. Харьков: В Университетской Типографии, 1833. Часть I. Книга II. 140 с.

¹⁴¹ Запорожская старина: издание Измаила Срезневского. Харьков: В Университетской Типографии, 1833–1834. Часть I. Книга III. 167 с.

П. Лукашевича «Малороссийские и Червонорусские народные думы и песни»¹⁴², що в ній вперше системно-структуровано пісенний мелос Наддніпрянщини поєднуювався з галицькими піснями. Методологічним підсумком дослідження української словесності в українознавстві першої третини ХІХ ст. стала перша у Східній Європі слов'янознавча монографія – книга О. Бодяньського «О народной поэзии славянских племен»¹⁴³, у якій її автор, вивичуючи українську пісню як естетично та світоглядно найдосконалішу у цілій Слов'янщині і виразно протиставляючи її російській пісенній традиції, творить націологічну концепцію окремішності та духової суверенності українського народу.

Окрім цих ґрунтовних студій важливе значення мають джерела, які можна назвати допоміжними – критичні відгуки тогочасних інтелектуалів на появу перших досліджень української словесності, листування українських культурних діячів тієї епохи (особливо – епістолярій М. Максимовича¹⁴⁴ та І. Срезневського¹⁴⁵), спомини М. Максимовича¹⁴⁶, П. Куліша¹⁴⁷, М. Костомарова¹⁴⁸.

¹⁴² [Лукашевич П.] Малороссийские и Червонорусские народные думы и песни. Санкт-Петербург: В Типографии Эдуарда Праца и К., 1836. 171 с.

¹⁴³ [Бодянский И.]. О народной поэзии славянских племен. Рассуждение на степень Магистра Философского Факультета первого Отделения, кандидата Московского университета Иосифа Бодянского. Москва: В типографии Николая Степанова, 1837. 154 с.

¹⁴⁴ Максимович М. Листи. Київ: Либідь, 2004. С. 312.

¹⁴⁵ Из переписки И. И. Срезневского. 1829 – 1839 гг. *Киевская старина*. Киев, 1901. № 6. С. 317 – 343; Из переписки И. И. Срезневского. 1829 – 1839 гг. *Киевская старина*. Киев, 1901. № 7 – 8. С. 210 – 248.

¹⁴⁶ Максимович М. Автобиография. *Киев явился градом великим... Вибрані українознавчі твори*. Київ: Либідь, 1994. С. 388 – 404.

Важливими джерелами постають і офіційні документи урядовців Російської імперії, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві. Тут привертають увагу Ф. 533 «Киевский военный губернатор» (у його Спр. 69. містяться документи, які характеризують правила вживання в офіційному документообігу підросійської України на зламі XVIII – XIX ст. російської та польської мов – симптоматична тут повна відсутність будь-яких згадок про українську мову); Ф. 1343 («Малороссийский военный губернатор. 1801 – 1825» (його Спр. 5 важлива для з'ясування світоглядних орієнтацій Малоросійського генерал-губернатора М. Рєпніна – відомого оборонця автономістських засад); Ф. 442 «Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора. 1832 – 1914» (Спр. 917 містить Указ Ніколая I від 30 жовтня 1831 р, який увійшов і в «Полное собрание законов Российской империи» за №4894, згідно з яким усе адміністрування на підконтрольній царату Україні мало бути цілковито зрусифіковане та уніфіковане відповідно до бюрократичних практик у «Великороссийских Губерніях»¹⁴⁹).

Отже, наявна джерельна база у поєднанні її концептуальних складових містить вагомі пласти

¹⁴⁷ Куліш П. Моє життя (Жизнь Куліша). *Повість про Український народ: Моє Життя. Хутірська філософія і віддалена од світу поезія*. Київ: «Український Світ», 2005. С. 95 – 138.

¹⁴⁸ Костомаров Н. И. Автобіографія. *Исторические произведения. Автобиография*. Київ: Изд-во при Киевском унивенситете, 1990. С. 426 – 651.

¹⁴⁹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губенатора. 1832 – 1914. Оп. 1. Спр.917. О присвоении учреждениям и должностным лицам Киевской, Подольской и Волынской губ. наименований, существующих в губерниях Центральной России и о введении в делопроизводство русского языка. Арк. 1.

інформації, які уможлиблюють науково верифіковане дослідження студій над художньою словесністю у першій третині XIX ст. як одного з визначальних чинників культурної легітимізації та формування спільнотної ідентичності тогочасного українського загалу.

1.3. Словесно-культурна текстуальність як чинник формування спільнотної ідентичності українців у першій третині XIX століття: теоретико-методологічний аспект проблеми

З'ясування теоретико-методологічних основ дослідження художньої словесності у формуванні спільнотної ідентичності українців першої третини XIX ст. зумовлюється вирішенням двох взаємопов'язаних завдань: по-перше, окресленням «інтерпретаційного поля» базового для нашого дослідження поняття «спільнотна ідентичність українців»; по-друге – визначенням тих принципів та методів, застосування яких дозволить осмислити концепційні напрямні студій над українською художньою словесністю у загальному контексті інтелектуальної історії процесів національної мобілізації українців підросійської України. Вочевидь, друге із названих завдань окреслюється більше інструментальним, підрядно-залежним, у той час, як перше виразно потребує теоретичного обґрунтування своєї концептосфери.

Зауважимо, що, осмислюючи проблематику ідентичності українців у добу М. Цертелева, І. Срезневського, О. Бодянського, ми вважаємо за необхідне акцентувати саме на спільнотній, а не на національній ідентичності, попри те, що в дискурсі нашої гуманітаристики науковці доволі часто оперують поняттям «українське національне відродження початку XIX ст.», називаючи певні явища та з'яви тогочасного українського письменства чинниками саме національного літературного поступу (прикметна під цим оглядом студія

Т. Гундорової «Перевернений Рим, або «Енеїда» Котляревського як національний наратив»¹⁵⁰).

Взагалі, у протиставленні «спільнотного» та «національного» розгортається методологічний конфлікт між прихильниками двох концепцій української націогенези – відповідно «модерністської» та «примордіалістської». Прихильники першої переконані, що нація – це історико-цивілізаційний конструкт, поява якого зумовлена модерністю та владою, у відповідний спосіб організованою та структурованою тим-таки дискурсом модерності. На думку вчених-модерністів, лише після Американської та Французької революцій постає можливість коректно досліджувати нації та націоналізми як феномени культурні і водночас політичні. Засновник міждисциплінарної галузі вивчення націоналізму Е. Сміт у праці «Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт, республіка» підкреслює: «На думку модерністів, і нації, і націоналізми мають нове, недавнє походження і є результатом модернізації... У модерністській перспективі нації не тільки не існують, а й не можуть існувати до утвердження модерності, хоч як визначати цей термін. На практиці це означає, що про нації і націоналізм можна говорити не раніше кінця XVIII ст.»¹⁵¹.

Натомість прихильники примордіалістської концепції (у різноманітні її варіативних інтерпретацій: «соціально-біологічної, культурницької, політико-генетичної»¹⁵²) намагаються уникнути подібного

¹⁵⁰ Гундорова Т. І. Перевернений Рим, або «Енеїда» Котляревського як національний наратив. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/philology/2004/29-16-3.pdf>

¹⁵¹ Сміт Е. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт, республіка. Київ: Темпора, 2010. С. 19.

¹⁵² Аркуша О., Кондратюк К., Мудрий М., Сухий О. Час народів. Історія України XIX століття. Львів: Видавництво «Літопис», 2016. С. 21.

механістичного підходу до історичної діакронії, за якою тільки чітко визначена історична доба з відповідною парадигмальністю індустріально-виробничих, політичних та культурно-освітніх атрибутів «надає право» іменуватися нацією. Визначальною в цій теорії є положення, згідно з яким «сучасні нації сформовані здебільшого на основі вже наявних етнічних зв'язків і почуттів»¹⁵³. Вони не сконструйовані з набору ситуативних складників, а концептуалізовані як органічне завершення певного процесу розвитку етносу; постаючи в репрезентативних своїх виявах як модерні феномени, вони водночас мають виразно домодерне походження. Більшість примордіалістів «прочитує» процес націогенезу у розгортанні системи понять «етнос – народ – нація», де кожна наступна ланка, пов'язуючись із попереднім періодом розвитку, водночас виступає його діалектичним продовженням-запереченням. Цей рух має свій «горизонт», свою «завершену форму» – але не менш важливі також його проміжні етапи («спільнотна ідентичність» і постає одним із них). Е. Сміт у цьому зв'язку так визначає ідеальний тип нації: «це названа і самовизначена людська спільнота, члени якої плекають спільні міфи, спогади, символи, вартості і традиції, створюють і поширюють характерну публічну культуру й дотримуються спільних вартостей і спільних законів»¹⁵⁴. Такий «ідеальний тип», справді, здатен уреальнитися лише в модерну добу (у нашому дослідженні дотримуємося узвичаєного в історіографії датування, за яким період від появи книгодрукування до 1789 р. називають ранньомодерним, натомість Французька революція розпочинає власне модерну епоху: за

¹⁵³ Сміт Е. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт, республіка. Київ: Темпора, 2010. С. 11.

¹⁵⁴ Сміт Е. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт, республіка. Київ: Темпора, 2010. С. 40.

Р. Шпорлюком, «першими українцями модерної доби були Котляревський, його друзі, побратими та читачі»¹⁵⁵), однак постати не як «сфабрикована» для власних потреб політикою і владою «національна ідентичність», а як закономірна ланка у довгому процесі трансформацій, спричинених існуванням такої об'єктивної реальності, як конкретний етнос у його історичному розвитку.

Специфіка української історико-культурної ситуації першої третини XIX ст., контекстуальність якої тут аналізуються крізь призму осмислення спільнотної, а не національної ідентичності українців, полягає в тому, що жодна з цих провідних концепцій – ні модерністська, ні примордіальна – не можуть без суттєвих корекцій методологічної «оптики» в адекватний спосіб описати процес етноідентифікаційної мобілізації українців цієї епохи. Варто під цим оглядом погодитися з твердженням О. Ресента: «З огляду на багато причин, місце України в цивілізаційних процесах неможливо визначити методом механічного накладання євразійської чи західноєвропейської матриці»¹⁵⁶. Модерністська концепція, як уже зазначалося, не надається для такого визначення з огляду на механістичність моделей інтерпретаційного осмислення тягlosti історичного процесу, примордіалістська (на нашу думку, суттєво більш виважена і концептуально верифікована), – зважаючи на ігнорування деяких важливих аспектів специфіки історичного саморозвитку етносу (особливо, пов'язаних із вияскравленням радикальних трансформацій суспільно-історичного дискурсу на зламі XVIII – XIX ст., зокрема – із розгортанням нового типу інтелектуальної

¹⁵⁵ Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. Київ: Дух і літера, 2013. С. 417.

¹⁵⁶ Ресент О. Формування сучасної історіографії української нації. *Проблеми вивчення історії української революції 1917 – 1921 років. Збірник наукових статей*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. Вп. 9. С. 8.

комунікації, пов'язаної з процесами, які Б. Андерсон назвав «капіталістичним друкарством»¹⁵⁷). Для підтвердження цієї тези (бо теорія має пояснювати внутрішню логіку структурування емпірики історичного дослідження, а не підлаштовувати її під себе), пошлемося на свідчення двох інтелектуалів, які описували той же терен, про який ідеться у нашому дослідженні (підросійська Україна) у той же час (перші десятиліття ХІХ ст.). Першим надамо слово П. Кулішу, який у «Записках о Южной Руси» (перший том видання побачив світ у Петербурзі 1856 р., хоча матеріал для нього автор «Чорної Ради» збирав ще задовго до арешту у 1847 р.) залишив важливі зауваги про етнічну ідентифікацію українців тогочасної Наддніпрянщини: «Малороссийские простолюдины, на вопрос: «Откуда вы?» будут отвечать: Из такой-то губернии; но на вопрос: «Кто вы? Какой народ?» не найдут другого ответа, как только: «Люде так собі народ та й годі». – «Вы русские?» – «Ні». – «Хохлы?» – «Які ж ми Хохли?» (Хохол – слово бранное, и они его отвергают). – «Малороссияне?» – «Шо то за Маросияне? Нам его й вымовить трудно» (Малороссиянин – слово книжное, и они его не знают). Словом, земляки наши... сами себя называют только людьми и не присваивают себе никакого собственного имени»¹⁵⁸. Здавалося б, маємо переконливі свідчення етнічної індиферентності тогочасного українського загалу – принаймні, сільського (індиферентності, пом'якшеної тим, що автохтони все ж досить чітко відрізняли себе від росіян). Натомість відомий німецький географ і мандрівник Й. Коль, який відвідавши Україну у 1830-х рр., залишив у щоденнику такий запис: «Огида, яку народ Малоросії відчуває до

¹⁵⁷ Андерсон Б. Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: Критика, 2001. С. 95.

¹⁵⁸ Записки о Южной Руси. Издал П. Кулиш. Том первый. Санкт- Петербург, 1856. С. 235.

народу Великоросії, така сильна, що її можна справедливо характеризувати як національну ненависть... Малоросіяни твердять, що до часу їхнього підкорення всі вони були вільні люди та що кріпацтво було між ними невідоме. Як вони самі кажуть, росіяни повернули половину народу в рабів. Упродовж першого століття після об'єднання Малоросія мала своїх гетьманів та зберігала у великій частині свою старовинну конституцію та привілеї; але все це було зметено назадницькими реформами останнього та поточного століття... Полтавську битву до сьогодні згадують у цілій Малоросії з почуттями, подібними до тих, що з ними битву під Білою Горою згадують у Чехії»¹⁵⁹.

Наведені вище тексти, здавалося б, зумовлюють взаємопротилежні прочитання феномену української ідентичності у добу М. Максимовича: прихильник модерністської концепції посилатиметься на текст П. Куліша як на переконливе свідчення того, що свідомість загалу в доіндустріальну добу не можна осмислювати в категоріях національного самоототожнення, натомість примордіаліст використовуватиме щоденниковий запис Й. Коля як доказ того, що українська ідентичність у першій третині XIX ст. утверджувалася, спираючись на спільну для загалу історичну пам'ять, чітке усвідомлення тяглості традиції, засадничо протилежної московській, та виразне розуміння відмінності «свого» та «чужого». Але ж в обох текстах мова йде про один і той же етнос в один і той же час і на одному й тому ж обширі його історичного розселення. Інтерпретаційна антиномія знімається у вищому синтезі, якщо в розгляді процесів національної мобілізації українців підросійської України актуалізувати таке базове поняття, як «спільнота». Відразу потрібно застерегти, що

¹⁵⁹ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. Київ: Генеза, 2000. С. 25.

йдеться не про відому теорію «уявлених спільнот»¹⁶⁰ Б. Андерсона (попри цілу низку важливих і перспективних для подальшої розробки зауваг, ця теорія, у суті речі, постає одним із варіантів модерністської парадигми, у регістрах якої національне занадто часто ототожнюється зі сконструйованим), а про спільноту як об'єктивну реальність етнічного розвитку. «Спільнота... це, як правило, велика, складно організована група людей, яка виділяється на основі певних соціальних ознак (наприклад, етнічні, релігійні, мовні, політичні, господарсько-культурні) й існує як взаємодійна цілісність у певному історичному та соціокультурному просторі чи ареалі»¹⁶¹, – наголошує А. Зінченко. Власне, спільнота у такому тлумаченні – це та субстанційна модальність, яка у процесі свого розвитку, здобувшись на спільну мову та символічну комунікацію, набуває ознак етнокультурної спільноти (екстраполюючи сказане на українську ситуацію, класичною «етнокультурною спільнотою» можна назвати україно-руський соціум XIV – XVI ст.). Ускладнюючи свою структуру, розвиваючи внутрішні зв'язки та функції (у тому числі – виокремлюючи правлячу верству), етнокультурна спільнота набуває ознак етносоціокультурної. «Якщо така спільнота, бодай зусиллями свого інтелектуального проводу, виокремлює себе з-поміж інших спільнот і ставить цілі культурної (освітньої, релігійної), представницької й політичної самоорганізації, така спільнота діє як етносоціополітична»¹⁶².

¹⁶⁰ Андерсон Б. Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: Критика, 2001. 272 с.

¹⁶¹ Зінченко А. Українська спільнота як об'єкт українознавства: сутність та соціокультурна динаміка. *Українознавство*. Київ, 2015. № 2. С. 13.

¹⁶² Зінченко А. Українська спільнота як об'єкт українознавства: сутність та соціокультурна динаміка. *Українознавство*. Київ, 2015. № 2. С. 12 – 13.

Можна дискутувати стосовно того, на якій стадії історичного розвитку українство зі спільноти етносоціокультурної трансформувалося в етносоціополітичну (тут посилятимуться і на історичний контекст Гетьманщини з її виразними тенденціями старшинського автономізму, і на утвердження наприкінці XVIII ст. українознавства як системи концептуальних дискурсів пізнання окремішнього етносу, хоча, на нашу думку, коректнішим і науково більше верифікованим бачиться наголос на творенні української етносоціополітичної спільноти у період діяльності Кирило-Мефодіївського братства), проте безсумнівно окреслюється потреба в процесі вивчення тогочасного українського соціуму оперувати поняттям саме спільнотної, а не національної ідентичності українців. Справді, ідентичність автохтонного населення підросійської України у першій третині XIX ст. ще не може бути названа сформовано-національною: багато компонентів визначеного Е. Смітом «ідеального типу нації»¹⁶³ у її тогочасній системі координат ще не фіксуються або перебувають в ембріональному стані; у першу чергу, йдеться про концепт «називання і самовизначення» – етнонім «українці» ще не утвердився спільним для Слобожанщини і Таврії, Наддніпрянщини і Галичини, Полісся і Волині. Водночас це виразно українська ідентичність – і то вже не домодерно-етнічна ідентичність в її побутово-узвичаєних аспектах, які обмежуються насамперед досить нечітким виокремленням «свого» в іноетнічному оточенні та звичаєво відтвореною традиційною культурою, а ідентичність саме спільнотна, з притаманним їй контекстом історичної пам'яті та виразними домінантами відкидання свідомістю народу того суспільного устрою, який нав'язаний був Україні

¹⁶³ Сміт Е. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт, республіка. Київ: Темпора, 2010. С. 40.

країною-окупантом – Московщиною. У такому сенсі «ідентичність» виразно зближується з категорією ідентитету, яке характеризується насамперед актуалізацією колективно-соборних форми свідомості, закорінених у переживанні особистістю свого індивідуального буття як складової вияскравленого в кожному конкретному часі цілісного потоку народної історії.

Характерною особливістю цього типу спільнотної ідентичності було те, що він формувався та розвивався насамперед в межах простору культури, а не в царині виробничій, політичній або адміністративній. Рушієм процесу самоусвідомлення українців у першій третині XIX ст. була книга, а не «промислова революція», урядова стратегія або бюрократичний апарат. Маємо виразне підтвердження тези Р. Шпорлюка, який, досліджуючи пробудження національних рухів у слов'янських народів, констатував, що «у певних випадках культура може «випереджати» економіку та політику»¹⁶⁴. У так голосно декретованій марксистами єдиноправильною теорії націогенезу, яка суттєво вплинула і на дослідників-модерністів, вирішальну роль у формуванні української ідентичності мали відігравати або купці, які створили б спільний ринок для Харкова, Києва та Львова, або українська буржуазія, яка б використовувала національні гасла як зброю у боротьбі з абсолютизмом (зрозуміло, що ні того, ні іншого в реальності не існувало). І цей перелік можна продовжувати. У тогочасній підросійській Україні не існувало ні зальнонаціональних часописів (згадаймо, яку роль відігравали газети у суспільному житті Франції цього періоду: наприклад, заклик до Липневої революції 1830 р. пролунав зі шпальт газети «National»), ні груп політичних активістів, які б обстоювали національні права

¹⁶⁴ Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. Київ: Дух і літера, 2013. С 30.

українців (спорадичні товариства на кшталт «Малороссийского тайного общества» В. Лукашевича до уваги тут не беремо, бо вони за рівнем ентузіазму та жертовності їхніх учасників не йдуть у жодне порівняння ні з «карбонаріями», ні польськими революційними конспіраціями на Правобережній Україні). Натомість в українській ситуації ми маємо справу з гуртками інтелектуалів (спочатку вкрай нечисленними, проте після виходу у 1827 р. «Малороссийских песен» М. Максимовича чисельність їхня швидко почала зростати), які в різних культурних центрах розділеної імперіями України (Харків, Перемишль, Київ, Львів) почали цікавитися народною мовою та словесністю, видавати записані з народних вуст збірники дум та пісень, коментуючи їх, публікуючи розвідки та трактати, у яких в різних вимірах (найчастіше – в історіософському) осмислювався український народний мелос. На початках своєї діяльності ці гуртки ще не конфліктували відверто з імперськими центрами (іноді – навіть користувалися їхньою прямою підтримкою), проте щораз інтенсивніше комунікуючи, осмислюючи свої зусилля як частину спільної для всіх теренів України праці, вони окреслювали передумови до того, аби спільнота самоусвідомила себе «як дієва етнокультурна, а згодом і соціокультурна та соціополітична цілісність»¹⁶⁵. Знову пошлемося на Р. Шпорлюка: «Отже, коли культурні націоналісти, всі ці національні будителі доби Романтизму, пішли «в народ», вони своєю працею цілком заслужили звання «лінгвістичних революціонерів» чи «філологічних бунтівників»: ці ранні дослідники стали будівничими

¹⁶⁵ Зінченко А. Українська спільнота як об'єкт українознавства: сутність та соціокультурна динаміка. *Українознавство*. Київ, 2015. № 2 С. 20.

заснованих на культурі спільнот»¹⁶⁶. У такий спосіб формувалася спільнотна ідентичність українців, яка у процесі подальшого історичного розвитку набувала щоразу виразніших прикмет вже структурованої національної ідентичності українців.

Саме потреба цілісного й комплексного осмислення студій над художньої словесністю як чинника формування спільнотної ідентичності українців зумовила використання у дослідженні принципів наукового пізнання, притаманних історичним наукам. Визначальними серед них окреслюються:

принцип історизму, який дозволив ґрунтовно проаналізувати процеси становлення та розвитку студій над художньою словесністю у формуванні нової парадигми українознавства та розгортанні національної мобілізації українців в окреслений дослідженням хронологічний період;

принцип системності, який обумовлює застосування комплексного підходу до осмислення концепційних напрямних аналізу студій над художньою словесністю у процесах інтелектуального ствердження спільнотної ідентичності українців першої третини ХІХ ст. Застосування цього принципу дозволяє виокремлювати у дослідженні насамперед ті явища, події та тенденції, які постають виразниками не окремих частковостей реалізації індивідуальних культурницьких та наукових стратегій, а свідченням утвердження загальних методологічних доміант формування нової якості світогляду тогочасного українства;

принцип об'єктивності – вкрай важливий з огляду на те, що без його актуалізації жодне дослідження не може претендувати на статус справді наукового. У конкретному аналізі студій над української словесністю у формуванні

¹⁶⁶ Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. Київ: Дух і літера, 2013. С. 34.

спільнотної ідентичності українців цей принцип обумовлює відмову від світоглядного та естетичного суб'єктивізму, орієнтацію на виваженість, неупередженість та наукову коректність в оцінці кожного з аспектів досліджуваної проблематики. Врахування критеріальних засад принципу об'єктивності визначає як відмову від поспішного проголошення кожної інтелектуальної з'яви, приналежної до царини вивчення словесності в українознавстві першої третини ХІХ ст., суттєвим чинником поступу української ідентичності, так і відкидання нігілістичного заперечення того, що саме в цьому світоглядному просторі скристалізувалися напрямні, які стали визначальними для визвольного національного дискурсу кирило-мефодіївців.

Окреслені вище методологічні принципи постають дієвими лише в ситуації: по-перше, комплексного до них підходу, за якого всі вони коректно й органічно-цілісно узгоджують свою аналітичну імперативність; по-друге, за умови відповідного використання загальнонаукових, властиво історіографічних та специфічно українознавчих методів наукового дослідження. Серед методів, які найчастіше використовуються у пропонованому дослідженні, варто назвати метод аналізу і синтезу, системно-структурний метод, проблемно-хронологічний метод, культурно-історичний метод, порівняльно-аналітичний метод, описовий метод, метод текстуального аналізу.

Метод аналізу й синтезу відіграв важливу роль з огляду на специфіку підходу до емпіричного матеріалу, дозволяючи після накопичення певних фактів та обґрунтування на їхній основі відповідних гіпотез (наприклад, гіпотези про те, що історіографія старшинських автономістів як провідна галузь українознавства на зламі ХVІІІ – ХІХ ст. виявилася неспроможною дати відповідь на викрики «національного» періоду європейської історії) об'єднати ці

елементи в єдине дискурсивне ціле, доказово сконстатували обумовлене широким розгортанням студій над словесністю у 20 – 30-х рр. XIX ст. формування нової якості українського інтелектуального простору.

Метод аналізу й синтезу дозволяє виразно простежити, як у множинності фактів і тенденцій формуються інтелектуальні підстави постанови «Молодої України» – у своїй повноті виясненого Кирило-Мефодіївським братством феномену українського антиімперського спротиву, який був типологічним відповідником європейських визвольних рухів у переддень «весни народів».

Системно-структурний метод широко застосовується у дослідженні зважаючи на те, що в «оперативному полі» нашої роботи опинилася складна, багаторівнева система – інтелектуальний рух першої третини XIX ст. як визначальний чинник мобілізаційного гуртування українців. Критеріальні напрямні системно-структурного методу обумовлюють аналіз дискурсивних компонентів цього інтелектуального руху не в їхній статичності, а в динаміці концептуалізації найперспективніших світоглядних тенденцій, які своє завершення знайшли у творчості Шевченка та «Книгах буття українського народу» М. Костомарова.

Проблемно-хронологічний метод уможливорює дослідження певних аспектів тематичної контекстуальності студій над українською словесністю у їхньому хронологічному розвитку. Такий підхід дозволить виразніше окреслити роль і місце вивчення народної мови та народної пісенності у загальному процесі формуванні спільнотної ідентичності українців передшевченківської доби.

Культурно-історичний метод передбачає підхід до осмислення емпіричного матеріалу дослідження з врахуванням внутрішньої цілісності та органічного зв'язку етапів та періодів історичного процесу. Орієнтація на

культурно-історичний метод пізнання передбачає широку контекстуальність історичного пошуку, у якому підтверджені вагомою джерельною основою конкретні події та факти осмислюються у перспективі творення щоразу нових «горизонтів» культурної історії соціуму.

Порівняльно-аналітичний метод, серед іншого, допомагає з'ясувати спільне та відмінне в пов'язаних між собою історико-генетичною спадкоємністю контекстах інтелектуального розвитку етнічної спільноти (наприклад, зрозуміти, чому для «військових канцеляристів» другої половини XVIII ст. народна пісенність була лише одним із мало суттєвих атрибутів етнографічного побутування «козацької нації», натомість для інтелектуалів 20 – 30-х рр. XIX ст. вона стала символом вершинних здобутків українства).

Описовий метод, постаючи одним з найдавніших методів історичного дослідження, визначає принципи збирання, первинного аналізу та викладу фактів і тенденцій. У нашому дослідженні описовий метод важливий насамперед уточненням системи координат аналітичного наративу, дозволяючи суттєво корегувати інтерпретаційну пошуковість фактологічною доказовістю.

Врахування у дослідженні *просопографічного дискурсу*, специфіка якого полягає в «об'ємному», контекстуально-цілісному осмисленні біографії конкретного історичного діяча в сукупності його неповторних людських якостей та в особливостях стосунків з оточенням, дозволяє з'ясувати засадничу умотивованість того, чому творчий набуток таких суб'єктивно лояльних імперським структурам вчених, як М. Цертелєв, М. Максимович, І. Срезневський, О. Бодянський, об'єктивно став одним із найвагоміших чинників творення концепції суверенності українства.

Метод текстуального аналізу важливий з огляду на те, що його джерельна база, яка включає в себе значний масив матеріалу, традиційно досліджуваного у системах

координат історії українського літературознавства та фольклористики, дозволяє максимально охопити текстові та позатекстові елементи твору, виокремивши в досліджуваній пам'ятці «семантичні маркери», які постають потенційно важливими для інтелектуальної концептуалізації формування у першій третині XIX ст. спільнотної ідентичності українців.

Здійснений аналіз дає підстави стверджувати, що актуалізація базового для нашого дослідження поняття «спільнотна ідентичність» та комплексне застосування науково верифікованих принципів і методів історичного пошуку уможливорюють як розкриття концептуально важливих аспектів пропонованої теми, так і досягнення визначеної мети – з'ясування науково-інтелектуального та соціокультурного значення студій над художньою словесністю та окреслення їхнього впливу на процеси національної мобілізації українців підросійської України у першій третині XIX ст.

Підсумовуючи осмислення стану історіографічної розробки проблематики студій над художньою словесністю у формуванні спільнотної ідентичності українців першої третини XIX ст., характеристики її джерельно-історіографічного комплексу та методологічних засад дослідження, наголосимо:

У процесі вивчення та систематизації комплексу історіографічних пам'яток, у яких аналізуються тенденції вивчення художньої словесності як чинник становлення нового етапу українознавства та фактор розгортання процесів національної мобілізації українства у першій третині XIX ст., встановлено, що українськими вченими на зламі XIX – XX ст. та дослідниками періоду «Розстріляного Відродження» не лише належно проаналізовано фактологічну дискурсивність початкового етапу зацікавлення української думою та піснею, а й у концептуальному вимірі узагальнено світоглядно-ідеологічну та соціологічну специфіку звернення

тогочасних інтелектуалів до духової творчості народу, більшість якого становило позбавлене в Російській імперії політичної суб'єктності селянство. У статтях та розвідках М. Грушевського, С. Єфремова, М. Василенка, В. Доманицького, М. Сумцова та багатьох інших вчених з'ясовано історичний контекст діяльності «піонера слов'янської та української фольклористики» З. Доленги-Ходаковського та видавця першої збірки народних дум М. Цертелєва, виясковано особливості дослідницького погляду на феномен уснопоетичного слова в теоретичних візіях М. Максимовича, І. Срезневського, П. Лукашевича, О. Бодяньського. Вченими, які належали до академічного середовища діаспори, концептуалізовано органічну пов'язаність українського визвольно-національного руху першої третини ХІХ ст. з оперативним полем світоглядних шукань європейських інтелектуалів у переддень «весни народів». Разом з тим в українознавстві і «материковій» України, і зарубіжжя відсутня узагальнювальна праця, у якій би системно розкривався вплив тогочасних студій над художньою словесністю на становлення нової парадигми українознавства та розгортання процесів української культурної легітимізації.

Досліджуючи проблематику студій над художньою словесністю у формуванні спільнотної ідентичності українців першої третини ХІХ ст., ми спиралися на цілий комплекс історичних джерел: перші опубліковані збірки українських народних пісень та дум, перші теоретичні студії над світоглядною та естетичною специфікою українського слова, матеріали тогочасних часописів, епістолярій та мемуаристика науковців та культурних діячів, документи архівосховищ. Опрацьована джерельна база містить значний обсяг унікального змістового контенту, аналіз якого уможливило повносиле розкриття досліджуваної теми.

Методологія дослідження базується на загальнонаукових принципах історизму, об'єктивності,

системності. Серед методів, які найчастіше використовуються у пропонованому дослідженні, варто назвати метод аналізу і синтезу, системно-структурний метод, проблемно-хронологічний метод, культурно-історичний метод, порівняльно-аналітичний метод, описовий метод, метод текстуального аналізу. Важливим у процесі дослідження бачиться також актуалізація базового поняття «спільнотна ідентичність українців».

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СЛОВЕСНОСТІ

2.1. Історичні трансформації концепту «художня словесність» у дискурсивному просторі українознавства

Назагал беручи, проблематика дослідження в українознавстві першої третини XIX ст. аспектів і тенденцій розвитку художньої словесності (йдеться, нагадаємо, за узвичаєний у тогочасному гуманітарному просторі термін на позначення цілокупного масиву усних та писемних форм репрезентації слова) – це тема, яка в процесі аналітичного розмислу над історичною тяглістю нашого інтелектуального руху має всі підстави вважатися за одну з найбільш репрезентативних. Репрезентативних насамперед з огляду на панорамність обговорюваної проблематики, у перетинах «силових ліній» якої концептуалізуються питання власне філологічні (фольклористичні, літературо- та мовознавчі), джерелознавчі, історіографічні, історіософські, культурологічні, націологічні. Йдеться про «виклик», «відповіддю» на який можлива насамперед у системі координат комплексного, українознавчого аналізу, розгортання якого уможлиблює повноту й адекватну відповідь на питання про причини, наслідком яких вихід у світ, на перший погляд, цілковито безневинних і безпечних для істеблішменту в Петербурзі збірників українських народних пісень чи з'ява суто академічних студій про художньо-світоглядну специфіку української словесності, автори яких були надзвичайно далекими від будь-яких протирежимних конспірацій, не кажучи вже про відверту революційну дію, окреслилися найпосутнішими чинниками кристалізації української ідентичності.

Водночас, аналізуючи специфіку вживання поняття «художня словесність» в українській духово-

інтелектуальній традиції, не можна не звернути увагу і на те, що семантична наповненість його зазнавала присутніх історичних трансформацій. Трансформацій подекуди настільки радикальних, що сучасний читач, зустрічаючись із ним в текстах першої половини XIX ст., може окреслювати оперативне поле конотацій словесності далеко не в той спосіб, у який «прочитували» цей концепт сучасники доби М. Максимовича та І. Срезневського. Для української інтелектуальної історії періоду 20 – 60-х рр. XIX ст. поняття «словесність», як уже наголошувалося, було не тільки загальновизнаним, а й репрезентативним – в академічно-науковому, художньому, публіцистичному дискурсах. Воно найперше позначало органічну єдність усних та писемних форм реалізації художнього слова (у сучасних термінах – фольклору та красного письменства) – але також воно розкривало повноту як його художньо-естетичного, так і суспільного потенціалу. Прикметною тут постає «История древней русской словесности»¹⁶⁷ М. Максимовича, що від неї, як підкреслював в «Історії української літератури» М. Грушевський, «веде свою історію наша дисципліна»¹⁶⁸): у цій праці перший ректор Київського університету досліджує не тільки власне українську словесність доби Київської Русі, а й подає оригінальну концепцію киеворуської історії, застановляється на питаннях етнології, мовознавства, першим в інтелектуальному просторі підросійської України на такому рівні ґрунтовного опрацювання матеріалу стверджуючи нерозривний зв'язок домонгольського періоду та козацьких часів нашої історії. Всіляко плекав і підносив поняття «словесність»

¹⁶⁷ Максимович М. История древней русской словесности. Книга первая. Киев: В Университетской Типографии, 1839. VIII+227 с.

¹⁶⁸ Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Київ: Либідь, 1993. Т. 1. С. 47.

П. Куліш: «Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги «Народні оповідання» Марка Вовчка»¹⁶⁹, «Простонародность в украинской словесности»¹⁷⁰ – у цих та в багатьох інших літературно-філософських та світоглядно-естетичних студіях творця першого нашого історичного роману, воно окреслюється як цілісне пізнання народу, тобто, стає тотожним тому, що згодом назвуть українознавством. Проте, починаючи приблизно з 70 – 80-х рр. XIX ст. поняття «художня словесність» все більш активно починає витіснятися на периферію української гуманітаристики. Показовим бачиться той факт, що О. Огоновський, який першим запропонував цілісний і розгорнутий огляд давнього та нового етапів розвитку української художньої словесності, засадничо концептуалізуючи таким чином нерозривний зв'язок фольклору та письменства киеворуського періоду з новою художньою епохою Котляревського і Шевченка і в такий спосіб стверджуючи самостійність нашого образного слова, його «відрубність» від російського, у назві свого фундаментального дослідження «Історія літератури руської»¹⁷¹ словесність вже не згадує.

Звичайно, поняття «словесність» не зникло остаточно з наукового дискурсу, але семантика його посутньо звузилась, ставши локальнішою, частковішою: зі словесністю почали ототожнювати лише усну народну творчість. Певна річ, подібна настанова не була загальнообов'язковою: окремі дослідники і надалі продовжували актуалізувати у своїх студіях вже усталену

¹⁶⁹ Куліш П. О. Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги «Народні оповідання» Марка Вовчка. *Твори у двох томах*. Т. 2. Київ: Дніпро, 1989. С. 477 – 484.

¹⁷⁰ Куліш П. О. Простонародность в украинской словесности. *Твори у двох томах*. Т. 2. Київ: Дніпро, 1989. С. 522 – 523.

¹⁷¹ Огоновський О. Історія літератури руської. Львів: З друкарні Товариства імені Шевченка, 1887. XVI + 428 с.

значеннєву модальність цього поняття або – як варіант – потрактовували поняття «словесність» та «література» як синонімічні. Саме в такому сенсі – «словесність» як спільна парадигма усного побутування та писемної фіксації слова – використовує його співавтор роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні» І. Білик. В опублікованій львівською «Правдою» статі «Перегляд літературних новин» (1873 р.) він навіть, відштовхуючись від узвичаєної форми цього поняття, вдається до творення цікавого неологізму, називаючи українських письменників «словесниками» (йдеться, наголошуємо, не за педагогів, а, власне, за літераторів). У традиції по-шевченківського україноцентричного імперативу закликаючи їх поєднати свою творчість із долею народу, І. Білик проголошує: «І лірикові, й епікові тут є біля чого походити... Не світом каганчика свого освітити громаду, а світлом праведного сонця – науки, просвіти, – та освітити не з одного якого, а з усіх боків, щоб і сама громада гаразд таки себе побачила і спізнала, і щоб сторонні люди мусіли на неї глянути. От яке, без краю довге, широке і велике діло розкинулось перед очима українського словесника»¹⁷². Одначе такого кшталту екзерсиси окреслювалися, радше, винятками, хоча й надто промовистими: домінантою тогочасної гуманітаристики поставало все ж фактичне ототожнення словесності лише з усним фольклором, тоді як писемні пам'ятки – від «Слова про Закон і Благодать» Іларіона Київського до прози Панаса Мирного і драматургії М. Старицького – відносились до «юрисдикції» літератури.

Водночас необхідно зауважити: на зламі ХІХ – ХХ ст. розрізнення понять «словесність» і «література» часто

¹⁷² Білик І. Перегляд літературних новин. *Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах*. Книга друга. Київ:Либідь, 1998. С.25.

поставало своєрідною «даниною» академічному етикету, не спричиняючи до якоїсь поважної зміни методологічного інструментарію. Доказом на підтвердження повищої тези – студії І. Франка, який приймає усталений в науковому середовищі термін «література» (це знайшло своє відображення і в назвах його робіт: «Задачі і метод історії літератури»¹⁷³, «Южнорусская література»¹⁷⁴, «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.»¹⁷⁵), повсякчас, одначе, наголошуючи при цьому на спільному типологічно-світоглядному континуумі фольклору і письменства, які мають вивчатись у єдиному потоці історичного формування типологічно подібних вербальних феноменів. У «Плані викладів історії літератури руської. Спеціальних курсах. Мотивах» учений докладніше застановляється над цією проблемою: «З того самого культурно-історичного становища щезає для історика літератури різниця між т. зв. усною, людовою і писаною літературою... Школа культурно-історична вважає усну словесність *quo ad genus* таким самим виплодом національного генія, як і словесність писану, підляглу таким самим постороннім і внутрішнім впливам. Дуже часто приходиться бачити в ній відгуки тих самих духових змагань, котрі бачимо в писаній літературі, а в деяких випадках, наприклад, власне на ґрунті южноруській (і інших слов'янських), ми можемо всю масу усної словесності розмістити в широких хронологічних рамках здовж усієї звиш 1000-літньої історії розвою народу, можемо слідити той розвій у двох паралельних проявах: писаній і усній словесності,

¹⁷³ Франко І. Задачі і метод історії літератури. *Зібрання праць: У 50 томах*. Т. 41. Київ: Наукова думка, 1984. С.7–16.

¹⁷⁴ Франко І. Южнорусская література. *Зібрання праць: У 50 томах*. Т. 41. Київ: Наукова думка, 1984. С.101–161.

¹⁷⁵ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. *Зібрання праць: У 50 томах* Т. 41. Київ: Наукова думка, 1984. С. 194–470.

поповняючи і контролюючи один другим»¹⁷⁶. З наведеної цитати стає очевидним, що І. Франко розуміє під терміном «руська література» не механістичну суму писаних і друкованих текстів, а синтез «писаної й усної словесності», як і те, що він цілковито заперечує твердження тих дослідників літератури, які або нехтували фольклором, або потрактовували усну народну словесність чимось на кшталт своєрідного «вступу» до повноцільної історії писемної літератури, таким собі каталогом фольклорних образів, вага й значення якого у процесі професіоналізації письменницької творчості щораз зменшується (за І. Франком, такі вчені у спосіб, далекий від справді наукового підходу, «полишали усну словесність зовсім на боці, лишаючи її етнографам та іншим спеціалістам, або відзначували їй місце якесь особне, в пропілеях, в передсінку історії писаної літератури»¹⁷⁷).

Подібна ж настанова – поза термінологічними розрізненнями поєднувати в синкретично-дослідницькому вимірі усну та писемну словесність – окреслювалась характерною не лише для робіт І. Франка, а й для студій П. Житецького, В. Перетца, М. Сумцова, В. Гнатюка. Чи можна назвати такий погляд методологічно вивіреним? Підходи, які застосовуються в сучасній гуманітаристиці для типологічного аналізу української культурної ситуації XVIII – XIX ст. (цей період опинився у фокусі аналітичної оптики І. Франка та науковців, які перебували в орбіті його інтелектуального впливу, і саме на основі аналізу

¹⁷⁶ Франко І. План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви. *Зібрання праць: У 50 томах* Т. 41. Київ: Наукова думка, 1984. С. 39.

¹⁷⁷ Франко І. План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви. *Зібрання праць: У 50 томах* Т. 41. Київ: Наукова думка, 1984. С. 39.

«матеріалу» цієї доби робилися повищі висновки) засвідчують її безсумнівну перспективність. Прикметним у контексті аналізу нашої теми постає концепт «третьої літератури» (змістове наповнення його, у суті речі, повністю тотожне поняттю «художня словесність»), що його у сучасному літературознавстві та культурології часто застосовують для опису «духової ситуації часу» на помежів'ї XVIII – XIX ст., коли в суспільному просторі спочатку Лівобережної Гетьманщини, а далі – й цілої України починали розгортатися перші парадигмальні наративи українського Відродження (на першій стадії – літературно-наукового, а потім і політичного). Дослідники підкреслюють, що у той період для багатьох національно-відроджувальних рухів слов'янських народів – окрім українців, тут варто назвати ще хорватів, чехів, поляків, до певної міри, і білорусів – прикметним постає якнайширше побутування поряд із традиційним фольклором та «елітарною» літературою широкого масиву популярної, т. зв. «третьої літератури» (переважно йдеться про рукописні збірники віршованих текстів духовно-світського характеру, що їх в нашій традиції називають «співаниками»). Автори і укладачі цих збірників, зазвичай маючи вищу або незакінчену вищу освіту (в Україні це були спудеї, «мандровані дяки», канцеляристи, у Польщі – бакалаври та рибалти), створили ті пласти як лірико-пісенного, так і бурлескного мелосів, у розпростореній акустиці яких вже не шляхетська верства, а саме поспільство («третій стан») підносився до усвідомлення свого історико-контекстуального «тут-і-тепер-перебування». «Безперечно, такі ознаки «третьої літератури, як авторство, письмова форма, віддаляють її від усної словесності, тоді як сфера побутування (а для, приміром, хорватської, української культур – це переважно селянське й лише частково міське середовище),

мова, стиль творів зближують це явище з фольклором»¹⁷⁸, – наголошує Л. Копаниця, підтверджуючи такою констатацією потребу комплексної фольклорно-літературної (тобто, опертої на концептосферу поняття «художня словесність») оптики у процесі аналізу окресленої проблематики. Власне, саме в рухливих, пластичних і відкритих «обрію» сподівань епохи естетично-світоглядних модальностях «третьої літератури» постають ті непроминальної ваги й значення артефакти (варто у цьому зв'язку згадати хоча б за видану у Почаєві 1790 р. збірку духовних кантів і псалмів «Богогласник» – першу друковану антологію української поезії чи за такі шедеври бурлескного образотворення, як «Вірша, говорена гетьману запорожцями на світлий праздник Воскресеніє Христово 1791 года» та «Пекельний Марко», що вони, у суті речі, провістили з'яву «Енеїди» І. Котляревського), які стали першопоштовхами для розгортання процесів українського Відродження початку XIX ст.

Одначе честь повносило «реабілітувати» в академічному дискурсі поняття «словесність» (і то не як бутність периферійно-залежну, а в усій поліфонії її значеннєвих конотацій) належить М. Грушевському. «Вступ» до «Історії української літератури» (цей розділ не випадково присвячено ним пам'яті М. Максимовича – вченого, який першим структуровано впровадив у слововжиток нашої науки та культури поняття «словесність») розпочинається такими промовистими рядками: «Книга ся носить загальноприйнятну у нас і в цілім культурнім світі назву «історія літератури». Але ся

¹⁷⁸ Копаниця Л. Популярна або «третя література» в рукописних співанках XVII - XVIII століття. *Етнічна історія народів Європи*. Київ: 2000. № 4. С.85.

назва взагалі не вповні відповідає предметові, а в приложенні до нашого народу – навіть подвійно»¹⁷⁹. Не відповідає, розгортає систему аргументації М. Грушевський, бо українська література не може бути зведеною виключно до формату корпусу писаних текстів (а французька, наприклад, на думку автора «Історії України-Руси», може: фольклорний компонент французької національної культури студіюється відповідними фахівцями-етнографами, а історія літератури окреслюється тотожною історією текстів, розвитку і трансформації в них відповідних сюжетів, наративних моделей, зміні стильових уподобань, боротьбі літературних шкіл та світоглядно-естетичних тенденцій). Українській словесності під цим оглядом притаманна зовсім інша якість, адже її фольклорно-поетична складова просто невіддільна від стильових практик красного письменства: вона впливає на його розвиток і подібно ж зазнає від нього зворотнього потужного впливу. І йдеться не тільки про часи становлення романтизму, коли пісня і дума поставали своєрідною «матрицею» фольклорних архетипів, а про цілу тяглість історичного розвитку українського художнього слова. «Коли б ми хотіли зовсім точно означити завдання сеї праці, ми повинні були б назвати її «історією української красної словесності»¹⁸⁰, – підкреслює М. Грушевський, не наважуючись, однак, «переназвати» свою книгу, попри всю, на його думку, алогічність такого підходу: «Але «словесність» повелося в нас уживати тільки в приложенні до «словесності усної», хоча саме уживання такого слова в цій комбінації показує, що в оце слово «словесність» вкладають поняття всякої словесної творчості – як усної, так і писаної, так що

¹⁷⁹ Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Київ: Либідь, 1993. Т. 1. С. 43.

¹⁸⁰ Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Київ: Либідь, 1993. Т. 1. С. 44 – 45.

«красна словесність»... обіймає властиво всю словесну творчість, що являється предметом літературних студій й історії літератури».¹⁸¹

Незважаючи на те, що, за словами науковця, він «зостається при утертім слові «література», котре вже так обійшлося в уживанні»¹⁸² і розпросторило свою семантику настільки, що навіть не видаються дивними вирази на кшталт «усна літературна традиція» і т. ін., структуру своєї праці він розбудовує, спираючись саме на фундаментальну парадигмальність поняття «словесність»: специфіці її усних фольклорно-обрядових формовиявів присвячує весь I том «Історії української літератури», аналізуючи в II і III томах церковне та світське письменство епохи Київської Русі, повсякчас зіставляє його провідні засоби вираження, інтелектуальні та естетичні домінанти з фольклорними модальностями, аби потім, у томі IV, ще раз повернутись до проблем фольклору, до тих його жанрів (билин з їхніми відгомонами в пізнішій українській словесності, духовних віршів, легенд етико-моралістичного і героїчно-світського характеру), які вже не були пов'язані з передісторичним синкретизмом та обрядово-ритуальним дійством, а постали в процесі розвитку етносу як вислід певних духових шукань спільноти, її метафорично-світоглядної рефлексії над власним буттям (особливу увагу М. Грушевський звертає на християнізацію духового простору українства, яка, особливо у після-монгольську епоху, коли християнство справді стало «народною вірою», у відповідний спосіб «форматувала» і реєстри художньої словесності). У межах подібної ж системи координат, згідно з концепцією вченого, повинні

¹⁸¹ Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Київ: Либідь, 1993. Т. 1. С. 45.

¹⁸² Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Київ: Либідь, 1993. Т. 1. С. 45.

осмислюватися й інші артефакти усної та писемної словесності: наприклад козацькі думи, які виникли в певний історичний період, мають аналізуватися в єдиному контексті зі створеними в той же час творами красного письменства. Зasadничо важливим бачиться і те, що в оперативне поле терміну «словесність» М. Грушевський включає не лише множинність репрезентацій художнього слова, а й інтенції філософські, політологічні, педагогічні, етичні, через що його, на жаль, незавершена праця – то, у суті речі, діахронічний аналіз розгортання духової традиції українства. Автор «Історії української літератури» осмислює історію словесності невід’ємною складовою поняття об’ємнішого й універсальнішого – українознавства: «Перебігаючи гадкою деталі наукової роботи, переведеної протягом майже півстоліття на моїх очах, і при деякій і моїй таки участі, я з утіхою бачу, як не вважаючи на всі недогоди і перешкоди, все росте і виростає велична будова українознавства, в котрій живе як оживляючий її дух – се пізнання нашої тисячолітньої духовної творчості, – прегарний плід переживань, досягань і страждань нашого многотрудного, великого народу, не послідня, цінна частина здобутку загальнолюдського»¹⁸³.

Можна цілком умотивовано стверджувати, що якби титанічна праця М. Грушевського не була перервана фактичним знищенням його самого і його наукової школи, то семантично-світоглядна взаємообумовленість наукових дискурсів словесності й українознавства стали б аксіоматичною концепцією в нашій гуманітаристиці починаючи ще з 20-х рр. минулого століття. Тому зрозумілим стає, з яких причин поняття «словесність» у практиці т. зв. «української радянської» філології не толерувалося. Але якщо поняття «українознавство» в добу

¹⁸³ Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Київ: Либідь, 1993. Т. 1. С. 41.

сталінського і пост-сталінського тоталітаризму належало до всуціль табуйованих (цьому найперше сприяв міжнародний розголос, який спричинила в наукових колах видана вченими діаспори під керівництвом В. Кубійовича багатотомна «Енциклопедія українознавства»), то словесність була проскрибована в інший спосіб. Оскільки пряма заборона на використання цього терміна видавалася б не зовсім доречною з огляду на те, що ним широко користувались вчені на початку XIX ст., зокрема й багато російських, чиї імена були в СРСР пошановані, а твори – перевидані, то в українській ситуації термін «словесність» було оголошено застарілим. «Словесність, або словесна творчість – застаріла, рідко вживана зараз назва того, що твориться за допомогою усного і писаного слова, тобто сукупність усної народної творчості (фольклору) і літератури»¹⁸⁴, – переконував читачів канонічно-нормотворчий «Словник літературознавчих термінів» В. Лесина та О. Пулинця, який витримав чимало перевидань і використовувався в УРСР як навчальний посібник для філологічних факультетів.

Офіційно утверджувана настанова на дискримінацію поняття «словесність» посутньо підсилювалась також культивованим в СРСР пієтетом до В. Белінського та його концепційних підходів. Російський критик, перебуваючи під впливом гегелівських уявлень про історію як послідовність етапів саморозвитку Абсолютного духа, розрізняв три стадії розвитку народної свідомості, виявлені в слові: словесність, писемність, література. Ці стадії мають послідовно змінювати одна одну, і кожна наступна стадія неминуче вивищується над попередніми: наприклад, у Росії, за В. Белінським, література починається лише від творчості М. Ломоносова, а все, що було до нього, – належить до реєстру «писемності».

¹⁸⁴ Лесин В. М., Пулинець О. С. Словник літературознавчих термінів. Київ: Радянська школа, 1971. 390 с.

«Український народ для нього, очевидно, зіставався без літератури»¹⁸⁵, – підсумовує в «Історії української літератури» такого кшталту рефлексії «неистового Виссариона» М. Грушевський. Подібного ж характеру (тільки з дещо модернізованішим термінологічним обрамленням) конструкти були протягом багатьох десятиліть впливовими і в західноєвропейському та північноамериканському гуманітарному дискурсах ХХ ст., у системі координат яких фольклор переважно ототожнювався з чимось архаїчним і немодерним, з культурами народів «третього світу»: цим, значною мірою, пояснюється і прохолодне ставлення більшості науковців української діаспори до самого поняття «словесність» та до дослідницьких стратегій, застосування яких іманентне його дискурсивним практикам. Попри це, воно продовжує функціонувати в академічному дискурсі української гуманітаристики і на початку ХХІ ст., засвідчуючи ті потенційні можливості й переваги, які його слововжиток пропонує сучасному вченому. Етнографи, літературознавці, культурологи досить системно вживають його на позначення усної народно-поетичної та прозової творчості (усна народна словесність – це термін значно адекватніший і місткіший в аспекті семантично-світоглядному, ніж фольклор: не випадково ж знаний часопис «Народознавчі зошити», що його видає Інститут народознавства НАН України, саме в такий спосіб назвав одну зі своїх найважливіших рубрик), звертаються до нього й історики та філософи, які досліджують особливості становлення нашого визвольного-національного руху першої половини ХІХ ст.

Окремішньо слід підкреслити особливий пієтет до поняття «словесність» в традиції українознавчого розмислу. У системі координат сучасного українознавства

¹⁸⁵ Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Київ: Либідь, 1993. Т. 1. С. 48.

як інтегративної науки про Україну та світове українство, репрезентованого найперше школою дослідників, об'єднаних довкола створеного у 1992 р. Науково-дослідного інституту українознавства, засадничим окреслюється постулат класичної української гуманітаристики епохи М. Максимович, згідно з яким термін «словесність» постає одним із найважливіших в оперативному полі аналітичного осмислення української літератури та українського фольклору. На думку українознавців, саме концепція художньої словесності, поєднуючи в метадускурсивній єдності усну та писемну репрезентації слова-символу, слова-образу, слова-знаку (йдеться, зрозуміло, не про суму доданків, бо естетична бутність художньої словесності чужа механістичній калькулятивності, а про симфонічне, внутрішньо-діалогічне за своєю природою «ціле»), уможливорює дослідникові вихід на рівень усвідомлення національної вербально-естетичної традиції як способу художнього пізнання народом свого цілісного історичного досвіду, а разом з тим – і як найповажнішого чинника збереження духових набутків українства, закодованого в панорамності художніх образів його «послання» світові. Саме в такій парадигмальній проекції словесність як унікальний маркер української культурно-цивілізаційної ідентичності розглядається у підготованому колективом науковців НДІУ монографічному дослідженні «Українці у світовій цивілізації і культурі», три томи якого побачили світ впродовж 2008 – 2012 рр.: («Концентр «Україна-художня словесність» у сукупності українознавчих дискурсів виповнений особливою інтенсивністю інтелектуальних і духових обертонів: він виразно вивищується в особну і самодостатню семантичну тотальність, наділену здатністю не лише відображати в слові мікро- та макрокосм українського світу, а й, послуговуючись потенціалом своїх

художніх узагальнень, виформовувати буттєву конкретику нашого національного чину і поступу»¹⁸⁶), у цілій низці інших праць провідних вчених-українознавців, серед яких концептуальною місткістю вирізняються монографії «Українська література: проблеми розвитку» П. Кононенка («Між фольклором і писемною літературою часом ставиться знак протиставлення: насправді то два потоки однієї могутньої ріки – художньої словесності, які упродовж віків не стільки витісняли один одного, скільки доповнювали й збагачували»¹⁸⁷), «Літературні явища і з'яви» А. Погрібного¹⁸⁸, «Нариси з української словесності (стилістика та культура мови)» С.Єрмоленко¹⁸⁹.

«Йдеться, у суті речі, про поновну актуалізацію понищеної в епоху тоталітаризму концепції «єдиного потоку», найвизначнішими інтелектуальними репрезентантами якої були класики українознавчого осмислення художньої словесності»¹⁹⁰ – М. Грушевський та С. Єфремов. Домінантні напрямні її уреальнювали виразну антитезу до намагань у будь-який спосіб сегментувати цілісний плін духово-естетичного поступу українства, які екстреми своєї сягнули в більшовицькій практиці розчленування культурно-історичного процесу та поділу українських письменників і культурних діячів на

¹⁸⁶ Хоменко О. Українська художня словесність як концентр українознавства. *Українці у світовій цивілізації і культурі: Колективна українознавча монографія*. Київ: НДІУ, 2008. С.345.

¹⁸⁷ Кононенко П. Українська література: проблеми розвитку. Київ: Либідь, 1994. С.76.

¹⁸⁸ Погрібний А.. Літературні явища і з'яви (Статті. Портрети. Силуети. Наближення). Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. 628 с.

¹⁸⁹ Єрмоленко С. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). Київ: Довіра, 1999. 431с

¹⁹⁰ Хоменко О. Історико-теоретичні підстави формування концепції художньої словесності в українознавстві. *Українознавство*. Київ: НДІУ, 2015. № 2. С. 136.

«прогресивних» і «реакційних», «буржуазно-націоналістичних» і «революційно-демократичних» (навіть натяк на актуалізацію концепції «єдиного потоку» вважався ознакою відвертої нелояльності: «Всупереч ленінській вказівці про те, що «є дві національні культури в кожній національній культурі», в «Нарисі» затушовується різниця і суперечність між реакційними і прогресивними течіями в літературі і розвивається «теорія єдиного потоку» в українській літературі. Тим самим в «Нарисі» протаскується теорія про безкласовість і безбуржуазність українського народу в минулому, яка становить суть буржуазно-націоналістичної концепції «школи» М. Грушевського»¹⁹¹, – непокоїлись автори імперативно-настановчої для тогочасних вчених і чинної аж до розпаду СРСР постанови ЦК КПБ (У) від 24. 08. 1946 р. «Про перекирчування і помилки у висвітленні історії української літератури в «Нарисі історії української літератури Є. Кирилюка та С. Маслова»).

Маємо, отже, всі підстави стверджувати, що поняття «словесність» нині збагачується новими атрибутивними характеристиками, уточнює притаманну йому семантичну потенційність найперше в межах українознавчої наукової парадигми. Саме її комплексно-інтегративна природа уможлиблює посутнє наближення до теоретичного осмислення того, як у часопросторі етнічної самототожності «дім буття» українського слова з багатоманіттям його форм, напрямів, стилів, ідеологічних настанов і навіть географічних репрезентацій (адже українська словесність творилася і твориться не лише в Україні) здобувається на справжню естетично-світоглядну субстанційність: «Саме слово, що є стрижнем культурного

¹⁹¹ Лобай Д. Непереможна Україна: факти з совіських видань про боротьбу Москви з українським націоналізмом на культурному фронті по Другій світовій війні. Вінніпег: Видання Комітету українців Канади, 1950. С.72.

поступу, а отже, і словесність, як найємніший творчий та виражальний чинник культури, і водночас, словесність як концептовий вмішувач, складають основу загального тексту культури»¹⁹², – наголошує під цим оглядом А. Ціпко (софійна семіотика герменевтичної взаємодії «усного» та «писаного» у творенні «Київського тексту» святості як топосу та смисложиттєвої основи розвитку давньоукраїнської словесності доглибно аналізується ним у комплексній монографії «Духовна ліствиця давньоукраїнської словесності»¹⁹³). Фольклорна та писемна іпостасі словесності за такого підходу можуть і повинні аналізуватися як аспекти спільного континуїтету, подібно до того, як єдине ціле репрезентують надто віддалені як часом свого творення, так і стилістичною тональністю барокові тексти К. Саковича, народницько-реалістична проза О. Кониського, феномени «Київської школи» та Нью-Йоркської групи, написані у Франції романи В. Винниченка та врятована з камери Пермської зони поетична збірка В. Стуса «Палімпсести».

Підсумовуючи сказане повище, варто ще раз підкреслити особливу вагу й значення концепту «художня словесність» в процесі аналітичного осмислення становлення українознавства як теоретично-світоглядної репрезентації українського визвольного руху у першій третині XIX ст. Саме дослідження словесності уреальнюється в просторі тогочасного національного інтелектуалізму тією семантичною домінантою, яка, у новий спосіб структурувавши систему координат історіографічного та соціокультурного наративів, спричинила в час постання Кирило-Мефодіївського

¹⁹² Ціпко А. Досвід українського словесно-культурного самоозначення та самовираження. *Українознавчий альманах*. Київ, 2012. Випуск 7. С. 156.

¹⁹³ Ціпко А. Духовна ліствиця давньоукраїнської словесності. Київ: «МП Леся», 2015. 748 с.

братства до творення вже революційних гасел і самотійницької програми. Маємо всі підстави стверджувати: системне студіювання фольклору та красного письменства визначило точку біфуркації, яка засвідчила кристалізацію концепту України як окремішньої (отже – непідлеглої російському та польському домінуванню) історико-культурної бутності спочатку в царині словесній, а по тому – і у вимірах культурно-політичних.

Здійснений аналіз історичних трансформацій концепту «художня словесність» у дискурсивному просторі українознавства дає підстави стверджувати, що семантична потенційність цього поняття, зазнаючи впродовж XIX – XX ст. суттєвих змін – від підкреслення найвищого пієтету в працях М. Максимовича, О. Бодяньського, П. Куліша та М. Грушевського до відвертої дискримінації його в більшовицько-тоталітарному дискурсі як терміну «застарілого», позбавленого актуальної значеннєвості – на сучасному етапі розвитку національної гуманітаристики здатна в нових парадигмальних проекціях вияскравити притаманний їй модус комплексного інтегративного аналізу. Оперативним полем функціонування цього поняття постає натеper структурований комплекс наук про Україну та український світ – українознавство, актуалізація в теоретичних практиках якого концепції художньої словесності з іманентною їй домінантою інтегративно-поліфонічного способу осягнення процесів і явищ «єдиного потоку» національного буття розгортає перспективу творення діалогічної та об'ємно-цілісної парадигми, у єдиній системі оціночних координат якої поєднується поліваріантність репрезентацій української вербально-естетичної традиції.

2.2. Усна словесність як «великий Інший»: формування світоглядості українського спротиву на схилку козацької епохи

Перша під цим оглядом проблема, що її належить вирішити дослідникові – існування хронологічної межі, починаючи від якої маємо підстави говорити не стільки про передумови становлення, скільки про власне науково-аналітичну (певна річ, на рівні свого часу з притаманним йому виміром аналітичності) концепцію дослідження бутності художнього слова в українознавстві. Чи можемо, отже, визначати якусь працю в цій царині як рубіжну (на кшталт того, як вихід «Енеїди» І. Котляревського – то помежів'я між давнім та новим періодами розвитку українського письменства), після якої наука про розвиток словесності здобувається вже на структуровану дискурсивність категоріального контенту? При цьому слід усвідомлювати, що така концепція не могла з очевидних причин постати раніше, аніж виникло саме українознавство – і то не фрагментарні його складові, а українознавство як цілокупний розмисел над феноменом України (звичайно, оприявнений у духово-екзистенційній «тональності» конкретної історичної доби), тобто, раніше кінця XVIII ст., часу, коли в середовищі освіченого загалу колишньої Гетьманщини чим далі, тим більше пробуджувався інтерес до історичної бутності та вицвітів духової творчості народу. «Початки наукового дослідження української історії, етнографії, мови, письменства, – те, що ми звемо українознавством, припадають на самий кінець XVIII століття. Ці початки тісно зв'язані з українським національним відродженням»¹⁹⁴, – наголошує під цим оглядом

¹⁹⁴ Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства у XIX – на початку XX ст. та її досягнення. *Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича*. Київ: Либідь, 1993. С. 26.

Д. Дорошенко у концептуального значення студії «Розвиток науки українознавства у XIX – на початку XX ст. та її досягнення».

На нашу думку, відповідаючи на це питання, варто відійти від максималізму однозначних констатацій. З одного боку, безсумнівно обґрунтованим та аргументаційно виваженим бачиться погляд М. Грушевського¹⁹⁵, який виходом у 1827 р. «Малороссийских песен» М. Максимовича знакував початок української наукової праці – праці, яка мала вже не спорадичний, а системний характер, опертий на спільні методологічні засади та верифіковані критерії сформованої наукової школи. З іншого, саме початок XIX ст. підноситься як та межа, після якої в українському інтелектуальному просторі виразно простежується як розгортання якісно нових дослідницьких практик збирання та аналітичного осмислення нашої словесності (З. Доленга-Ходаковський), так і поява вкрай важливих під цим оглядом друкованих праць (граматика О. Павловського, збірник М. Цертелєва: те, що ці видання не стали точкою відліку у формуванні нової наукової парадигми та становленні нового етапу розвитку спільнотної ідентичності українців, не заперечує їхньої значущості). Найголовніше ж полягає у тому, що саме починаючи з початку XIX ст. в світоглядному контексті українознавства починає утверджуватися як визначальний дискурс гердерівського романтизму, найрозкішнішим вицвітом якого на нашому ґрунті і постали «Малороссийские песни».

Тому умотивованим важаємо саме помежів'ям XVIII – XIX ст. розпочинати етап наукового вивчення художньої

¹⁹⁵ Грушевський М. «Малоросійські пісні» Михайла Максимовича і їх роль в розвитку українознавства. *Народна творчість та етнографія*. Київ. 1996. №5 – 6. С. 27 – 39.

словесності. Що ж стосується питання про те, якою історичною добою окреслювати початки становлення її донаукового періоду, то тут спектр думок і суджень достатньо широкий: дискусійність пов'язана головню із намаганням «відсунути» їх якомога далі у глибину віків, заледве чи не з дослов'янських часів починаючи. Звичайно, це перебільшення: обґрунтованою бачиться позиція тих, хто відносить першопочатки осмислення історико-естетичної природи нашої художньої словесності до з'яви перших писемних фіксацій українського слова, тобто – до часу, в якому постали давньоукраїнські літописи: «Особливо багатими і цінними джерелами відомостей про давню усну словесність нашого народу є літописні пам'ятки XI – XIII ст. (Початковий літопис – «Повість минулий літ», Київський літопис, Галицько-Волинський літопис). У давньоруських літописних текстах зустрічаємося не тільки зі згадками про різні жанри усної словесності наших предків, але й з використанням цих відомостей для характеристики їх життя, побуту, звичаїв, етнокультурних традицій протоукраїнських племен»¹⁹⁶ – пошлемося наразі на авторитетне свідчення Р. Кирчіва. Певна річ, це були тільки першопочатки, а не в новоевропейському сенсі науковий розмисел з розробленим категоріальним апаратом, однаке певні – і то засадничо важливі – елементи рефлексії над образною субстанцією слова натовді вже оприявнювалися.

В окресленій системі координат поєднувались кілька важливих модальностей: по-перше, давньоукраїнське письменство (особливо – світське), на відміну від корпусу латиномовних ранньосередньовічних пам'яток Західної Європи, зміст яких був зрозумілим лише вищим

¹⁹⁶ Кирчів Роман. Донаукові зацікавлення українським фольклором та етнографією. *Народна творчість та етнографія*. Київ. 2005. №1. С. 40.

прошаркам суспільства та церковному кліру, творилося т. зв. «книжною» мовою, у реєстрах якої вельми посутньо вияскравлювалися пласти живомовної лексики, особливо в передачі прямої мови дійових осіб та у відтворенні побутових деталей (щонайґрунтовніше ця проблематика навітлена в студії А. Кримського «Древнекиевский говор»¹⁹⁷). По-друге, сама жанрово-тематична специфіка письменства Київської Русі виразно виокремлювала його з-поміж писемних практик інших етнічних спільнот цього періоду: воно центрувало свою увагу не на питаннях династичних або вузькостанових, а довкола проблем, важливих для історичного буття народу – єднання окремих князівств довкола Києва, консолідації зусиль у боротьбі зі Степом. Цей тип письменства не зовсім коректно навіть називати «книжним», настільки широко й повносило увібрало воно в себе потоки народно-епічної традиції. Літописні оповіді про засновників Києва, данину хозарам, гордовитих обрив, яких покарав Бог, подвиг Кожум'яки (усе це, за Л. Дунаєвською та О. Таланчук – «оповідання чисто козацького характеру»¹⁹⁸), перекази на кшталт розповіді про Олега, який здолав Царгород, поставивши кораблі на колеса і перестрашивши тим греків (за М. Костомаровим, повищий літописний сюжет паралелізується з фрагментом української казки: «Казали мені їхати водою, плисти землею – поставив воза на човен і поплив, потім човна на віз і поставив вітрило – вітер сього воза й погнав»¹⁹⁹) – то виразні «сліди» народно-

¹⁹⁷ Кримський А.. Древнекиевский говор. *Твори в п'яти томах*. Т. 3. Київ: Наукова думка, 1973. Т.3. С. 207 – 244.

¹⁹⁸ Дунаєвська Л., Таланчук О. Український фольклор і фольклористика в їх історичному розвитку. *Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка: Українознавство*. Київ. 1997. Випуск II. С.110.

¹⁹⁹ Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Київ: Либідь, 1993. Т. 2. С. 127.

поетичних матриць розгортання текстуальності у найстарішому літописі. «Майже всі літописні перекази про початок Київської держави є не чим іншим, як щиро народними або в народі обтертими й вишліхтованими легендами, в яких чутно ще дух тієї колективної творчості. Стрічаються й просто уривки з пісень, які навіть ритм свій зберегли під рукою літописця»²⁰⁰, – підкреслює в «Історії українського письменства» С.Єфремов. Уреальнена в такий спосіб письмова репрезентація усно-поетичного мелосу (тим більше, коли його артефакти авторами літописного зводу концептуалізуються виразно відмінними – типологічно, структурно, світоглядно – від візантійських зразків світської та церковної нарації, які не менш щедро оприявлені в «Літописі Руському») невіддільна від початкових спроб осмислення, певної методологічної структуризації художнього матеріалу, структуризації, яка, своєю чергою, у процесі практичного втілення вияскравлює і певні елементи аналітичного розмислу. Без них, зрештою, літописець просто не мав би змоги в належний спосіб оперувати приступним йому матеріалом.

Можливо, найбільш промовисте свідчення тому – фрагмент «Повісті врем'яних літ», у якому оповідається про заснування Києва. Як відомо, він спирається на інтегрований у загальну структуру літописної оповіді народний переказ про трьох братів (Кия, Щека і Хорива) та сестру їхню Либідь; однак цей епічний фрагмент про діяння Кия був далеко не єдиним, йому – і змістом, і тональністю – суперечив інший, який побутували натовді (а літописець прямо на це вказує) в усно-словесній практиці. Аби утвердити й обґрунтувати свій погляд на початки україно-руської історії, літописець, спираючись у своїй аргументації на приступні йому писемні руські та

²⁰⁰ Єфремов Сергій. Історія українського письменства. Київ: Феміна, 1995. С.72.

візантійські джерела, спеціально докладніше спиняється на тому, чому іншого кшталту свідчення він не вважає достовірними. «Інші ж, не знаючи, говорили, ніби Кий був перевізником, бо тоді коло Києва перевіз був з тої сторони Дніпра. Тому [й] казали: «На перевіз на Київ». Коли б Кий був перевізником, то не ходив би він до Царгорода. А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря. Не знаємо, [щоправда, до якого], а тільки про те відаємо, що велику честь, як ото розказують, прийняв він од [того] цесаря, – котрого я не знаю, [як не знаю] і при котрім він цесарі проходив [туди]»,²⁰¹ – у повищому фрагменті маємо чи не першу в нашій інтелектуальній традиції спробу типологічного зіставлення модальностей усної та книжної іпостасей художньої словесності.

Виразні відлуння певних елементів аналітичності в роздумах про художню словесність оприявнюються в «Слові о полку Ігоревім», точніше – в полеміці її автора з образно-художньою манерою попередників, на його гадку – занадто ускладненою, метафорично-зашифрованою, далекою від безпосереднього вираження емоційного переживання, викликати яке найперше намагався творець геніальної давньоруської поеми. «Такий закид, як знаємо, робив автор «Слова о полку Ігоревім» Бояновим пісням, що в них «билина», фактичний зміст, цілком пропадала серед «замишленія» – поетичних фігур, зібраних з цілого світу»²⁰², – зауважує під цим оглядом в «Історії української літератури» М.Грушевський. Потреба в певній систематизації уявлень про художню словесність, її структуру і поетику була для освічених верств настільки актуальною, що диякон Іоан, який 1073 р. уклав для

²⁰¹ Літопис Руський. Переклад з давньоруської Л. Махновця. Київ: Дніпро, 1989. С. 6.

²⁰² Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Київ: Либідь, 1994. Т. IV. Кн. 1. С. 17.

чернігівського князя Святослава Ярославича відомий «Ізборник Святослава», вважав за необхідне включити до нього працю визначного візантійського граматака IV ст., викладача імператорської вищої школи в Константинополі Георгія Херобоска «Про образи». Симптоматично, що укладач орієнтувався насамперед на мелос та естетичну типологію рідної йому словесності: поетичні тропи й фігури, рекомендовані в статті Херобоска, виразно актуалізуються, як підкреслює Г. Нудьга,²⁰³ у літературному досвіді Іларіона Київського, Нестора, Кирила Туровського, автора «Слова о полку Ігоревім», поезика якого живилась не лише фольклорними джерелами, а й високою інтелектуальною традицією книжників.

Певна річ, не випадає вести мову за витворення в києворуський період теоретичних моделей структурованої історії розвитку художньої словесності, яка не здобулася вона на дискурсивну концептуалізацію і в епохи латиномовного ренесансного гуманізму та Бароко (з причин об'єктивних: то були суспільства домодерні або ранньомодерні, які характеризувалися зовсім іншим, ніж у XIX ст., типом соціальної комунікації та всеохопною домінацією панівної натовді в Європі, а отже, і в Україні, теоцентричної свідомості, яка дуже повільно почала замінювалась секуляризовано – національною лише починаючи з другої половини XVII ст. – часу перших ранньобуржуазних революцій, яскравим зразком яких була і Хмельниччина). Попри це, важливі концепти, які в розвитку своєму згодом розгорнуться в матриці українознавчого осмислення цілокупного феномена художнього слова, продовжували уреальнюватись у формах, відповідних «духовій ситуації часу». Прикметно,

²⁰³ Нудьга Г. Зародження літературознавчої думки в письменстві Київської Русі. *На літературних шляхах*. Київ: Дніпро, 1990. С.40.

що, як і в часи киеворуські, визначальними тут проявлювалися спроби рефлексії саме над пластами народнопісенної бутності. Промовисте свідчення цьому – ренесансна за світоглядними напрямними «Грамматика чеська» (1571) Яна Благослава, який, подаючи лінгвістично-психологічний огляд слов'янських мов та ілюструючи свій виклад найдавнішим записом повного тексту української народної пісні (баладою «Дунаю, Дунаю, чом смутен течеш?»), застановляється водночас на типологічних характеристиках як української мови, так і української словесності: «Є в тій мові пісень і віршів або рим дуже багато»²⁰⁴, – тут маємо першу в європейській гуманітаристиці спробу осмислити автентичний панліризм як домінантну напрямну розгортання модальностей українського слова (екзистенційно-естетична природа такого панліризму зумовить у добу європейського романтизму постання «українських шкіл» у польській, російській, чеській літературах). І це – далеко не поодинокий факт. Знаний польський історик ранньомодерного періоду С. Сарніцький у книзі «Аннали, або про походження поляків і литовців»(1587) наводить першу з відомих натеper згадок про українські думи («Того самого часу (1506 р.) два Струси, молоді брати і хоробрі войовники, погибли в битві з волохами. Про них іще й досі співають жалібні пісні, що в русинів звуться думами й співаються тягливим голосом при рухах співаків, що, хитаючися по оба боки вправо та вліво чи взад та вперед, виражають те, що співають. Селянська юрба висловлює се також грою на фуярах, якою тут і там наслідують плачливі мелодії пісень»²⁰⁵), про українську фольклорно-епічну традицію прихильно згадує один із

²⁰⁴ Франко І. Стефан-воевода. *Зібрання праць.*: У 50 томах. Т. 42. Київ: Наукова думка, 1984. С. 19.

²⁰⁵ Франко І. Пісня про смерть братів Струсів (1506). *Зібрання праць.*: У 50 томах. Т. 42. Київ: Наукова думка, 1984. С. 456.

фундаторів національного польського письменства М. Рей – приклади такого кшталту вільно множити й множити (докладніше вони проаналізовані у ґрунтовній студії Г.Нудьги «Дума в писемних джерелах XVI – XVIII століть»²⁰⁶).

Проте в контексті нашого аналізу важливий не стільки ужинок «з чужого поля», тобто іноетнічні рецепції мелосу української словесності, скільки вияскравлення плину її буття в українській інтелектуальній традиції – вияскравлення, яке у більшості випадків не вбиралося ще в шати концептуалізованого аналітичного розмислу, а безпосередньо розгорталося в просторі художнього тексту. Концептуально-місткими у цьому контексті постають наснажений фольклорно-пісенними мотивами високий маєстат плачу Матері-Церкви над своїми покатоличеними синами, нащадками князівських родів старожитньої Русі, у славнозвісному «Треносі» (1610) М.Смотрицького, широке використання звичаєво-народної топіки К. Зиновіївим, потужні пласти естетики «низового бароко, актуалізовані в інтермедіях до драм М. Довгалецького та Г. Кониського.

На особливу тут увагу заслуговує бадьора вітальність героїчного козацького мелосу, розлита в тональності «Милості Божої»(1728) – першого барокового драматичного твору, де на кін було виведено постать творця Гетьманщин Богдана Хмельницького: «Відаєм, яко всім нам Україна-мати, / Кто ж не похощет руку помощи подати / Погибающей матці, був би той твердіший / Над камень, над льва був би таковой лютіший!»²⁰⁷, – у монолозі Кошового, яким той відповідає на заклик

²⁰⁶ Нудьга Г. Дума в писемних джерелах XVI – XVIII століть. *Слово і пісня: Дослідження*. Київ: Дніпро, 1985. С.135 – 162.

²⁰⁷ Милость Божія, Україну от неудобносимих обид лядських чрез Богдана Зиновія Хмельницького, преславного Войск Запорожских гетьмана, свободившая... *Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори*. Київ: Наукова думка, 1983. С. 310-311.

Хмельницького до повстання, уреальнюється лунка народнопоетична акустика, тональність якої саме в цій усно-словесній іпостасі виявлялася суголосною настроям та сподіванням загаду. І те, що ці настрої, та ще й підсилювані інтенціями фольклорної пісенної героїки, були далекими від промосковського роялізму, підтверджує хоча б те, що край козаків автор «Милості Божої» називає Україною. Це симптоматично, бо іде він тут саме за думою та історичною піснею (в її і усному, і в наближеному до фольклору книжно-писемному варіанті «третьої літератури»²⁰⁸: докладніше цю проблему ще у 20-х рр. минулого століття простудіював Я. Гординський²⁰⁹), а не за традицією адміністраторів, канцеляристів, та істориків Гетьманщини, які практично завжди називали козацький терен Малоросією. Варто застановитися і над тим, що Україну матір'ю – і то послідовно – називає у «Думі ілі пісні» анатемований імперією, але живий у пам'яті людей того часу І. Мазепа (гетьман Д. Апостол, що йому присвячено драму – один із найактивніших свого часу мазепинців). Варто порівняти наведені повище слова Кошового з такими рядками Мазепиною архітвору «Єден живе із погани, / Кличе: «Сюда, Атамани! / Ідм Матки ратувати, / Не даймо ей погибати!» // Другий Ляхом за грош служить, / По Вкраїні і той тужить: / «Мати моя старенькая! / Чом ти велми слабенькая? / Розно тебе розшарпали, / Гди аж по Дніпр Туркам дали»²¹⁰, аби умотивовано припустити, що автор «Милості Божої» або

²⁰⁸ Копаниця Л. Популярна або «третья література» в рукописних співанках XVII - XVIII століття. *Етнічна історія народів Європи*. Київ: 2000. №4. С.85.

²⁰⁹ Гординський Я. «Милість Божія» українська драма з 1728 р. Студія (частина II). *ЗНТШ*. Львів: З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1927. Т. 146. С. 1 - 32.

²¹⁰ Гетьман Іван Мазепа. Писання. Краків: «Українське Видавництво», 1943. С. 28.

знав створену в річищі народної фольклорно-поетичної образності «Думу...» І. Мазепи, або спілкувався із середовищем старшинських автономістів, де вона, вочевидь, активно побутувала. Зрештою, згадуваний вже Я. Гординський зауважував, що прикінцеві рядки промови Хмельницького до запорожців – «Я на Бога всю мою надежду слагаю! / Єго, во-первых, собі помощи желаю; / Імію же надію на шаблю по Бозі, / Что нахилить под наши врагов наших ноzi. // Только вы всі в єдин гуж зо мною тягните, / А отчизни, і віри своєї не надіте, / Православной до конца от них пропадати / І козацької навіки слави ізчезати»²¹¹ – то дещо переінакшені «слова пісні Мазепи».²¹²

«Високе українське Бароко», яке з другої половини XVII ст. концептуалізує систему понять та уявлень нашої культури, починає виформовувати і контекст для з'яви перших паростків розмислового дослідження художньої словесності – і то не тільки в її усно-фольклорній іпостасі. Один із найвизначніших метафізичних поетів своєї епохи І. Величковський у передмові до «чительника» збірки «Млеко, од овці пастиру належное...» (1691 р.), називаючи себе «істинним сином Малоросійської отчизни нашої», підкреслює унікальність та універсалізм такої структуротворчої домінанти словесності, як мова, бо «нікоторії і ціле руської способи (художнього відтворення дійсності – О.Х)... іншим язиком ані ся можуть

²¹¹ Милость Божія, Україну от неудобносимих обид лядських чрез Богдана Зіновія Хмельницького, преславного Войск Запорожских гетьмана, свободившая... *Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори*. Київ: Наукова думка, 1983. С.310.

²¹² Гординський Я. «Милість Божія» українська драма з 1728 р. Студія (частина II). *ЗНТШ*. Львів: З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1927. Т. 146. С.9.

виразити»²¹³. У 1665 – 1666 рр. з'являється «Оглавление книг, кто их сложил» книжника «могилянського кола» Є. Славинецького, у якому анотовано близько 50 українських, російських і білоруських книг. П. Федченко, посилаючись на І. Франка, називає цю працю першим бібліографічним нарисом української літератури²¹⁴. Своє місце в цьому процесі належить і поетикам викладачів Києво-Могилянської академії, зокрема – працям Ф. Прокоповича та М. Довгалецького. Останній у «Саді поетичному» «ілюстрував свої теоретичні постулати не лише традиційними античними та західноєвропейськими класичними художніми зразками, а й національними – творами авторитетного Ф.Прокоповича»²¹⁵. Проте було б помилково потрактовувати укладені викладачами Могилянської академії барокові поетики як спроби укладання науково концептуалізованих моделей розвитку української словесності і розпочинати ними той ряд інтелектуальних артефактів, який спричинив до з'яви «Истории древней русской словесности» М. Максимовича: по-перше, їхні автори засадничо ігнорували матеріал усної народно-поетичної творчості (отже, свідомо відсікалася одна із галузок «дерева» художньої словесності, без якої, власне, вести мову про словесність як метадискурсивну цілісність і не випадає), а по-друге, як підкреслює знаний медієвіст Н.Пилипюк, ці поетики не призначалися для

²¹³ Величковський І. Передмова до чительника. *Українська література XVII ст.: Синкрет. Писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори.* Київ Наукова думка, 1987. С.322.

²¹⁴ Федченко П. Літературно-критична думка в Україні від її зародження до середини XIX ст. *Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах.* Книга перша. Київ: Либідь, 1986. С. 11.

²¹⁵ Федченко П. Літературно-критична думка в Україні від її зародження до середини XIX ст. *Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах.* Книга перша. Київ: Либідь, 1986. С. 13.

публікації (бо вихід друком – це завжди вплив на суспільну свідомість), маючи насамперед завдання позалітературні, пов'язані із метою суто педагогічною: «у підручниках поетики літературна теорія підпорядковувалася процесові освоєння латинської мови»²¹⁶.

Проте високе українське Бароко – це насамперед «козацьке Бароко», і саме козацький, а отже – демократично-республіканський (у ранньомодерному сенсі поняття «республіка») горизонт його мислительних доміант та візій формував систему ціннісних пріоритетів українського книжника. Прикметно, що навіть у пам'ятках, автори яких, прагнучи легалізуватися у суспільному просторі російського абсолютизму, вимушені були вдаватися до квазі-монархічної риторики, саме цей горизонт інколи в латентний спосіб (а раз-по-раз також демонстративно і відверто) нагадує про себе. У згадуваній повище «Милості Божій» – найхарактеристичнішому зразкові синтезу елітарних художніх практик Бароко та «низової», закоріненого у пласти усно-словесного мелосу козацької героїки – така дихотомія утверджується як визначальна. З одного боку, маємо тут підкреслене вихваляння й піднесення того «счастія»²¹⁷, яке спіткало Україну під московським володарюванням: «Смотреніє Божіє» (поряд з Україною та Хмельницьким, воно – один із головних персонажів твору) «предсказует Україні незIBLEМОЄ єЯ блаженство под кріпкою непобідимих монархов всеросійських рукою, добрим і рейментарским

²¹⁶ Пилипюк Н. Київські поетики і ренесансні теорії мистецтва. *Європейське Відродження та українська література XIV – XVIII ст.* Київ: Наукова думка, 1993. С. 75.

²¹⁷ Милость Божія, Україну от неудобносимих обид лядських чрез Богдана Зіновія Хмельницького, преславного Войск Запорожских гетьмана, свободившая... *Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори.* Київ: Наукова думка, 1983. С.321.

правленім»²¹⁸ і провіщає, що в бурхливому морі козацький край зможе спертися на міцний камінь – царя Петра І («Петр тобі будет камінь, от Бога поданный, / І за величество діл Великим названий»²¹⁹). З іншого, окрім виразної для старшинсько-автономістський кіл алузії на «Думу...» І. Мазепи, натрапляємо у драмі і на значно відвертіші натяки на зовсім далеке від «счастія» становище козацької України у складі Російської імперії. Надто симптоматичні слова Хмельницького, який у відповідь на згадку про «присягу ляхам», що її доведеться порушити, викладає, у суті речі, цілу козацьку політичну програму, актуальну навіть і після Полтавської катастрофи 1709 р.:

Не бойтеся, надіжду на Бога імієм
Милостива, что наших врагов одолієм;
А что вірне служить їм в церкві присягали,
Перед Богом такую кондицію клали:
Аще не будут они насильствовать віру
Нашу святую, і не переберуть міру
В поступках своїх з нами, і за службу нашу
Не такую, як ми п'єм, будем пить чашу;
Чого они поневаж сами не сповняють,
Дармо і от нас собі віри ожидають²²⁰.

²¹⁸ Милость Божія, Україну от неудобносимих обид лядських чрез Богдана Зіновія Хмельницького, преславногo Войск Запорожских гетьмана, свободившая... *Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори*. Київ: Наукова думка, 1983. С.321.

²¹⁹ Милость Божія, Україну от неудобносимих обид лядських чрез Богдана Зіновія Хмельницького, преславногo Войск Запорожских гетьмана, свободившая... *Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори*. Київ: Наукова думка, 1983. С.322.

²²⁰ Милость Божія, Україну от неудобносимих обид лядських чрез Богдана Зіновія Хмельницького, преславногo Войск Запорожских гетьмана, свободившая... *Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори*. Київ: Наукова думка, 1983. С.312.

Попри всі на перший позір спрямовані проти «ляхів» інвективи, йдеться саме про козацько-московське протистояння і про ті «кондиції», які, кожного разу їх усе більше й більше знецінюючи, уклала Москва з лівобережними гетьманами, «перебираючи міру в поступках своїх» із Гетьманщиною. А це, своєю чергою, зовсім не в імперсько-російській, а в станово-республіканській традиції, давало козакам законне право ствердити: «Дармо і от нас собі віри ожидають» (в Мазепиній «Думі...» – творі потеемному, через що автор і почувався вільнішим у висловлюваннях – заявлено ще радикальніше: «Же през шаблі маєм права!»²²¹).

Якісні зміни в інтелектуальному «кліматі» формально ще автономної Малоросії-Гетьманщини почали виразно засвідчувати себе, починаючи з другої половини XVIII ст.: ця доба, на яку припадає схилوک героїчної козацької епопеї, у типології формування спільнотної ідентичності українців на помезів'ї передмодерної та модерної епох постає часом, позначеним утвердженням багатьох внутрішньо суперечливих і водночас концептуально важливих тенденцій. Власне, увесь цей етап – доглибно парадоксальний: у становленні його мислительного «горизонту» конкретно-подієва емпірика тогочасної України, яка стрімко зникала з політичної мапи Європи, перетворюючись на ще одну провінцію неозорої імперії, та психотиповість тогочасного освіченого українця, який лишався органічно інтегрованим у питомо європоцентричний антиабсолютистський дискурс, повсякчас вияскравлювалися в іманентній своїй конфліктності. І найголовніше полягало в тому, що саме ця конфліктність окреслювала координати формування особливого

²²¹ Гетьман Іван Мазепа. Писання. Краків: «Українське Видавництво», 1943. С.30.

культурно-ідеологічного проекту, у перспективі розгортання якого проявлювалися контури реальності, що її ми узвичаєно називаємо «українським національним відродженням початку ХІХ ст.».

Назагал беручи, якщо вести мову про розуміння інтелектуальними елітами другої половини ХVІІІ ст. (на теренах лівобережної Гетьманщини та Слобожанщини це була або козацька старшина, або церковні діячі) української окремішності, про ту світоглядність українського спротиву як усвідомленого «інобуття» стосовно російського цивілізаційно-культурного проекту (у той час і на тому обширі лише зросійщення становило реальну загрозу: інкорпорація в «дискурс Полонії» після вогняного потоку Хмельниччини була вже цілковито унеможливленою), яка і постає реальною соціологічною підставою для утвердження політичної суверенності народу, то схилوک козацької доби вияскравлюється однією з найнижчих точок траєкторії українського державотворчого мислення. Саме тоді, нагадаємо, Петербург, реалізуючи політику централістичної уніфікації імперського простору, послідовно ліквідовував усі інституції, які свідчили про обґрунтованість автономно-державних претензій українців і могли бодай гіпотетично стати плацдармом для опору російському експансіонізму. Давно вже минули часи, коли «мазепинська еміграція» ще могла плекати якісь надії на антимосковське повстання, пробуджуючи приспаний після Полтавської катастрофи 1709 р. дух козацького волелюбства («Ужальтеся над отцями, братією, сродниками і всіма єдиноземцями вашими, мучительством, здирством і незноним тиранського московського панування ярмом обтяженими, а що найгоршое – не могучими бути вольними ані в худобах, ані в здоров'ю, ані в житті, ані в жонах, ані в дочках своїх от войск московських, всюди по городах і селах в Україні

на стаціях розположених»²²², – писав у квітні 1734 р. до запорожців вже на підросійській Україні гетьман П. Орлик). У новій політичній ситуації, яка стала реальністю після скасування гетьманства, українські автономісти будь-які свої політичні концепти артикулювали в координатах підкресленої лояльності престолу та російській імперії. Симптоматичний факт: коли у 1767 р. на Лівобережжі, як і в цілій Російській імперії, обирали депутатів до скликаної Катериною II комісії для створення проекту нового «Уложения» і «політичний клас» Гетьманщини отримав бодай якусь можливість засвідчити свою волю, лише представники ніжинського шляхетства наважилися в «наказах» депутатам чітко поставити домагання відновлення гетьманського уряду (багато з них були за це заарештовані та засуджені)²²³. Проте навіть вони, обґрунтовуючи свої відносно скромні домагання, посилялися у своїй аргументації на грамоту «высокомонаршого Государя Петра Великого Императора и самодержца Всероссийского за собственноручным Его Величества подписанием»²²⁴, якою московський правитель після початку повстання І. Мазепи оголошував «вибори», а в дійсності – призначення гетьманом Лівобережної України максимально лояльного до нього І. Скоропадського. Певна річ, що з таким «бекграундом» говорити про самостійницькі тенденції не випадає. І це, підкреслимо, були найрадикальніші за тогочасними мірками

²²² Скальковский А. Филипп Орлик и запорожцы. *Киевская старина*. Киев, 1882. № 4. С. 117.

²²³ Ефименко П. Один из протестовавших. *Киевская старина*. Киев, 1882. № 3. С. 603.

²²⁴ Зінченко А. Українське шляхетство, козацтво й міщанство Слобожанщини й Гетьманщини в обороні традиційної адміністративно-правової системи (60-ті рр. XVIII ст.). *Українознавство*. Київ, 2015. № 1. С. 87.

репрезентанти старшинсько-опозиційного світогляду, інші навіть і до такого рівня не піднімалися, обмежуючись максимально загальними та неконфліктними стосовно імперії фразами на кшталт «всенижайшее просим, дабы в будущем новом уложении упомянут был и край малороссийский, чтобы оный, в случае касающихся дел, трактован был по своим правам, прежним обычаям, по подтвержденным пунктам»²²⁵.

І разом з тим ці ж таки терени Лівобережжя та Слобожанщини в першій третині XIX ст. – в аспекті темпорально-хронологічному то був період, лише кількома десятиліттями віддалений від часу ліквідації усіх структур Козацької держави – уреальнилися епіцентром українського відродження, мислительно-аналітичний «горизонт» якого концептуалізував ту образно-символічну систему, ті світоглядово-етичні категорії та поведінкові схеми «українського національного міту» («Шевченків міт України», про який говорить О. Забужко²²⁶, певна річ, виступає його повною та завершеною формою), який зберігав свою чинність посеред усіх історичних катаклізмів XX ст. та лишається онтологічно-актуальним і в нашій добі. Чи можемо вважати такий стан речей випадковістю? Зрозуміло, ні, і тим більший інтерес становить питання про той канал семантико-світоглядowego «транзиту», який пов'язав період, позначений початком формування української інтелігенції як стійкої соціальної групи, сенсом буття якої окреслюється аналітичне осмислення та реально-практичне ствердження української національної ідеї, з добою згасання Гетьманщини. Окреслення ідеологічної

²²⁵ Ефименко П. Один из протестовавших. *Киевская старина*. Киев, 1882. № 3. С. 603.

²²⁶ Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. Київ: Абрис, 1997. 144 с.

домінанти, яка формувала український світоглядний простір в першій третині XIX ст., допоможе з'ясувати логіку становлення інтелектуального сюжету, що він на етапі свого становлення (друга половина XVIII ст.) був ледь помітною барвою в дискурсивно-ідеологічній палітрі доби, а на етапі свого повноцінного розгортання (перша третина XIX ст.) піднісся як визнаний усіма клейнод національного відродження.

Варто підкреслити, що «образ світу» в епоху, яку О. Прицак називав «добою військових канцеляристів»²²⁷, підкреслюючи, що охоплювала вона часовий відтинок у майже ціле сторіччя – від 1708 р., коли Глухів став столицею тогочасної Гетьманщини (з відповідними адміністративними інституціями: Генеральною Військовою канцелярією – «кузнею української адміністративної еліти»²²⁸, судами, державним архівом), і до початку XIX ст., коли традиція старшинського автономізму лишалася ще живою і дієвою, визначався у розгортанні засадничої дихотомії поміж пієтетом до рідно-звичаєвого та лояльністю до імперії (часом щирою, спричиненою бажанням зберегти автономний *status quo* і на прийнятних умовах домовитися із петербурзькою бюрократією, а в переважній більшості – вимушеною). І саме цим новим «образом світу» обумовлюється специфіка стадіального розмислу над українською словесністю: її семантико-дискурсивний статус у цей час здобувається на нову парадигмальну якість, здобувається попри те, що, як і в попередні періоди, у часи, умовно кажучи, від І. Скоропадського до появи «Истории Русов» не з'являлося спеціальних студій, присвячених її історичному розвитку та естетичній

²²⁷ Прицак О. Доба військових канцеляристів. *Київська старовина*. Київ, 1993. № 4. С. 62.

²²⁸ Прицак О. Доба військових канцеляристів. *Київська старовина*. Київ, 1993. № 4. С. 62.

своєрідності. Натомість прикметним окреслилось інше: словесність (переважно усна, але також і демократично-писемна, приналежна до спільного континууму «низової» народної традиції) починає впевнено виступати своєрідним корелятом невідконтрольних офіційній імперській ідеології синтагм та дискурсивних компонентів тогочасної української свідомості. Іншими словами, чим масштабніше, інтенсивніше той чи інший діяч «глухівського періоду» наближав «горизонт» свого твору до світоглядно-метафоричного етосу усної словесності, тим виразніше проявлювалася в його писаннях настанова на опозиційність до офіційного дискурсу. Звичайно, не йдеться про те, що «козацькі канцеляристи» свідомо стилізували оповідь за усно-поетичними взірцями (час на це настане пізніше, коли постануть «харківська» та «київська» школи романтиків першої половини ХІХст.), як не були вони і самостійниками кшталту пізніших «кирило-мефодіївців» (максимум – радикальними автономістами), але багато хто з них вже свідомо враховував як беззаперечну інтелектуальну константу ті узагальнено-світоглядні домінанти «позвів з Московщиною», які оприявнювалися в думі, у пісні, у цілому ладі українського народно-звичаєвого мелосу.

Під цим оглядом необхідні певні пояснення: тогочасна система ідеологічних координат центрувалася довкола реєстрів базової для історичного контексту новочасної Європи опозиції «теоцентричне-національне». Невдала спроба мазепинців визволити Гетьманщину змусила репрезентантів автономістично налаштованої старшинської верстви по-новому поглянути найперше на вітчизняну історіографію, яка окреслювалася репрезентативним виявом українського автономізму і «горизонтом» історичної свідомості козацько-старшинської верстви впродовж цілого ХVІІІ ст. Потреба в такому перегляді була доконечною: концептосфера Росії як імперії у державно-деспотичному ствердженні системи

своїх ідеологічних домінант цілковито позбавляла «козацький народ» окремішньої історичної традиції. За найактивнішого сприяння інтелектуалів Могилянської академії виготовляється конструкт т. зв. «российской истории», в якому для України ні князівської, ні литовсько-руської, ні козацько-гетьманської місця не лишалося. Натомість на козацьких теренах за узагальнюючу працю з україно-руської минувшини править «Синописис» – компендіум І. Гізеля, який витримав чимало перевидань, і то не лише в Україні. Написаний церковним ієрархом більш ніж за два десятиліття після початку війн Б. Хмельницького, цей компілятивний твір залишає цілком поза увагою звиязну боротьбу козацтва (нового «політичного народу» в соціальній структурі Гетьманщини) з Польщею, утверджуючи натомість як домінанту ідею конфесійної єдності з Московщиною. При цьому автором «Синописису», який у цьому випадку виступав репрезентантом поглядів широких кіл церковних ієрархів, повсякчас підкреслюються безперечні династичні права московського царя на володіння Києвом та українськими землями. «Богоспасаемый и преславный и первоначальный всея России Царственный град Киев, по многих переменах своих, изрядню милостию Божиею аки на первое бытие возвращаясь, от древнего достояния Царского паки в достояние Царское прииде... яко природное Царское его присвоение»²²⁹, – це все, що спромігся його автор сказати про криваву веремію і героїчний маєстат Хмельниччини. Немає тут і слова «Україна» – у світоглядів системі автора його і не могло бути, існувало тільки єдине «высокодержавное Царское православного Самодержца достояние»²³⁰.

²²⁹ Мечта о русском единстве. Киевский Синописис. Москва: Издательство «Европа», 2006. С. 214.

²³⁰ Мечта о русском единстве. Киевский Синописис. Москва: Издательство «Европа», 2006. С. 213.

Зрозуміло, що «православна ідеологія» (та ще й у такій спосіб відредагована «єдиновірним» Московським царством, а згодом – Російською імперією) виконувати роль об'єднуючого чинника була не спроможною. Не конфесія, а нація (зрозуміла річ, нація ранньомодерна) – ось що мало постати новою консолідаційною базою українства (і постало, а ті сегменти української культури, які продовжували ідеологічно контролюватися підпорядкованою Синоду Православною церквою, поступово, проте невідворотно інтегрувались у простір імперського офіціозу). З'являються «козацькі літописи» – не описово-фактографічні компендіуми, а наснажені виразною патріотичною тональністю твори Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка. В епіцентрі розмислу тут – Хмельниччина, і то не як підрядний епізод у процесі прирощення «православного Самодержца достояння», а як історична і правова підстава особливого статусу Козацької держави. Ставлення до Москви переважно – неприхильне, хоча неприязнь ця часто приховується за підкресленою шанобою до особи монарха («козацькі літописи» побачили друкарський верстат лише тоді, коли вони з актуальних пам'яток перейшли до розряду історіографічних документів, одначе на побутування в публічному просторі їхні автори таки розраховували – і небезпідставно).

Найпоказовішим зразком тут – С. Величко, колишній військовий канцелярист Гетьманської канцелярії, який називає себе «істиним Малої Росії сином». Розгортаючи в своєму «Літописі...» грандіозну історичну епопею козацьких війн, він вдається до прецікавих, сказати б, обмовок: наприклад, у переліку діянь Петра I, що їх С. Величко наводить в оповіді про сходження його на престол, він зазначає: «Розорив був Запорозьку Січ... Полякам віддав тогобічну Україну...знищив і вельми уярмив усіх малоросіян як шляхетного козацького чину,

так і посполитих»²³¹. Н.Яковенко під цим оглядом наголошує: «Пункт про «уярмлення» українців дослівно збігається з деклараціями антимосковських угруповань, де пасажі про «московське ярмо» і про наміри Москви «починити своїми холопами й невольниками» козаків є одним із загальників – починаючи від Івана Виговського й завершуючи Пилипом Орликом, який у «Конституції» 1710 р., у «Виводі прав України» 1712 р. та в численних листах і зверненнях, написаних уже на еміграції, до блиску відшліфував стилістику антимосковської публіцистики...»²³². У Самовидця та Г. Грабянки подібна тональність більш притлумлена, проте також виразно відчутна. Ці історіографічні пам'ятки або укладені на їхній основі компіляції у великій кількості рукописних списків поширювалися в старшинському середовищі Малоросії-Гетьманщини, самим фактом свого масового побутування засвідчуючи репрезентативність такої інтелектуальної продукції для світогляду «козацьких канцеляристів».

У суті речі, йдеться про створення альтернативної «Синопису» візії української минувшини, яка, аби не бути просто множиною розрізнених фактів, потребувала для свого розгортання певного спільного знаменника. І концепція Хмельниччини як центральної події та парадигмальної модальності козацької історії, і настанова на пошанування козацьких вольностей, і нехіль чи й відверта ворожість до Москви – усі ці базові у козацькому літописанні інтенції для свого побутування у суспільному просторі, ні одна з інституційних модальностей якого світоглядівості українського спротиву не підтримувала (бо й направду: усі бодай трохи опозиційні до урядової

²³¹ Величко С. Літопис [переклад з книжної української мови, коментарі В. Шевчука]. Київ: Дніпро, 1991. Т. 2. С. 282 – 284.

²³² Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ: Критика, 2005. С. 448.

політики, не кажучи вже про царський двір, мислеформи у XVIII ст. – віці імперських тріумфів Росії – відразу ж втрачали статус легальних, і то не лише в Петербурзі, а і в цілком підконтрольній йому Гетьманщині), потребували опертя на тривку і міцну константність чогось, що було б засадничо протилежним декретованій Петербургом офіційній ідеології. Висловлюючись у категоріях Ж. Лакана, доконечно необхідним був «великий Інший», що позначав би радикальну інакшість, іншість, «яка перевершує ілюзорну іншість уявного, оскільки її неможливо асимілювати завдяки ідентифікації»²³³. Уснописенна словесність, той, за І. Франком, істино лицарським духом перейнятий «новий героїчний епос, який... між 1569 і 1648 р. виростає в запорозьких степах»²³⁴, і стає наріжним каменем формування тогочасного українського «великого Іншого». У козацьких історичних віршах та піснях (багато з них потрапило і до писемних джерел: згадаємо хоча б за виписаний І. Срезневським у Варшаві із «Сотеной книги козаков после Зборовского мира» пречудовий історичний вірш «Висипавсь хміль із міха і наробив ляхам лиха»²³⁵), у таких народних думках, як «Корсунська битва», «Похід на Молдавію», «Повстання після Білоцерківського миру», що вони в добу «козацьких літописців» були не просто поширеними, а стали складовою звичаєвої культури українців, концептуалізувалася та візія української минувшини, що її справді вже неможливо було асимілювати завдяки ідентифікації зі «спільним»

²³³ Інший (великий Інший). Лаканіана. URL: <http://provid.org/lacaniana/inshyj-velykyj-inshyj/>

²³⁴ Франко І. Характеристика руської літератури XVI – XVIII століть. *Європейське Відродження та українська література XIV – XVIII ст.* Київ.: Наукова думка, 1993. С. 355.

²³⁵ «Висипавсь хміль із міха...». *Українська поезія: Середина XVII ст.* Київ: Наукова думка, 1992. С. 98.

православ'ям. У цій візії не було місця ні «природным Царским присвоєнням», ні присягам на вірність московському царю (більшовики як продовжувачі імперіальних традицій царату настільки переймалися цією для них серйозною проблемою, що з 40-х рр. починають масово фабрикувати псевдонародні думи на кшталт «Непорушна дружба» чи «Дума про возз'єднання України з Росією»), тут всевладно панує голос народної, звичасво-усвідомленої правди (знову пошлемося на Ж. Лакана: великий Інший – це місце, де утворюється мовлення), відлуння якої і доносили до читача з вищих станів «козацькі літописці». Важливо підкреслити, що такий уважний дослідник давнього нашого письменства, як І. Франко навіть початки нової української літератури, на шевченківському своєму етапі вже цілком зорієнтованої на обстоювання української культурно-політичної суверенності, віднаходить у документах Січової канцелярії: «Та проте доживаюче свого віку Запорожжя зазначило своє існування ще деякими інтересними слідами в історії южноруської літератури. Поминаючи вже те, що історія нової літературної мови южноруської, мови Котляревського і Василя Гоголя, мусить починатися від тих документів, які виходили із Січової канцелярії в XVII і XVIII віках, годиться звернути увагу, що саме там, на Запоріжжі, постали найстарші «вірші», т. е. поеми, уложені на чисто народній мові, на побожні теми, та з різко гумористичною закраскою, звичайно, також з дуже виразним політичним і соціальним підкладом... В віршах запорозьких і їх численних наслідуваннях ми можемо бачити перші початки нової епохи южноруської літератури, свідомо народної і свідомо демократичної»²³⁶. Це – закономірно: Інша, демократично-«низова», традиція

²³⁶ Франко І. План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви. *Зібрання праць: У 50 томах* Т. 41. Київ: Наукова думка, 1984. С. 44.

стала вирішальним поштовхом до творення Іншого, демократично-«низового», письменства...

Прикметно, що там, де «військові канцеляристи» лишалися осторонь актуалізації цієї уснофольклорної «Іншості», вони неминуче зміщували світоглядіві напрямні своїх писань у бік орієнтації не на національну, а саме на вузькостанову ідентичність. «Розговор Воликороссии с Малороссиею» – віршований діалог, у якому викладено узагальнену систему аргументації малоросійської старшини часів К. Розумовського (його написав «генеральной канцелярии переводчик» С. Дівович у вересні 1762 р. – за кілька років до остаточної ліквідації Гетьманщини) править за виразне тому підтвердження. Р. Шпорлюк спеціально підкреслює²³⁷, що висловлена тут позиція засадничо має природу не українську, а підкреслено малоросійську: її автора не цікавить нічого з того, що відбувається на українських етнічних теренах поза Лівобережжям (бо владу і статус старшина мала тільки в Гетьманщині), він одноманітно й наполегливо переконує читача у повсякчасній відданості Малоросії російському престолу (вона «Российского государя пред всеми почла, / Ему добровольно себя вечно предала»²³⁸). С. Дівович – безперечний автономіст, і наголошує він неодноразово, що Малоросія – це адміністративне утворення, відмінне від Великоросії, хоча й перебувають вони під десницею спільного монарха («Так мы с тобою равны в одно составляем, / Одному, не двум государям присягаем»²³⁹), проте підстави його автономізму мають

²³⁷ Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. Київ: Дух і літера, 2013. С. 410.

²³⁸ Дівович С. Разговор Великороссии с Малороссиею. *Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори*. Київ: Наукова думка, 1983. С. 395.

²³⁹ Дівович С. Разговор Великороссии с Малороссиею. *Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори*. Київ: Наукова думка, 1983. С. 395.

характер підкреслено прагматичний: тут найважливішим було збереження «малоросійських чинів», тобто шляхетського статусу старшинської верстви (до 1785 р., коли Катерина II надала старшині права російського дворянства, у середовищі імперської адміністрації популярною була теза «в Малороссии дворян нет»: у старшинської верстви Гетьманщини це викликало побоювання, що її можуть зрівняти з простими козаками, позбавивши усіх соціальних привілеїв), тому С. Дівович понад усе прагне переконати читача, що ці чини законно мають свої відповідники в ієрархічній номенклатурі російського чиновництва («С кем сравнивали малороссийских депутат? / Не с генералами ль велено было сверстать?»²⁴⁰). Чи й потрібно вкотре підкреслювати, що для усної народної словесності проблеми «чинів» та інших маркерів соціального панування просто не існувало, а титул «генерал» викликав не пошану і захоплення, а ненависть та зневагу («Пойдем Хану служить: / А неж ми маєм Князям, Генералам / Вашим груби топоти»²⁴¹, – відповідають у народній пісні запорожці цариці на її заклик послужити їй).

З початком 80-х рр. XVIII ст. розпочинає свій відлік той період, що його О. Прицак та Д. Решетар²⁴² називають новгород-сіверським етапом українського національного руху (Новгород-Сіверський у 1781 – 1796 рр. був центром однойменного намісництва, у межі якого входили дві колишні столиці Гетьманщини з сильними місцевими

²⁴⁰ Дівович С. Разговор Великороссии с Малороссиею. *Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори*. Київ: Наукова думка, 1983. С. 397.

²⁴¹ Лукашевич П. Малороссийские и Червонорусские народные думы и песни. Санкт-Петербург: В Типографии Эдуарда Праца и К., 1836. С. 38.

²⁴² Pritsak O., Reshetar J. The Ukraine and the Dialectic of Nation-Building. *Slavic Review*. 1963. Vol. 22 – 2. P. 249.

інтелектуально-автономістськими традиціями – Глухів і Батурин): власне, саме починаючи з цього часу, маємо підстави констатувати початки процесу безперервної тягlosti розгортання українознавства як форми національної ідеології та системної науки про Україну та український світ. Важливо відзначити, що основний масив українознавчих досліджень у цей час – праці з історії: інкорпорація Гетьманщини в усій її гостроті поставила перед оборонцями старшинського автономізму проблематику співвіднесення й концепційного осмислення «свого» і «чужого», де підставами для обстоювання звичаєвого ладу традиційно вважалися обумовлені героїкою малоросійської минувшини «давні вольності», свого часу «даровані» козакам (конкретніше – тій верстві, яка претендувала стати шляхтою Малоросії) польськими королями. Певна річ, ідеться не за загальноукраїнську у сучасному сенсі цього поняття історію, бо тогочасні книжники – за деякими винятками – не мислили в таких категоріях, а за історію переважно Лівобережної України (маємо виразне відлуння традиції «козацьких канцеляристів»), однак порівняно з попередніми десятиліттями не можна не відзначити суттєвого збільшення кількості таких робіт, багато з яких не лишаються в рукописах, а виходять друком, постаючи чинниками формотворення публічного дискурсу (З. Когут підкреслює, що для цього часу характерна «безпрецедентна кількість праць, присвячених історії та ностальгії за малоросійською батьківщиною»²⁴³). Ширшим, панорамнішим стає погляд їхніх авторів на українську минувшину (у системі координат того часу – минувшину малоросійську), змінюється система аргументації наших істориків, у якій починають актуалізуватися ідеологеми просвітницькі і навіть

²⁴³ Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ: Критика, 2004. С. 163.

передромантичні. Поряд з історичними з'являються праці юридично-правового, географічного, економічного характеру. Пробуджується певний – спочатку, обережний ще – інтерес до української етнографії, у модальностях якої фольклористика завжди була пріоритетною: 1777 р. у Петербурзі армійський офіцер Г. Калиновський, вочевидь – українець за походженням, видає першу в цій ділянці працю «Описание свадебных украинских простонародных обрядов, в Малой России и в Слободской Украинской губернии, також и в великороссийских слободах, населенных малороссиянами, употребляемых»²⁴⁴. Звичайно, це ще зовсім не був початок того офірно-ідеалістичного етнографічного руху, що його знакували своїми студіями М. Максимович та І. Срезневський: стиль викладу тут підкреслено спокійний, констатуючоповідний, позбавлений емоцій та патетичної екзальтації, тим більше – якихось «виходів» на історіософську проблематику чи актуальні світоглядні запити свого часу («Нема ще сталої певної оцінки народньої творчості і передаючи свої власні враження, автор ще не думає підвести сей етнографічний матеріал як раз під норму сеї або тої літературної течії. Народня творчість для сих перших етнографів стоїть поки що за межами літературних течій та напрямків»²⁴⁵), – підкреслює О. Грушевський специфіку підходу подібних до Г. Калиновського аматорів-

²⁴⁴ Калиновський Г. Описание свадебных украинских простонародных обрядов, в Малой России и в Слободской Украинской Губернии, також в Великороссийских Слободах, населенных Малороссиянами употребляемых. Сочиненное Григорием Калиновским, армейских пехотных полков, состоящих в Украинской дивизии, прапорщиком. Санкт-Петербург: Напечатано при Артиллерийском и Инженерном Шляхетском Кадетском Корпусе у Содержателя Типографии Х. Ф. Клена, 1777. 25 с.

²⁴⁵ Грушевський О. З сорокових років. *ЗНТШ*. Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка, 1909. № LXXXIX. С. 96.

фольклористів), та все ж саме у той час концептуалізуються ті перші напрямні системи координат оцінювання явищ і тенденцій усної художньої словесності, які у першій третині ХІХ ст. стануть підставовими для початку української інтелектуальної революції.

Знаковою під цим оглядом бачиться постать О. Любасевича – одного з лідерів Новгород-Сіверського патріотичного гуртка, літератора, перу якого належать «Вєргілієві Пастухи... в малороссийский кобеняк переодетые» – традиційна для пізньобарокової доби бурлескно-травестійна переробка античного взірця (на цьому ґрунті постала й «Енеїда» І. Котляревського, яка була водночас і фактом літератури, і чинником національної ідеології). О. Любасевич належав до кола друзів останнього гетьмана К. Розумовського, разом із ним подорожував країнами Європи, був переконаним автономістом і підкреслено лояльним до імператорського престолу дворянином, який запопадливо демонстрував свою відданість Катерині ІІ. У контексті розгортання передромантичного етапу вивчення усної словесності в українознавстві його постать важлива з огляду на лист, який 1794 р. він пише до моголивіського єпископа Г. Кониського – одного з чільних драматургів барокової епохи. У листі – прохання надіслати йому написані не книжною, а живою українською народною мовою інтерлюдії до драми-мораліте цього ж автора «Воскресеніє мертвих» (Любасевич мав відповідні видавничі плани). Надзвичайно цікавою під пером новгород-сіверського автономіста (а висловлював він – це зрозуміло із загальної тональності наративу – не лише власну точку зору) постає спроба віднайти точку відліку в соціальній легалізації живомовної практики українського письменства: «Как во всяком покрое платьев, так во всяком наречи языков есть своя красота; а к тому, когда и дым отечества сладок, то сия воня блахоухания (аромат пахощів – О.Х.) мислей отечественных есть наусладчайшая. Для чести нации,

матери нашей, всегда у себя природою и ученостию великих людей имевшей, сколько светов выпустившей, для любителей своего отечества, для знающих под корою просторечия находить драгоценности мыслей, прошу Вашего Преосвященства велико одолжить меня – интерлюдии... по почте мне в С. Петербург доставить, да даст величие отечеству своему наш Плавт, наш Мольер, ежели что не боле»²⁴⁶. Високі слова про красу мови, «отечество» и «честь нации, матери нашей», певність у тому, що твори, які постали вицвітом живої мовної бутності українського люду, можуть зрівнятися з античними взірцями (і виразний погук ідеалізму в такій поставі, адже «кора просторечия» ототожнювалася найперше з мовою покріпаченого селянства) – все це елементи нового типу світогляду, який витворював можливість так само по-новому поглянути на український фольклор вже не як на явище підрядне, що воно в панівній тоді класицистичній моделі художнього формовияву засадничо посідало місце вторинне (в іманентному абсолютизмові дискурсивному полі європейського класицизму використання народної мови в писемній літературі у принципі допускалося, однак такі твори вважалися неспівмірними із «високими взірцями»), а як на той сховок, кажучи Шевченковими словами, «великий льох», де можна і потрібно віднаходити «драгоценности мыслей». Існування багатомільйонного українського селянства зі своїми цілком окремішніми від російського мовою, культурною традицією, історичною пам'яттю починає утверджуватися як реальність, що її просто не вільно більше ігнорувати.

За 4 роки по написаному в Петербурзі листі О. Любасевича у цьому ж місті з'явиться твір, автор якого, синтезувавши пласти усно-народного та книжного потоків

²⁴⁶ Оглоблин О. Опанас Любасевич: 1732 – 1805. Мюнхен – Нью-Йорк: Дніпрова хвиля, 1966. С. 60 – 61.

словесності, саме під цією «корою» шукатиме нетлінні сліди героїчного мелосу козацької історії. Йдеться про «Енеїду»²⁴⁷ І. Котляревського. Розпочнеться новий етап у розвитку не лише письменства, а й цілої української інтелектуальної традиції, і розпочнеться він новим поглядом на роль і місце слова, слова живомовного, отже – закоріненого у фольклорних пластах, у соціальних практиках самоусвідомлення загалу. «Любителям малороссийского слова усерднейше посвящается» – ця присвята, яка з волі видавця М. Парпури передуює тексту поеми, дуже симптоматична, як симптоматичним окреслюється і додане ним до «Енеїди» «Собрание Малороссийских слов, содержащихся в Энеиде, и сверх того еще весьма многих иных, издревле вошедших в Малороссийское наречие с других языков...». Р. Шпорлюк підставово припускає, що такий словник зорієнтований був насправді не на російського (зауважимо, що, не володіючи українською, росіянин навіть і за допомогою такого словника мало що втямив би в поемі), а саме на освіченого українського читача: «З історичної перспективи цілком правильно видається думка, що створення словника... урівнювало, бодай теоретично, статус української та російської мов, так само, як чесько-німецький словник утверджував статус чеської як європейської мови, рівної з німецькою. Такий словник пасує до «Енеїди», де українців згадано як імпліцитно рівних до росіян, поляків, італійців та інших. Утім, враховуючи українські реалії кінця XVIII – початку XIX ст., логічним видається припущення, що першими користувачами словника стали самі українці, які вирости, читаючи або тогочасною російською, або українським варіантом церковнослов'янської. Їх слід було

²⁴⁷ Котляревський І. Енеида на малороссийский язык перелицованная И. Котляревским. Санкт-Петербург: Изданием М. Парпуры, 1798. 181 с.

переконати, що мова, якою вони розмовляють, не є діалектом іншої мови (передовсім російської)»²⁴⁸.

Такий підхід був тим більше важливим з огляду на те, що у той час офіційний «адміністративний протокол» для підконтрольних імперії українських теренів зовсім не передбачав існування якоїсь іншої мови, окрім офіційної російської та польської (нею спілкувалася шляхта Правобережжя, привілеї якої до повстання 1830 – 1831 рр. Петербургом усіляко толерувалися). Показовий під цим оглядом Указ Сенату, адресований малоросійському військовому генерал-губернатору А. Беклешову від 4 лютого 1799 р., у якому даються вказівки стосовно мови судочинства «в Малороссийской и Киевской губерниях»: «чтобы в земских, поветовых и подкоморских судах, а также и в магистерских оставить судопроизводство по всем делам на польском языке, а в главных судах употреблять в отношении дел два языка, польский и российский, дабы все резолюции и приговоры сочинять и писать на одной стороне по польски, а на другой всегда! (знак оклику – у документі: О. Х.) перевод по российски»²⁴⁹. Українська мова була в цій ситуації «третім зайвим», тому українсько-російський словник в «Енеїді» міг потенційно набувати навіть політичного значення.

Цим же роком, що й «Енеїда» І. Котляревського, в імперській столиці побачила світ наукова праця, яка стоїть на помежів'ї двох періодів духової історії України: з одного боку, її цілком підставово можна вважати своєрідним вицвітом, інтелектуальним підсумком доби «військових канцеляристів», з другого – вона, за Д. Дорошенком, «відкриває собою довгу низку видань, присвячених українській історії й етнографії, видань, які

²⁴⁸ Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. Київ: Дух і літера, 2013. С. 410.

²⁴⁹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 533. Оп. 1а. Спр. 69.

одно за одним появляються в перших десятиліттях 19 віку»²⁵⁰. М. Грушевський називає її «свого рода енциклопедией Гетманщины»²⁵¹, а сучасний історик В. Кравченко наголошує, що «твір цей своїм науковим рівнем, патріотичним пафосом і літературним стилем був явищем винятковим у тогочасній історіографії України»²⁵². Йдеться про «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях» Я. Марковича – одного з найосвіченіших діячів свого часу, знавця іноземних мов (важлива деталь: автор «Записок...» був онуком генерального підскарбія Я. Марковича – прихильника П. Полуботка, завзятого автономіста, перу якого належить відомий «Діаріуш»). Твір цей, запланований як багатотомна енциклопедія (з огляду на передчасну смерть автора, світ побачила лише перша книга), важливий своїм комплексно-українознавчим підходом (на належності цієї праці до українознавчого дискурсу наполягає Д. Дорошенко²⁵³ [7, с. 27]). Окрім огляду української історії до XI ст. (продовження мало бути в наступних томах: киеворуський період при цьому він беззаперечно ототожнює лише з «Малороссией»), Я. Маркович в окремих розділах аналізує адміністративний устрій України, її географію (фізичну та економічну), дає узагальнено-системну характеристику етнографії побуту та ментальності українців. У контексті нашого аналізу ця фундаментальна праця прикметна і повнотою охоплення

²⁵⁰ Дорошенко Д. Нарис історії України. Том II (від половини XVII століття). Мюнхен: ДНІПРОВА ХВИЛЯ, 1966. С. 272.

²⁵¹ Грушевський М. Развитие украинских изучений в XIX в и раскрытие в них основных вопросов украиноведения. *Украинский народ в его прошлом и настоящем*. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1914. Т. 1. С. 7.

²⁵² Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ: Критика, 2011. С. 353..

²⁵³ Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства у XIX – на початку XX ст. та її досягнення. *Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича*. Київ: Либідь, 1993. С. 27.

джерел, якими користувався автор (симптоматично, що серед них – «Ідеї до філософії історії» Й.-Г. Гердера²⁵⁴, на які згодом спирався у розробці своєї концепції М. Максимович: маємо тут чи не перше документальне свідчення впливу гердерівської філософії на український інтелектуальний процес), і з огляду на той особливий пієтет до світу звичаєвої Гетьманщини, який відчував його автор. «До сих пор Малороссия не описана никем подробно. Я осмелился изобразить ее не кистью Историка или Физика, но как юный сын, посвящающий первый опыт своих познаний и чувствований мать-стране своей»²⁵⁵, – пише він у присвяті Д. Трощинському, що нею розпочинається книга. Настанови, згідно з якою «жители щасливой положением Малороссии не были никогда Номадами и не могут быть Варварами»²⁵⁶, Я. Маркович дотримується послідовно.

Власне, саме таке патріотичне замилювання мистецькою розкішшю і духовим багатством українського життя спричинило до того, що у розділі «Характеристика малороссиян» він першим в українознавчій інтелектуальній традиції потрактовує усну словесність не як другорядно-додаткову або допоміжну подробицю, а як атрибутивну прикмету національної ментальності свого народу: «Возьмем в пример Малороссийские песни: в них помещены прекрасные подобия и картины Природы, простое, но пылкое изъяснение любви – и голоса их всегда соответствуют мыслям. Если содержание их трогательно, если представляет оно разлуку с милым или с мать-

²⁵⁴ Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины (Яков Михайлович Маркович). *Киевская старина*. Киев, 1894. № 12. С. 359.

²⁵⁵ Маркович Я. Записки о Малороссии, ея жителей и произвдениях. Часть первая. Санкт-Петербург, 1798. С. V.

²⁵⁶ Маркович Я. Записки о Малороссии, ея жителей и произвдениях. Часть первая. Санкт-Петербург, 1798. С. 54.

страною, то с разительною гармониею тонов изливается вместе самая сила чувств и выражений. Наученная одною Природою певича заставляет и горевать с собою Природу. Она рассказывает свое несчастье всем окружающим ее предметам, просит летящих птичек донести известие о ней в милую ее родину, и Музыка в устах ее бывает живою картиною всех томных движений гороющей души. По врожденной склонности Малороссиян к Музыке страна их в России то же, что в Европе Италия»²⁵⁷.

Звичайно, під оглядом, кажучи словами М. Шлемкевича, «шевченківської людини»²⁵⁸ з її розвиненою національною свідомістю, із засадничим усвідомленням непідлеглості українського світу імперським впливам багато чого можна закинути цьому екзерсису Я. Марковича – від ототожнення України з «російською Італією» (згодом, у 20 – 30-х рр. XIX ст., це поняття часто вживалося в консервативній російській журналістиці для підкреслення зверхньо-поблажливого ставлення до України, мовляв, цікавої своєю природою та мистецтвом, однаке в політичному аспекті приреченої на небуття) до відвертого нехтування героїчними доміантими усної словесності і зведення цілого українського пісенного мелосу тільки до лірико-сентиментальних його модальностей (1847 р. в передмові до т. зв. «Седнівського Кобзаря» Т. Шевченко закликає вже в зовсім інших парадигмальних проекціях поціновувати пісню та думу: «прочитайте ви думи, пісні, послушайте, як вони співають, як вони говорять меж собою шапок не скидаючи, або на дружньому бенкеті як вони згадують старовину і як вони плачуть, неначе справді в турецькій неволі або у польського магнатства кайдани

²⁵⁷ Маркович Я. Записки о Малороссии, ея жителях и произведениях. Часть первая. Санкт-Петербург, 1798. С. 58 – 59.

²⁵⁸ Шлемкевич М. Загублена українська людина. Нью-Йорк: Життя і мислі, 1954. С. 21.

волочать»²⁵⁹ [28, с. 207]), однак спільноті потрібно було здолати ще довгий шлях, аби ця шевченківська людина могла постати з мороку імперського небуття. І Я. Маркович, присвячуючи «мать-стране своей» найповнішу свого часу українознавчу енциклопедію, на сторінках якої мовою науки і гарячим почуттям патріота підносив українську пісню до маєстатичної висоти клейноду національного самоусвідомлення (і, якщо говорити об'єктивно, в такий спосіб реально виформовуючи світоглядність українського спротиву), одним із перших запалював свічу, аби на цьому шляху хоч трохи розвиднілося.

Підсумовуючи осмислення історичних передумов формування концепції української словесності, наголосимо:

У процесі становлення на початку XIX ст. дискурсивного простору українознавства як інтегративного комплексу наукових дисциплін, які досліджують феномен України в її історичному розвитку, поняття «словесність» відіграло надзвичайно важливу роль. Саме у системі координат дослідження словесності М. Максимович та його послідовники урєальнили нові підходи до розуміння української історії та осмислення культурно-світоглядної специфіки українського етносу. Важливим окреслювався концепт «словесності» і для розгортання теоретичних моделей українознавства у М. Грушевського: у його фундаментальній «Історії української літератури» це поняття підноситься як одне з визначальних для усвідомлення духової традиції українства. У більшовицько-тоталітарну епоху поняття «художня словесність» потрактовувалося як застаріле і позбавлене наукової актуальності. Оперативне поле

²⁵⁹ Шевченко Т. Передмова до нездійсненого видання «Кобзаря». URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev507.htm>

сучасного українознавства виразно актуалізує аналітико-світоглядні виміри концепту «художня словесність».

У послідовому розгортанні стадіальних етапів донаукового вивчення словесності (йдеться про період, хронологічними межами якого постають, з одного боку, початки давньоукраїнського літописання, з іншого – кінець XVIII ст.) вияскравилися важливі в теоретико-методологічному аспекті дискурсивні практики, які уможливили постання початкових стратегій розмислу над специфікою побутування усних та писемних формовиявів українського слова. З огляду на панівний у той період теоцентричний дискурс та на цілком відмінний від модерного тип соціальної комунікації, такі стратегії уреальнюються не у формах аналітичної концептуалізації, а розгортаються безпосередньо у просторі художнього тексту.

Сформовані духово-історичною традицією Гетьманщини станово-антиабсолютистські домінанти ідеології «військових канцеляристів» стимулювали зацікавлення українською словесністю, найперше – народним мелосом і в його героїко-епічних, і в лірично-особистісних регістрах. Важливим етапом на цьому шляху окреслився метатекст «козацького літописання», у регістрах якого витворювалася засадничо опозиційна до москвоцентричної інтелектуальна парадигма, важлива для формування спільотної ідентичності українців.

Утвердження наприкінці XVIII ст. наукового українознавства як цілокупного комплексу напрямних системного пізнання України та українського світу дозволило виформувати ту систему світоглядних, аналітичних та естетичних координат, у просторі якої феномен художньої словесності здобувався на перспективу свого адекватного осмислення. Розгортання українознавчих студій посилило інтерес інтелектуальної еліти до творчості живою народною мовою (О. Любасевич), наслідком чого «Енеїдою»

І. Котляревського розпочинається новий етап розвитку української культури та літератури. Окреслений контекст зумовив і з'яву етапної для свого часу праці Я. Марковича «Записки о Малороссии, ея жителях и произведениях» (1798), у якій вперше в українській інтелектуальній традиції словесність розглядається як теоретично-значущий атрибут національного буття.

РОЗДІЛ 3

**«Філологічна революція» першої третини XIX ст.
у становленні нової парадигми українознавства та
розгортанні процесів національної мобілізації
українців Наддніпрянщини**

3. 1. Дилеми спільнотної ідентичності українців інтелектуальному просторі українознавства початку XIX століття

Доба від схилку XVIII ст. до кінця 30-х рр. XIX ст., інтелектуальна історія якої постає предметом уваги у нашій студії, окреслюється, безсумнівно, одним з найдраматичніших періодів українського націєтворчого процесу усієї post-перейаславської епохи. З одного боку, ще генієм Шевченка і зусиллями кирило-мефодіївців не скристалізовані були підстави для нового і справді революційного українського Відродження – з новою програмою, новими духово-екзистенційними «кодами» і «паролями», і, щонайважливіше, з новою соціальною базою, не вузькостановою (теоретична візія «військових канцеляристів, яка наділяла старшину привілеями нової української шляхти), а загальнонаціональною. З іншого, вже імперським централізмом були зліквідовані всі інституції та адміністративні «кластери», які могли б – бодай потенційно! – виступати речниками опозиції до політики уряду в Петербурзі. Була зліквідована Гетьманщина, знищена Січ, скасовано полковий устрій на Лівобержжі та Слобожанщині (протести були²⁶⁰, але вони мали локальний характер, не розгорнувшись у масовий

²⁶⁰ Зінченко А. Українське шляхетство, козацтво й міщанство Слобожанщини й Гетьманщини в обороні традиційної адміністративно-правової системи (60-ті рр. XVIII ст.). *Українознавство*. Київ: ННДІУ, 2015. № 1. С.81 – 91.

спротив, тим більше – у збройний виступ), покріпачено селянство, уніфіковано церковне життя, тотально зрусифіковано шкільництво та освіту, Києво-Могилянську академію перетворено на заклад з підготовки священиків-бюрократів для Синодальної Церкви. Звичайно, поряд із цим продовжували існувати певні відмінності у, сказати б, адміністративно-бюрократичному «протоколі» Московщини та інкорпорованих козацьких теренів (1796 р., за правління Павла I, було утворено Малоросійську губернію, перетворену у 1802 р. на Малоросійське генерал-губернаторство – отже, Малоросія визнавалася певною етно-територіальною цілісністю з лише їй притаманною специфікою; за цього ж імператора на Лівобережжі поновлено суди генеральний, земський і підкоморський, 1802 р. Києву було повернено «Магдебургію»), проте стосувалися вони саме вищих станів (прирівняної до російського дворянства старшини та вищих прошарків міщанства), які мали бодай якийсь правничо зафіксований політико-юридичний статус. Максимум українських (точніше – малоросійських) домагань у цей час – це оборона залишкових форм старшинського самоврядування («Від минулого залишилися зводи законів, які все ще були у вжитку на Лівобережній Україні – українське звичаєве право, Литовський Статут і модифікована версія Магдебурзького права»²⁶¹). Йшлося, отже, про інерційне продовження політичних практик та звичаєвих модальностей Гетьманщини-Малоросії, що ними не варто легковажити, але й перебільшувати їх також не слід.

Натомість у Європі утверджувалась епоха, початок якій поклала Велика французька революція. Проголошувані під гуркіт гармат революційної армії

²⁶¹ Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 – 1830. Київ: Основи, 1996. С. 205.

світоглядні теорії, домінантою яких поставала стверджена авторитетом Ж.-Ж. Руссо візія народу як суверена і природного права «третього стану» обирати собі як форму правління, так і власний шлях історичного розвитку, перетворили кінець XVIII – початок XIX ст. на Рубікон світової історії. Наслідком їх розгортання трансформувався весь європейський цивілізаційний ландшафт: розпочався процес остаточного утвердження своїх «громадянських прав» національною політикою, національною культурою, національним, а не класицистично-становим – письменством. Навіть війни між країнами з феодально-монархічних конфліктів перетворились на війни національні. Чи мали ці тектонічні на Європейському континенті зміни вплив на Україну, яка натоді із суб'єкту історії зусиллями імперій перетворилася на пасивний її об'єкт, поле для геополітичної гри не лише сторонніх, а й зовсім ворожих їй потуг? «Великий європейський шум французької революції відбився в Росії досить жваво.... Нема сумніву, що й на Україну заходила течія тих самих думок і що під їх впливом і тут на тлі козацьких традицій зародилася думка про нове письменство в народній мові і про конечність розвою південноруської народності при допомозі освіти»²⁶², – зазначав І. Франко у «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.». Чи йдеться тут про Україну в сенсі всього її етнографічного обширу? І. Франко у своїх працях неодноразово наголошував, що на помезів'ї XVIII – XIX ст. під Україною він розумів насамперед історико-культурний простір лівобережної Гетьманщини з міцною автономістичною традицією, де не в такій, як на Правобережжі чи в Галичині, драматично-антагоністичній формі проявлювалися соціальні суперечності, а головне –

²⁶² Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. *Зібрання праць: У 50 томах* Т. 41. Київ: Наукова думка, 1984. С.258 – 259.

де було відсутнє всесильне в добу Олександра І польське магнатство, яке «всяку спробу говорити і писати по-южноруськи» переслідувало «як пробу повторення Коліївщини»²⁶³: «На Україні діло від першого разу стало корисніше. Перші парослі нового літературного руху появилися на лівім березі Дніпра, в Полтавщині, а далі – в Харківщині. Се мало сю користь, що ті перші почини южноруської літератури не зустрілися майже з ніяким ворогуванням, яке напевне було в виявилось, коли б літературний рух починався був на правім березі Дніпра, де аспірації і впливи польські були ще надто живі»²⁶⁴ [41, с. 23]. Склалася унікальна ситуація, за якої Петербург більше не потрактовував Малоросію як потенційно сепаратистську проблему, бо не мав для того ніяких видимих підстав (вони з'являться пізніше, після викриття таємного товариства кирило-мефодіївців, а на початку 60-х рр. XIX ст. Київський генерал-губернатор М. Анненков, один в ініціаторів Валуєвського циркуляру, вже, як свідчить М. Драгоманов, переконуватиме уряд, «що українофільство далеко небезпечніше від польського руху, принаймні в полуднево-західнім краї»²⁶⁵), і саме такого кшталту історичний контекст стане вагомим чинником розгортання того, за І. Франком, «нового літературного руху», який був не стільки зорієнтованим на літературу у локальнішому сенсі цього поняття (красне письменство), скільки на широке розуміння літератури як сукупності українознавчих текстів: варто під цим оглядом наголосити, що власне писемна словесність в

²⁶³ Франко І. Метод і задача історії літератури. *Зібрання праць*: У 50 томах Т. 41. Київ: Наукова думка, 1984. С.22.

²⁶⁴ Франко І. Метод і задача історії літератури. *Зібрання праць*: У 50 томах Т. 41. Київ: Наукова думка, 1984. С.23.

²⁶⁵ Драгоманов М. Війна з пам'яттю про Шевченка. *Літературно-публіцистичні праці: у двох томах*. Т. 2. Київ: Наукова думка, 1970. С.146.

оперативному полі нашої гуманітаристики початку XIX ст. поставала сегментом відносно невеликим, ще вужчим окреслювався сегмент досліджень усної української словесності – переважаючий масив українознавчої літератури натовді складали писання історіографічні, юридичні, економічно-географічні.

Виклики доби, «горизонтом» якої окреслилась бутність національна (стверджена революційною Францією домінанта: право нації, ототожнене з правом найчисленнішої та історично найактивнішої її верстви – «третього стану» – вище за право короля та аристократів), прикликали відповідь, також неминуче розгорнуту у національній системі координат. Зрештою, етноси, які сусідили з Україною і найбільше впливали на її історичну долю – польський та російський – також увійшли на зламі XVIII – XIX ст. в період націоналізації своїх як літератур, так і філософських та історіографічних традицій. Ішлося, отже, про доконечну потребу формування в реєстрах інтелектуальних стратегій «військових канцеляристів» нового, адекватного викликам епохи гранд-нарративу, завдання якого полягало у ствердженні легітимності «Козацької вітчизни» в просторі вже не монархічно-станових, а національних ідентичностей (наразі гранд-нарратив потрактовуємо не у сенсі конкретного тексту, нехай і сакралізованого досвідом цілого загалу, а як систему культурно-інтерпретаційних координат, у якій формуються когнітивні модальності семантичного контенту філософсько-світоглядних чи історіографічних пам'яток).

Завдання ускладнювалося тим, що політонім «Козацька вітчизна – Малоросія» ствердився як ідентичність виразно амбівалентна. Субстанційна природа етносу, його звичаєвість з її підкреслено відмінним від північного сусіда побутом, господарюванням, багатими мистецькими кшталтами, а найперше – розкішною усною словесністю (що вона своїми думами та піснями підносила

тяглість української історичної традиції, засадничо від московської відмінної), щонайпереконливіше стверджували її, «Козацької вітчизни» окремішність. Натомість зорієнтовані на станowo-бюрократичну ієрархічність соціальні практики імперії вимагали лояльного ствердження приналежності її до імперського цілого як запоруки кар'єрної реалізації. З. Когут підкреслює: «Не дивно, що українці водночас заявляли і про єдність із Московією, і про свою окремішність.... Можна було висловлювати лояльність до царя, православ'я й Російської імперії і водночас лишатися відданим захисником Малоросії. Насправді вся концепція Малоросії була виправданням численних лояльностей та ідентичностей»²⁶⁶. Історіографія, яка окреслювалася провідною напрямною розвитку українознавства на початку XIX ст., мала відповісти на ці питання, «знявши» амбівалентність вибору в чіткому ототожненні малоросійської ідентичності або з Великоросією (як етнографічно-племінна складова, характеристичні риси якої не виводять її за межі імперії, що вона з монархічно-станової стрімко перетворювалася на підкреслено-російську), або з Україною як засадничо протилежною до Московщини національною константою.

Чи спромоглася тогочасна українська історіографія концептуалізувати адекватну відповідь на ці виклики? Ні, бо пряме ототожнення Малоросії з Великоросією суперечило всій традиції «військових канцеляристів» (характеристична під цим оглядом постать – С. Дівович та його «Разговор Великороссии с Малороссиєю»), натомість їхнє можливе протиставлення в контексті суспільної ідеології тієї епохи також не мало відповідних ресурсів

²⁶⁶ Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 – 1830. Київ: Основи, 1996. С. 164 – 165.

для свого розгортання: україноцентричний гранд-наратив з домінантами чіткої етнічної окремішності, територіальної соборності та всестанової єдності почав утверджуватися в комплексі гуманітарних дисциплін лише після 1827 р., коли вихід «Малороссийских песен» М. Максимовича кардинально змінив усю структуру українознавчого дискурсу, піднісши вивчення художньої словесності до рівня базового метатексту українознавчих студій та підстави формування нового погляду на осмислення спільнотної ідентичності українців. Попри це вкрай важливо адекватно зрозуміти, як і чому тогочасне історіописання українського Лівобережжя, незважаючи на цікаві сюжети і справді ентузіастичну настанову вчених, у цілокупності своїй лишалося все ж з'явою регіонально-імперською, а не субстанційно-національною – на цьому тлі концепційно вияскравлюються як специфіка становлення ранніх моделей аналітичного осмислення словесності, так і траєкторія доглибної інтелектуальної революції, яка, розпочавшись у епоху М. Максимовича, І. Срезневського, О. Бодянського, М. Шашкевича, вивершилася у другій пол. 40-х рр. XIX ст. «Книгами буття українського народу» та Шевченковим революційним самостійництвом.

Найперше під цим оглядом слід звернути увагу на те, що дослідження козацької минувшини на початку XIX ст. так і не стало справою всього освіченого українського загалу. «Але весь сей рух мав сильно зазначений антикварний характер. Він не розвинувся широко, не захопив широких кругів: йому бракувало того живого нерва – динаміки розвою, що виявив себе в пізнішій добі, яскраво увінчаний «Малоросійськими Піснями»²⁶⁷, – підкреслював М. Грушевський. Спостережена ним

²⁶⁷ Грушевський М. «Малоросійські пісні» Михайла Максимовича і їх роль в розвитку українознавства. *Народна творчість та етнографія*. Київ. 1996. № 5 – 6. С. 28.

«антикварність» руху, більше статичного, ніж динамічного, пояснюється передовсім вузькими засягами й метою: його представники займалися передовсім родинними архівами й генеалогією. Своєрідним символом «антикварного українознавства» на зламі XVIII – XIX ст. стає поміщицька садиба, в якій самотиною пише свою наукову працю (надто часто – і без надії на публікацію) «любитель» малоросійських старожитностей. «Антикварним» окреслювався сам ідеологічний «горизонт» такого літописання – інституційно й екзистенційно підпорядкований кодам та пароллям офіційної історіографії. Попри кілька спорадичних спроб актуалізувати в історіографії антиросійські або принаймні опозиційні до імперського наративу сюжети (А. Худорба і його втрачена «Малороссийская история», яка, за О. Оглоблиним, була одним із джерел «Истории Русов»²⁶⁸; О. Мартос, автор так само майже цілковито втраченої «Истории Малороссии», від якої збереглося тільки кілька фрагментів, та цікавого епістолярію, який у своїх писаннях вдавався до висловів на кшталт «наши предки, сыны свободной Малороссии»²⁶⁹, «Зиновий Богдан... возвратил Украине независимость и надежду на лучшую будущность»²⁷⁰, «великий из малороссиян Мазепа»²⁷¹,

²⁶⁸ Оглоблин О. Архип Худорба. *Люди старої України*. Мюнхен: Видавництво «ДНІПРОВА ХВИЛЯ», 1959. С. 298.

²⁶⁹ Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины. П. Алексей Иванович Мартос (1790-1842). *Киевская старина*. Київ, 1895. № 2. С. 174.

²⁷⁰ Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины. П. Алексей Иванович Мартос (1790-1842). *Киевская старина*. Київ, 1895. № 2. С. 193.

²⁷¹ Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины. П. Алексей Иванович Мартос (1790-1842). *Киевская старина*. Київ, 1895. № 2. С. 175.

«революция Мазепина»²⁷² [26, с. 178]), загальна настанова історіописців періоду post-Гетьманщини аж ніяк не суперечила стратегіям конструювання імперської ідентичності, якщо прямо їй не підпорядковувалась. Прикметно, що О. Мартос, який вирізнявся сповненими пієтизму словами про Мазепу, «свободную Малороссию» і навіть Україну (життя Сковороди, наприклад, для нього – «драгоценный камень в короне царства истории украинской»²⁷³), 1839 р. звертається з проханням до міністра народної освіти С. Уварова (творця ідеологем «православне – самодержавие – народность») з проханням привернути увагу імператора до його «Истории», сподіваючись, за Ф. Савченком, «дістати кошти на її видання»²⁷⁴. Професор А. Нікітенко, рецензуючи за дорученням С. Уварова цю працю, наголошує на абсолютній її лояльності і більше того – корисності для забезпечення контролю над Молоросією: «У автора одна направительная идея, как и должно быть, не его, а идея (самой) жизни и судьбы малороссийского народа, т. е. что народ сей и по происхождению, и по духу, и по вере своей всегда был частию великого целого – России, и силой естественного влечения, должен был не смотря на временное свое отдаление от ней, опять войти в историческую ея орбиту и составит с ней одну душу и одну мощь»²⁷⁵. Тому не випадає дивуватися, що О. Мартос отримав від Миколи I за рукопис перших трьох

²⁷² Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины. П. Алексей Иванович Мартос (1790-1842). *Киевская старина*. Київ, 1895. № 2. С. 178.

²⁷³ Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины. П. Алексей Иванович Мартос (1790-1842). *Киевская старина*. Київ, 1895. № 2. С. 180.

²⁷⁴ Савченко Ф. Нові відомості про неопубліковану Історію України О. Матроса. *За сто літ*. Книга шоста. Київ: ДВУ, 1930. С. 11.

²⁷⁵ Савченко Ф. Нові відомості про неопубліковану Історію України О. Матроса. *За сто літ*. Книга шоста. Київ: ДВУ, 1930. С. 13.

томів «Истории Малороссии» подяку та «бриллиантовый перстень»²⁷⁶. Тут не йдеться, власне, про оскарження угодовства цього, поруч з творцем «Истории Русов», найцікавішого нашого історика першої чверті XIX ст., важливим бачиться інше – усвідомлення того, що сформована семіотичними стратегіями своєї доби свідомість українських інтелектуалів не з якихось суб'єктивних, а саме з об'єктивних (тому й мало залежних від нонконформізму чи сміливості конкретного історика) причин не могли висунути та обґрунтувати самостійницькі концепти не тільки в царині політики, а навіть і культури та історичної традиції.

За вершину подібного кшталту «антикварного українознавства» маємо всі підстави вважати чотири томну «Историю Малой России» Д. Бантиша-Каменського. До її створення спричинило, як зауважив Д. Дорошенко²⁷⁷, своєрідне «державне замовлення»: призначений 1816 р. на посаду генерал-губернатора Малоросії князь М. Репнін запрошує історика обійняти посаду його чиновника для особливих доручень. Мета – виконати спеціальне завдання: написати історію Малоросії-Гетьманщини. За сприяння князя Д. Бантиш-Каменський отримав доступ як до урядових архівів, так і до приватних збірок, до матеріалів, зібраних «любителями малороссийской старины», до архіву Малоросійської колегії, зрештою – до московських актоховищ. Важливо, що після виходу його праці М. Репнін клопотався, аби вона знайшла свого читача серед освічених кіл Лівобережжя: очевидно, появі

²⁷⁶ Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины. П. Алексей Иванович Мартос (1790-1842). *Киевская старина*. Київ, 1895. № 2. С. 185.

²⁷⁷ Дорошенко Д. Князь М. Репнін і Д. Бантиш-Каменський (Сторінка з українського громадського життя першої чвертини XIX століття). *Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова*. Прага, 1929. Т. 1. С. 90 – 108.

цього дослідження він надавав особливого значення, покладаючи на нього надії як на певний автономістський «маніфест».

Слід наголосити, що князь М. Репнін був в бюрократичній ієрархії тогочасної Російської імперії постаттю особливою і в багатьох аспектах вкрай відмінною від інших високопосадовців. Закоханий у «малороссийскую старину» переконаний автономіст, автор проекту відновлення козацьких полків, він у першій третині XIX ст. якнайбільше надавалася на роль оборонця тих прав і звичаїв старої Гетьманщини, які ще можна було якоюсь мірою зберегти від знищення. Прикметно, що саме він – і то у публічному дискурсі – виразно заявив про тяжке становище покріпаченого селянства. У промові, яку М. Репнін виголосив на відкритті Дворянських зборів у Полтаві 3 січня 1818 р., він звертається до дворянства в такий спосіб: «Корыстолюбие изгнано будет из сердец ваших; вы не будете изыскивать все, что может дать вам крестьянин доходу, а то, что вы можете от него требовать, не уменьшая благоденствия его; напротив, вы изыщите способы увеличить оное; вы пожертвуете для сего из доходов ваших... вы улучшите жилища крестьян ваших; вы снабдите неимущих скотом и плугами для возделывания земли»²⁷⁸. Уже сама форма майбутнього часу дієслів, яку постійно вживає М. Репнін, переконливо доводить, що реальність, яку бачив генерал-губернатор, була від цих побажань дуже далекою.

Наслідком копіткої і систематичної праці Д. Бантиша-Каменського 1822 р. побачила світ «виложена сухо і в надто лояльному щодо Росії дусі»²⁷⁹ «История

²⁷⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 1343. Оп. 1. Спр.5. Арк. 3.

²⁷⁹ Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства у XIX – на початку XX ст. та її досягнення. *Українська культура*. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. Київ: Либідь, 1993. С. 27.

Малой России» (перевидана згодом у 1830 та 1842 рр.) – найфаховіша в сенсі опертя на документальні джерела пам'ятка української історіографії першої половини ХІХ ст., яка, проте, не тільки не стала підставою для формування українського гранд-нарративу, але засвідчила рух у зовсім іншому напрямі. Варто погодитись із О. Ясем, який, аналізуючи контекст появи «Истории...» наголошує: «Водночас є достатні підстави (ініціатива та фактично «соціальне замовлення» праці малоросійським військовим губернатором, допомога авторіві у доборі джерел, широке коло знайомств і почасти вплив середовища місцевого дворянства та ін.) розглядати зазначений проект як своєрідну, хоча і паліативну спробу культурної легітимації української минувшини в межах великого російського нарративу»²⁸⁰. Проте імператив інтелектуального ствердження України (у першій чверті ХІХ ст. у суспільно-актуалізованій історичній практиці він ще не проявлювався, однак вже уреальнювався – принаймні як гіпотетична можливість – у мислительних моделях тогочасних інтелектуалів) полягав зовсім у іншому – у підкресленні не підрядного статусу українства як хоча й своєрідної, проте таки регіональної частковості «великого російського нарративу», а в доведенні його рівності з іншими повноцінними і культурно-значущими етносами. Задум, тональність та оповідні стратегії «Истории Малой России», на яку такі надії покладали діячі з оточення генерал-губернатора Малоросії, такій меті виразно суперечили (зрештою, сам М. Рєпнін був лише автономістом і не більше – що не применшує його визначного місця в українській історії). І йдеться не тільки про те, що Д. Бантиш-Каменський єдиним критерієм оцінки історичних осіб вважав їхню лояльність російському престолу, що він всіляко обстоював як

²⁸⁰ Ясь О. Романтизм і український гранд-нарратив. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. Київ, 2008. № 3. С. 214.

виправданий і необхідний крок скасування Гетьманщини, після чого, за його твердженням, «Малороссия совершенно присоединилась к главному составу ея [Російської імперії – Ав.] и, преобращенная сначала в Намесничества, потом в Губернии, не приняла никакого участия в мятежных действиях Запорожцев, но во всякое время сохраняла непоколебимую верность и любовь к Российскому престолу»²⁸¹ (показово, що після нетривалого свого «малоросійського періоду» цей вчений продовжив успішну кар'єру російського чиновника та історіографа, видаючи праці на кшталт п'яти томного «Словаря достопамятных людей русской земли» чи «Биографий российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов», на видання якої Микола І особисто заофірував 2000 карбованців). Важливішим було інше: Д Бантиш-Каменський творив «документалізовану» хроніку Малоросії, натомість українська інтелігенція (вона після появи Максимовичевих збірок народних пісень починає формуватися як соціальна група, певна своєї мети і завдань) очікувала вже на «поетизовану» історію України. «Мертво-холодною»²⁸² назвав «Историю...» Д. Бантиша-Каменського М. Максимович (сам неабиякий архівознавець і публікатор багатьох важливих джерел) – і в тому проявилася різниця не так конкретних дослідницьких практик національної історіографії, як конфлікт світоглядних настанов двох поколінь українознавців: настанови «антикварної», зорієнтованої на легітимізацію в дискурсивному «горизонті» царської грамоти або гетьманського

²⁸¹ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. Часть третья. От избрания Мазепы до уничтожения Гетманства. Москва: В Типографии Семена Скливановскаго, 1830. С. 210.

²⁸² Максимович М. Письма о Богдане Хмельницком. *Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України*. Київ: Вища школа, 2004. С. 284.

універсалу (тобто артефактів документальних чи, у випадку, якщо такі не віднаходилися, квазі-документальних: не забуваймо, що злам XVIII – XIX ст. – то час активного фальшування різних документів, найчастіше з метою підтвердити своє шляхетство, але не раз і з патріотичних спонук), та орієнтації романтично-народницької, що спиралася на онтологічну первинність мови та пісні (покріпаченими селянами збереженої, бо, міркуючи в категоріях соціологічних, а не індивідуальних, ніхто, окрім них, тих скарбів не пильнував) як на той доказ української самобутності, який просто ніяк спростувати жодним актом або імператорським указом. Прикметно, що репрезентанти цієї настанови інколи вдавалися до фальсифікації вже не архівних документів (укладені автором та видані ним за автентичні гетьманські універсали та листи, що їх наводить у своєму «Літописі...» С. Величко²⁸³), а саме народних дум як найдорогоцінніших пам'яток, що підтверджують духовий суверенітет народу – згадаємо під цим оглядом за І. Срезневського та його «Запорожскую Старину».

В узагальнено-світоглядному аспекті криза української історіографії періоду post-Гетьманщини засвідчила все більш виразне протистояння малоросійської ідентичності (в історичній перспективі – приреченої: у добу формування модерних націй амбівалентність вибору ідентичності, іманентно в ній закладена, мала знайти своє вирішення чи то в російській, чи в українській самототожності) та опертих на парадигмальність аналізу історії та естетичної специфіки словесності перших етапів теоретичної концептуалізації української національної свідомості. Найінтенсивніше (і найбільш драматично!) окреслене протистояння структурувалося в оперативному полі твору, дискурсивна

²⁸³ Соболь В. Літопис Самійла Величка як явище українського літературного бароко. Донецьк: Отечество, 1996. 333 с.

«локація» якого – на помежів'ї власне історіографії та художньої словесності. Йдеться про «Историю Русов». Значення цього твору в українській духовості настільки вагоме, що І. Франко у «[Плані викладів історії літератури руської. Спеціальних курсів. Мотивах]» ним, а не «Енеїдою», пропонує розпочинати розгляд нового періоду української культурної традиції²⁸⁴ : у цьому творі «ярко висказалися іменно ті політичні та соціальні ідеали, котрі більше або менше ясно відчували всі українські писателі, поети й публіцисти, не виключаючи й Шевченка.... Розбір «Истории руссов» допоможе мені відразу вияснити той ідейний ґрунт, на котрім виросла новіша українська література. На тім тлі ясно визначуться силуети перших українських писателів Котляревського, Гоголя-батька, Гулака, Боровиковського з їх сентименталізмом та гуманізмом, літературна і широка громадська діяльність Гр. Квітки-Основ'яненка, літературна і наукова діяльність Бодянського, Максимовича. Метлинського, Бантиша-Каменського та Маркевича»²⁸⁵.

Не маючи, на перший погляд, прямого стосунку до вивчення фольклору та красного письменства в системі українознавства, «История Русов» справила величезний вплив на процес концептуалізації національної ідеології українства²⁸⁶, початкові етапи якого не просто пов'язані з раннім періодом вивчення словесності, а окреслюються прямим його продовженням. Власне, вже методологічно перспективна згадка про вплив світоглядного етосу «Истории Русов» на формування аналітичних стратегій

²⁸⁴ Франко І. [План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви] *Зібрання праць: У 50 т.* Т. 41. Київ: Наукова думка, 1984. С. 61.

²⁸⁵ Франко І. [План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви] *Зібрання праць: У 50 т.* Т. 41. Київ: Наукова думка, 1984. С. 61.

²⁸⁶ Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій. Київ: Laurus, 2013. 440 с.

таких фундаторів дослідження усних та писемних формовиявів слова, як М. Максимович та О. Бодяньський, свідчить про вагу і значення її в процесі вивчення української словесності. Але в контексті нашого аналізу цей артефакт важливий як переконливе свідчення того, який, без перебільшення, вибухово – націєтворчий потенціал уреальнювався в концептосфері усної словесності (архетиповому «спільному знаменнику» антиімперських мислеформ українства передшевиченкового часу), і який потужний поштовх формуванню української національної ідеології (становлення якої тоді було тотожне становленню українознавства як форми інтелектуальної репрезентації спільнотної ідентичності) уреальнювало наближення до його метатекстової бутності.

Дослідники вже звертали увагу, настільки щедро користується автор цієї неперебутньої пам'ятки фольклорним набутком українців («Цей твір цінний не стільки своєю історико-фактологічною сутністю, скільки, головню, як літературне явище, тісно пов'язане з усною народною словесністю і позначене її впливом»²⁸⁷, – підкреслює Р. Кирчів), і то не в його частковості, а в цілокупних пластах героїчної епічної традиції: прикметна під цим оглядом заувага В. Антоновича та М. Драгоманова, які в «Исторических песнях малорусского народа» наголошували, що «автор Истории Русов пользовался народными думами, внося в свою историю то, что не подтверждается другими свидетельствами»²⁸⁸. У суті речі, йшлося про витворення й концептуалізацію

²⁸⁷ Кирчів Р. Донаукові зацікавлення українським фольклором та етнографією. Народна творчість та етнографія. Київ, 2005. № 3. С. 58.

²⁸⁸ Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Киев: Типография М. П. Фрица, 1874. Т. 1. С. 243.

«паралельної» до офіційно-імперської історії України: з огляду на це, очевидно, автор мав спиратися не на у відповідний спосіб відформатовані зовнішнім або внутрішнім «цензором» документи, а на думи та пісні, які лишалися єдиними вільними від імперського (і світського, і духовного) контролю народними «архівосховищами». Розгортаючи величну картину української історії, у тому числі і звертаючись повсякчас до її «заборонених сюжетів» (переважно вони стосувалися епохи Петра I: жахливе руйнування Батурина, терор московського війська, нищення Гетьманщини, тяжка «канальна» робота – перелік вільно продовжувати), автор «Истории Русов» мав змогу взорувати тільки на «пам'ять» усної словесності, бо саме там, у піснях і думках (вони будуть видрукувані – тобто легалізовані в суспільному дискурсі – лише після появи збірників М. Максимовича; сама ж «История Русов» побачить світ у 1846 р. – році з'яви Кирило-Мефодіївського братства; симптоматично, що в період боротьби з українським дисидентським та правозахисним рухом таємна партійна поліція КГБ потрактовувала «Истории Русов» як т. зв. «антисоветскую літературу»²⁸⁹), він міг віднайти не стільки навіть фактологію – хоча й вона була важливою, – скільки етичну підставовість і систему координат, у якій осмислювалася та або інша подія.

Аби виразніше скристалізувати цю засадничу різницю історіографічних орієнтацій на, умовно кажучи, «документ» та «пісню», досить порівняти сухий, документально-відсторонений опис руйнування Батурина в «Истории Малой России» Д. Бантиша-Каменського, у якому похапцем згадується про жертви, натомість виразно відлунює виразний пафос міліарної величі імперії

²⁸⁹ Мешко. О. Заява до Президії Верховної Ради УРСР (березень 1978 р.). *Інформаційний бюлетені Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод*. Торонто-Балтимор: «Смолоскип», 1981. Ч. 2. С. 79 – 82.

(«Российский Полководец решился взять Батурин приступом. Ноября 3 взошел он на городской вал со шпагою в руке и предал острию меча всех тамошних жителей ... Потеря во всех отношениях чувствительная для Мазепы и Карла XII»)²⁹⁰, з розгорнутим, сповненим невідомого жалю та співчуття до жертв Меншикового варварства змалюванням Батуринської трагедії в «Истории Русов»: «Меншиков ударил на граждан безоружных и в домах их бывших... выбил всех их до единого, не щадя ни пола, ни возраста, ни самых сущих младенцев... Трагедию свою Батуринскую кончил он огнем и жупелом: весь город и все публичные его здания, т. е. церкви и присутственные места с их архивами, арсеналы и магазейны с запасами со всех сторон зажжены и превращены в пепел. Тела избитых христиан и младенцев брошены на улицах...»²⁹¹. Образ Мазепиної столиці, залитої кров'ю, засудження зв'єрств московитів – то інтенції суто фольклорні. Важко однозначно стверджувати, чи з'явилися у першій чверті XVIII ст. народні пісні про етапну в українській історії Батуринську трагедію (перше руйнування Січі, Полтавська катастрофа, «виходи на лінію» – про це маємо цілий пласт пам'яток усної словесності), проте активне побутування відповідних усних переказів можемо вважати фактом доконаним. Промовиста деталь: збираючи початком 40-х рр. XIX ст., коли від часу постання «Истории Русов» минуло вже кілька десятиліть, фольклорний матеріал для своєї виданої у 1847 р. збірки «Украинские народные предания», П. Куліш натрапив на сліди однієї з таких оповідей: «А тут уже як розогнали те Мазепине військо, то з'їдинились

²⁹⁰ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. Часть третья. От избрания Мазепы до уничтожения Гетманства. Москва: В Типографии Семена Скляновского, 1830. С. 105 – 106.

²⁹¹ История Руссов или Малой России. Сочинение Георгия Кониского, Архиепископа Беларуского. Москва: В Университетской Типографии, 1846. С. 206 – 207.

патріархи да знімали закляття з Батурина. Увесь Батурин кров'ю на аршин обкипів, така война була. То знімали з усього города на аршин землі. Тачками пліннії запорожці возили землю. Так оце не давай йому ні їсти нічого, хоч рідний батько [...]; поти возьять, поки впаде; так його землею й засипають. То за те, що пристали до Мазепи» [17, с.48] (цей надто промовистий фрагмент залишився тільки в рукописах П. Куліша, не увійшовши до поданого цензурному відомства збірника; вперше його опублікував В. Івашків у студії «Украинские народные предания» Пантелеймона Куліша: до питання творчої історії»²⁹²).

Можемо умотивовано припустити, що чи не кожен опозиційний офіційному дискурсу «сюжет» «Истории Русов» (С. Світленко називає її «вершиною тогочасних історичних дослідів»²⁹³) має свої відповідники в усній словесності українців. Власне, саме з цієї причини цей наснажений етосом і тональністю семантичних «потоків» фольклору архитвір не лише історіографії, а й красного письменства сам послужив основою для багатьох пам'яток, які сприймалися освіченим загалом як фольклорні (хоча вони поставали на помежів'ї усної словесності та професійного письменства: прикметна тут «Запорожская Старина» І. Срезневського), або, будучи з'явами вже суто літературними, вияскравлювали доглибну закоріненість у народно-поетичному мелосі («Тарасова ніч» та «Сон» Т. Шевченка). Одначе наголошене повище зовсім не означає, що історичній правді відповідатиме потрактовування «Истории Русов» як своєрідного анти-«Синопису», тим більше – ототожнення її світоглядних домінант із радикальним самостійництвом

²⁹² Івашків В. «Украинские народные предания» Пантелеймона Куліша: до питання творчої історії. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Львів, 2009. Вип. 47. С. 38 – 62.

²⁹³ Світленко С. Генезис українського народолюбства. *Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття: Збірник наукових праць*. Дніпропетровськ: Герда, 2007. С. 13.

Шевченка та кирило-мефодіївців (із полібним ототожненням часто зустрічаємося в історико-патріотичній публіцистиці популяризаторського кшталту). Таке самостійництво постало підсумком розвитку української суспільної думки 20 – 40-х рр. XIX ст., на становлення якої визначальний вплив справили значеннєві модальності аналізу художньої словесності. «История Русов» (за О. Пріцаком²⁹⁴, вона постала у 1818 – 1824 рр. як колективний програмовий маніфест одного з товариств малоросійських автономістів) не могла не структурувати свої ідеологічні дискурси у відповідності із парадигмальними уявленнями епохи. «Горизонт доби» ієрархічно впорядковував у цьому випадку семіотичні стратегії автора і в аспекті соціально-становому (суто в традиції річпосполитської ідеології автор «Истори Русов» осмислює свободу як атрибут «політичного народу», тобто шляхетства²⁹⁵, а не народу в тому сенсі, про який говоритимуть за кілька десятиліть по тому люди з покоління М. Максимовича та І. Срезневського), і у вимірах державно-легітимістських. З. Когут у цьому зв'язку наголошує: «Визнаючи українську історію особливим відгалуженням більшої «загальноросійської» спільноти, цей твір... був промовистою апологією Гетьманщини та козацьких прав та вольностей. Часом помітно антиросійська за тональністю, «Історія Русів» наголошувала на тому, що Україна має певні невід'ємні права, яких необхідно дотримуватися. Однак право царя володарювати Малоросією не викликало сумніву. Насправді автор сподівався, що цар збереже рештки

²⁹⁴ Пріцак О. Доба військових канцеляристів. *Київська старовина*. Київ, 1993. № 4. С. 66.

²⁹⁵ Шліхта Н. Елементи річпосполитської ідеології та політичної практики в «Історії Русів». *Молода нація. Альманах: історія, філософія, політологія, літературознавство*. Київ: Смолоскип, 2000. № 1. С. 5 – 23.

української автономії, ба навіть відновить традиційні права української еліти»²⁹⁶.

Можна віднайти чимало прикладів на підтвердження цієї тези (характеристики гетьманів, зокрема – І. Мазепи, тлумачення в «Истории Русов» конкретних історичних подій, зрештою – загальне структурування історичного наративу, наслідком чого деякі сучасні дослідники навіть називають цю пам'ятку «російською імперською версією історії колонізованого українського народу»²⁹⁷), однак наголосимо у цьому випадку не на частковостях, а на найпосутнішій проблемі – на системному несприйнятті автором цього твору назви «Україна». Вже в «Предисловии» він відверто іронізує з тих, хто намагається легалізувати її в сучасній йому історіографії: «Так, на пр., в одной учебной историйке выводится на сцену из Древней Руси, или нынешней Малороссии, новая некаясь земля при Днепре, названная тут Украиною, а в ней заводятся Польскими Королями новые поселения и учреждаются Украинские казаки»²⁹⁸. На думку творця «Истории Русов», «господин писатель такой робкой историйки не бывал нигде, кроме своей школы, и не видал в той стороне, называемой им Украиною, Русских городов самых древних...»²⁹⁹. На перший погляд, така наполегливість у відстоюванні назв «Русь» і «Малоросія» та в послідовному несприйнятті назви «Україна» виглядає дещо дивною, тим більше, що на зламі XVIII – XIX ст. назва «Україна»

²⁹⁶ Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ: Критика, 2004. С. 163.

²⁹⁷ Юрчук О. У тіні імперії: Українська література у світлі постколоніальної теорії. Київ: ВЦ «Академія», 2013. С. 82.

²⁹⁸ История Руссов или Малой России. Сочинение Георгия Конискаго, Архиепископа Беларуского. Москва: В Университетской Типографии, 1846. С. III.

²⁹⁹ История Руссов или Малой России. Сочинение Георгия Конискаго, Архиепископа Беларуского. Москва: В Университетской Типографии, 1846. С. III – IV.

спорадично вживається навіть у друкованих виданнях (Україною, наприклад, називає козацькі землі М. Берлінський у виданому 1800 р. і пропущеному через цензуру компендіумі «Краткая Российская история для употребления юношеству»: В. Кравченко припускає³⁰⁰ [25, с. 37], що, можливо, саме в його бік і були спрямовані критичні стріли автора «Истории Русов»). Малоросія окреслювалася для нащадків козацької старшини простором адміністративного впорядкування та ієрархічної визначеності, з огляду на що обстоювання її назви, її атрибутивних прикмет, чинів (згадаймо, настільки велике значення надає С. Діович у «Разговоре Великороссии с Малороссиею» «малороссийским чинам», їхньому унормуванню та визнанню їх імперським центром) ототожнювалося зі збереження соціального устрою, за якого привілейований спосіб життя і статус цієї верстви не піддавалися б загрозам. «Недавно насладился я приятною вестию, что Государь Император по докладу нашего генерал-губернатора повелел герольдии признавать малороссийское дворянство по чинам нашим и другим доказательствам в древнем благородном его достоинстве. Весть сия сладка моему сердцу. Верьте тому, что я люблю отечество – люблю соотичей моих больше самих себя»³⁰¹, – пише у листі до В. Полетики від 2 січня 1810 р. найвідоміший у той час знавець та шанувальник історичної Малоросії А. Чепа (він користувався загальною повагою в середовищі «малоросійських автономістів», зібраними ним джерелами щедро користувалися і Я. Маркович, і Д. Бантиш-Каменський – також послідовні обстоювані цього політоніма).

³⁰⁰ Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ: Критика, 2011. С. 37.

³⁰¹ Горленко В. Из истории южно-русского общества начала XIX века (письма В. И. Чарныша, А. И. Чепы, В. Г. Полетики и заметки к ним). *Киевская старина*. Киев, 1893 № 1. С. 56.

Імперативне утвердження політоніма Малоросія у тій ситуації було синонімом прагнення до певної (часом – суттєвої) реформи адміністративного устрою імперії, реформи, що вона не підважувала історичної виправданості суспільного ладу та соціально-ієрархічної структури, які склалися на Лівобережжі на зламі XVIII – XIX ст. Натомість клейнод «України» у розгортанні своїх інтенцій та інтелектуальних практик об'єктивно означав щось радикально супротилежне, принаймні за майбутніми наслідками. Це була в певному сенсі революція. Передовсім – революція лінгвістична (піднесення народної мови, яка лишалася соціокультурним маркером селянського або дрібноміщанського побуту, до рівня спочатку рівновеликої з церковнослов'янською, російською і польською, а потім і сенсотворчої в національній культурній роботі мовної практики); революція культурна (ті з'яви, артефакти, стильові тенденції, які досі у кращому випадку поблажливо сприймалися як «творення простої музи», стали формувати «горизонт» світоглядно-естетичних модальностей національної культури); революцію станово-соціальну (модерна нація – феномен анти-становий, засадничо не сумісний з кріпаччиною, спадковим дворянством або окремими судами для шляхти і селян). Все це разом неминуче вело до кардинальної постановки питання про докорінну зміну соціально-політичного статусу українців, які за цією логікою мали бути політично рівноправними, а ще далі – до появи питання про окрему країну з окремішніми мовою, культурою, літературою, історичною традицією.

Певна річ, люди, яким випало стояти при початках цього процесу, аж ніяк не мислили у революційних категоріях. Дрібномаєтні чи й зовсім безмаєтні шляхтичі, відставні офіцери, чиновники різних урядових установ (найчастіше – архівісти), вчені (їх було зовсім мало: впродовж двох перших десятиріч XIX ст. лише нечисленні

ентузіасти з академічного середовища цікавилися українською словесністю, зіштовхуючись із великими труднощами в бажанні «ввести простонародные песни «чумаков и пастухов» в рамки классической теории словесности»³⁰²) – усі вони мали за спонуку цікавість, симпатію до традиційного українського побуту з усім розкішним багатством його звичаєвості, певний етнічний сентимент до лірико-героїчного пісенного мелосу (системний інтерес до створеної на живомовній основі писемної словесності з'явиться значно пізніше), проте ніяких задумів засягових суспільних змін у них не було. За С. Єфремовим, репрезентанти цієї першої генерації українських культурників «твердо додержували азбуки лояльности й поза своїм тихим світом культурної роботи ніби й не догадувались, яке за ним велике криється полум'я»³⁰³.

Полишаючи на боці епізоди спорадичні і малозначущі, хронологічно першим у шерезі дослідників усного мелосу в українознавстві, яке у той час зробило вже кілька перших кроків, слід назвати ім'я В. Ломиковського – нащадка генерального обозного І. Ломиковського, який був одним із найвідоміших прихильників І. Мазепи. Колишній офіцер на російській службі, дбайливий господар у власному маєтку на Полтавщині (його перу належить кілька цікавих і важливих у свій час праць з агрономії та лісознавства), він, як і багато хто серед його оточення, цікавився малоросійською минувиною: робив відповідні виписки з різних джерел, уклав збірку матеріалів «О Малороссии. О древних обычаях малороссийских, о службе воинской и гражданской, о

³⁰² Грушевский А. Из истории украинской этнографии: Изучение исторических песен. Киев: Первая Киевская Артель Печатного Дела, 1905. С. 2.

³⁰³ Єфремов С. Біля початків українства. Генезис ідей Кирило-Методієвського Братства. *Україна*. Київ: ДВУ, 1924. Кн. 1 – 2. С. 88.

чинах и должностях чиновников по алфавиту» (1808). Серед його паперів залишилася укладена 1805 р. одна з перших відомих нині збірок українських дум, записаних на Миргородчині під назвою «Повести малороссийские числом 16. Списаны из уст слепцы Ивана, лучшего рапсодия, которого застал я в Малороссии в начале XIX века»³⁰⁴. Серед інших, тут знаходимо такі відомі думи, як «Втеча трьох братів з Азова», «Хведір Безрідний», «Іван Коновченко», «Самійло Кішка», «Олексій Попович», «Отаман Матяш» (вперше вони були опубліковані лише 1893 р. П. Житецьким у студії «Мысли о народных малорусских думах»: прикметно також, що думи тут називаються «повестями малороссийскими» – термін «дума» утвердиться в науковій термінології тільки починаючи з 20-х рр. XIX ст.). Звертає на себе увагу важливий аспект: збирач дум (висловлювалися сумніви стосовно того, чи був він справді записувачем дум, чи лише скористався чужим набутком, проте для нашого аналізу це питання малосуттєве: збірка – духове свідчення конкретно-історичної доби і точка відліку початкової кристалізації певних, нехай і вкрай обережних, світоглядних напрямних українознавства) не надає їм особливого значення, не осмислює їх як аргумент у ширшій дискусії – для нього це просто один з елементів староукраїнського побуту, безсумнівно, менш важливий за «чины и должности чиновников по алфавиту» (мине трохи більше двох десятиліть, і видавець «Запорожской Старины» І. Срезневський саме метатекст дум зробить підставовим для творення нової історіософської концепції, про «чины и должности» не згадуючи взагалі). І ще одна

³⁰⁴ Житецький П. Мысли о народных малорусских думах. Киев: Издание редакции журнала «Киевская Старина», 1893. С. 177 – 178.

деталь, на якій справедливо наголошує О. Журба³⁰⁵: В. Ломиковський надзвичайно далекий від будь-яких імперативів українського національного відродження, він навіть не порушує питання про його гіпотетичну можливість або бажаність. Він лише «антиквар».

У той же приблизно час, що й полишена в рукописі збірка В. Ломиковського, і на тих же теренах колишньої Гетьманщини укладається наукова праця, якій судилася значно краща доля. Йдеться про «Граматику малороссийского наречия, или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого российского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями» випускника Києво-Могилянської Академії О. Павловського. Ця праця, яка була написана ще перед 1805 р. і побачила світ у Петербурзі 1818 р., стала не лише першою друкованою граматикою живої нашої мови, а й, у суті речі, першою друкованою працею з народної етнопсихології українців. Відштовхуючись від розмірковувань про мову та специфіку словесності, О. Павловський раз-по-раз виходить на рівень аналізу ментальності та історичного буття України (Малоросії). Амбівалентність цих політонімів, кожен з яких проявлюється у своєму естві мерехтливим і дискурсивно-драматичним – невипадкова: те, що студіював О. Павловський, об'єктивно було українською мовою та українським фольклором, натомість та суб'єктивна система координат, у якій він їх оцінював, була навчч малоросійською.

³⁰⁵ Журба О. Василь Якович Ломиковський: історик чи агроном? *Січеславський альманах*. Дніпропетровськ, 2006. №2. С. 153 – 158.

«Любителям соотечественников и словесности. усерднейше посвящает Сочинитель»³⁰⁶, – присвята шанувальникам словесності у «Граматиці...» не випадкова, як не випадковими є вміщений тут українсько-російський словник (значно ґрунтовніший, ніж в «Енеїді» І. Котляревського, хоча, назагал беручи, семантико-світоглядний перегук із першим твором нової української літератури – більш ніж очевидний, адже першодрук «Енеїди» у 1798 р. також з волі її видавця М. Парпури супроводжувався присвятою «Любителям малороссийского слова усерднейше посвящается», а до видання додавалося і «Собрание Малороссийских слов, содержащихся в Энеиде, и сверх того еще весьма многих иных, издревле вошедших в Малороссийское наречие с других языков...») та коротка хрестоматія усної та писемної словесності (серед іншого, О. Павловський вперше друкує тут народну пісню «Гомін, гомін по діброві» – один із вершинних зразків ліро-епічного мелосу, сконденсований до лаконізму кількох катренів розмисел над екзистенційно-межовою бутністю хвилюючого і безмежно трагічного українського простору, відкритого усім небезпекам, незахищеного, і водночас якогось навдивовижу лірично-просвітленого). Назагал беручи, саме статус української мови та української словесності в тогочасних соціокультурних координатах поставав для О. Павловського концептуальною напрямною аналітичної рефлексії. Одначе на питання про те, чи мають ці з'яви самостійний характер, О. Павловський так і не спромігся дати чітку відповідь (важливо пам'ятати, що обговорення

³⁰⁶ Павловский А. Грамматика малороссийского наречия, или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого российского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями. Санкт-Петербург.: В типографии В. Плавильщикова, 1818. С. 5.

питання про мову і слово було латентною, можливо, навіть самим автором та його читачами не усвідомленою, формою дискусії про спільнотну ідентичність українців та історичну перспективу України). Як вчений (і як безсумнівний пошановувач свого, рідного, звичасвого), він не міг не констатувати самоочевидного – існує окремий від росіян народ з лише йому притаманною духовою творчістю, психотипом, ментальністю. За автором «Грамматики малороссийского наречия...», малоросіяни «даже по сие время отличаются от всех других народов... одеянием, языком и многими другими свойствами»³⁰⁷ (в одному місці він навіть стверджує, що вони – окрема «нация»)³⁰⁸; в їхньому «национальном характере»³⁰⁹ переважає «что-то приятно-меланхолическое, отличающее их... от всех других обитателей земного шара»³¹⁰; вони

³⁰⁷ Павловский А. Грамматика малороссийского наречия, или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого русского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями. Санкт-Петербург.: В типографии В. Плавильщикова, 1818. С. I – II.

³⁰⁸ Павловский А. Грамматика малороссийского наречия, или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого русского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями. Санкт-Петербург.: В типографии В. Плавильщикова, 1818. С. 3.

³⁰⁹ Павловский А. Грамматика малороссийского наречия, или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого русского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями. Санкт-Петербург.: В типографии В. Плавильщикова, 1818. С. II.

³¹⁰ Павловский А. Грамматика малороссийского наречия, или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого русского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями. Санкт-Петербург.: В типографии В. Плавильщикова, 1818. С. II.

наділені багатьма чеснотами: зовнішньою красою, гостинністю, працелюбністю, схильністю до наук, а особливо – музичністю та властивою їм унікальною пісенністю («Песни их всегда почти томны, но скрывающиеся в них, особливо для Стихотворцев интересные, замыслы, непринужденное выражение мыслей и блистающая всегда какая-то нежность и невинность – бесподобны!»³¹¹); їхня історична традиція, зафіксована в пам'ятках словесності, сягає доби Київської Русі («Читая Историю летописца Российского, преподобного Нестора, я во многих местах чувствовал, что надобно бы знать язык Малороссиян»)³¹².

Більше того, у «Грамматике...» чітко фіксується, сказати б, засадниче протиставлення екзистенційних модусів двох соціокультурних реальностей – України та Московщини. Інакше кажучи, усвідомлення того, що український народ цілком відмінний від російського, що психотипові характеристики їхні абсолютно протилежні, було для О. Павловського самоочевидною істиною.

Вражаюче симптоматичним постає під цим оглядом «Отрывок изъ истории некоторого Малороссиянина», який О. Павловський включив до розділу «Примеры на малороссийское сочинение»(тогочасну орфографію по можливості збережено): «Нехай царствує, покийнык панотець! Як я ихав у Петембурх поглядившы на мене

³¹¹ Павловский А. Грамматика малороссийского наречия, или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого российского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями. Санкт-Петербург.: В типографии В. Плавильщикова, 1818. С. III.

³¹² Павловский А. Грамматика малороссийского наречия, или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого российского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями. Санкт-Петербург.: В типографии В. Плавильщикова, 1818. С. 112 – 113.

пылненько, закивав головою та й занышк: а потым вынывши из кишени хустынку утер свои очыци, и говорыв зо мною, якъ тепер чую: «Сыну! Чы тебе нечыста несе у Московщину? Чы вже то тобі надоив батькив хлеб? Чы тебе збыло з пантелыку? Скажы будьласкав, чого ты туды пресься? – «Татуню! Я иому сказав, тамъ кажутъ росте срибло та золото, уси люде говорятъ по Латыни, и знаютъ усе, що робыця на свити: тамъ и панив багацько. – Колыж тобі вже прытьмом закортило цъвиринькать по Латыни, дак послухай мене дурня, будешъ розумный: десь там йе Кграп N. То ты ходы до иого на Рыздво з виршою, а на Велькдень з ральцем; вин пан добрый, и вси люде хвалять. Колы будеш иого слухаты, то вын буде тобы батьком; а вже мои ворон и кости туды не занесе. Чы послухаеш же ты мене? – «Послухаю, татусю» – «А не брешеш?» – «Ни» – «Наж поцилуй образ». – Я перехрестывся трийчы; поцилував святого Палыкоу; поклонывся паноцю й пайматци, поцисовав Одарку, Терешкову дочку, заскыглыв як собака; сив на виз да й попхався. – Отеж як я прыхав у Петембурх, дак мов тобі не той свит: нигде непобачыш нашого Козацтва ни пывчоловика, усе Москали да Нимота, и вси харамкають по Нимецьки, хыба тильки где-не-где почуеш що хто словечко мовыв таке як говорятъ наші батьки, диды и пращуры, що жывуть у Конотопах, у Кременчуци, у Сваркови, Карыжи, и там геть-гееть по за Киевом и около Мыргорода, аж до самого до Вороняжа»³¹³. Повищий текст з його маркерами етносоціальної ідентичності виразно уможливлєє розгорнутий коментар історико-культурологічного кшталту, адже в аспекті типологічному

³¹³ Павловский А. Грамматика малороссийского наречия, или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого российского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями. Санкт-Петербург.: В типографии В. Плавильщикова, 1818. С. 90 – 93.

маємо наратив, цілковито подібний до архетипічного сюжету в Шевченковому «Сні» – творі, який окреслився одним із сенсотворчих у процесі формування модерної української ідентичності (йдеться про епізод, пов'язаний із «землячком з циновими гудзиками»: його прообразом тут – молодий прохач, який як мешканець колись вільної Гетьманщини відчуває до Московщини змішаний із відразою острах, проте як упокорений малорос вірить, що в імперській столиці росте «срібло та золото» і покладає надії на «Кграпа N.» з його безпечною для кар'єри малоросійською сентиментальністю).

Здавалося б, у цих координатах наявні належні складові для концептуалізації світоглядних засад національного ствердження. Однак висновок, до якого доходить у «Граматике малороссийского наречия...» О. Павловський, далекий не лише від оптимістичного тлумачення перспектив українства, а й від очевидної наукової об'єктивності. Першим випустивши друком граматичну працю, у якій студіювалося живе народне мовлення (мовлення не якоїсь вузької групи, а мільйонів українських селян), запропонувавши свої цікаві критерії формування нової української орфографії (деякі з принципів його фонетичного написання, які точно відображають народну вимову, збережено і в чинному нині нашому правописі), О. Павловський водночас вважав, що українська мова приречена на зникнення, а вивчення її має значення виключно історико-архівне. Якщо репрезентанти пробудженого Максимовичевими збірками першого покоління дослідників словесності зазвичай розпочинали свої писання похвалою красі, силі і вітальній спроможності українського слова, то О. Павловського взятися за перо змусило, як він зазначає, прагнення «положить на бумагу одну слабую тень исчезающего наречия сего близкого по соседству со мною народа, сиих любезных моих

соотчицей, сиих единыя со мною отрасли происходящих моих собратьев»³¹⁴.

Чому ж мова його «соотчицей и собратьев» – то лише слабка тінь, чому він називає її «ни мертвым, ни живым языком»³¹⁵? Якщо відбувалася стрімка русифікація – то кого, якої соціальної групи? Селянство у той час просто не могло, висловлюючись у термінах сучасної соціальної лінгвістики, втратити «мовну стійкість», бо на початку XIX ст. Російська імперія ще не володіла таким комунікативним інструментарієм, що він здатен був зрусифікувати не відносно нечисленні (у співвіднесенні із загальною кількістю населення) верстви дворянства та вищого духовенства, а україномовний «океан» села (інтенсивно зросійщувала селян рекрутчина, але «перемелених» царською солдатчиною людей по селах теж було відносно мало).

Власне, у цьому випадку важливий не пошук реальних доказів «исчезновения» в часи написання праці О. Павловського української мови в Полтавській та Чернігівській губерніях (бо їх ми не віднайдемо), а розуміння того, що в світоглядних модальностях, які й зумовили творення «Граматики малороссийского наречия...», мова поставала субстанційним атрибутом певної соціополітичної реальності, яка справді безповоротно зникала. Йдеться про Малоросію. «Страна

³¹⁴ Павловский А. Грамматика малороссийского наречия, или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого российского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями. Санкт-Петербург.: В типографии В. Плавильщикова, 1818. С. II.

³¹⁵ Павловский А. Грамматика малороссийского наречия, или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого российского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями. Санкт-Петербург.: В типографии В. Плавильщикова, 1818. С. IV.

сея», що вона «имела прежде своих собственных владетелей, была разделяема... на Княжения и Уделы, после того на Воеводства и Поветы, потом на Полки и Поветы... а наконец во исполнение благословенного определения управляющих всеми Россиями судеб, разделена на Губернии и Поветы же, или Уезды»³¹⁶, справді у форматі дотеперішньої своєї історичної бутності була позбавлена перспектив – у цьому щоденний досвід переконував не тільки О. Павловського. І потрібен був радикальний «методологічний переворот» в українознавстві, аби усвідомити: відхід у минуле Малоросії зовсім не означає, що Україна як культурно-цивілізаційний феномен приречена на небуття. Більше того – саме такий відхід актуалізує той семіотико-соціальний простір, у реєстрах якого українське національне відродження здобувається на достеменну повноту.

Одним з важливих теоретичних розмислів у конструюванні такого простору стала філософія Й. Гердера – німецького історіософа і культуролога, одного з найвизначніших представників пізнього Просвітництва і раннього Романтизму. Породжена кризою логістичних концепцій – наріжного каменю як теорій «просвіченого абсолютизму», так і радикальних політичних стратегій Великої французької буржуазної революції, – ця світоглядова концепція вперше почала утверджувати народний суверенітет (засадничий концепт вчення Ж. -Ж. Руссо, який він розгортав у суто раціоналістичному тлумаченні і який романтики згодом осмислять у вимірах інтуїтивно-екзистенційних) у чуттєво-емоційній специфіці духового буття народу, який на

³¹⁶ Павловский А. Грамматика малороссийского наречия, или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого российского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями. Санкт-Петербург.: В типографии В. Плавильщикова, 1818. С. I.

найповнішу свою реалізацію здобувається саме в піснях: «Народознавство надзвичайно розширило мапу людства: наскільки більше ми знаємо народів, ніж греки та римляни. Але як ми їх знаємо? Чи за зовнішнім виглядом, чи за карикатурними гравюрками, з чужих слів, які анітрохи не краще цих гравюр. Проти цього є один-єдиний... засіб. Усі... народи... співають і діють... Їх пісні – архів народів, скарбниця їхньої науки та релігії, їхня теогонія та космогонія, діяння батьків та події їхньої історії, відбиток їхнього серця, картина їхнього домашнього життя, в радості і горі, на шлюбному ложі і на смертному одрі... У ній вони втілюють себе, виступають такими, якими вони є»³¹⁷.

Пізнання народу, за Й. Гердером, – це, найперше, пізнання не його політичних інституцій або династичного права королів на володіння тими чи іншими теренами (у гердерівській філософії – це явища похідні, у суті речі – вторинні), а пізнання його внутрішнього життя, що найінтенсивніше виявляється саме в піснях як у безпосередньому і вільному від деформуючого тиску репресивних структур екзистенційному формовияві буття спільноти. «Невеликий збірник таких пісень, записаних з вуст народу, про найвидатніші явища та події його життя, його рідною мовою, пісень, правильно витлумачених і пояснених»³¹⁸ здатен адекватніше й поліфонічніше відобразити характер буття національної спільноти, аніж цілі томи відсторонено-об'єктивних наукових праць, автори яких, ковзаючи поверхнею народного буття, не

³¹⁷ Гердер И. Г. О сходстве средневековой английской и немецкой поэзии и о прочем, отсюда следующем. *Избранные сочинения*. Москва – Ленинград: Государственное издательство художественной литературы, 1959. 68.

³¹⁸ Гердер И. Г. О сходстве средневековой английской и немецкой поэзии и о прочем, отсюда следующим. *Избранные сочинения*. Москва – Ленинград: Государственное издательство художественной литературы, 1959. 69.

заглиблюються у пласти його автентики. Й. Гердер всупереч панівній класицистичній настанові, яка відводила народній словесності місце тільки в регістрах «низького», комедійного, профанного, розглядав пісню як квінтесенцію «національного духу»³¹⁹ – той універсальний символічний код, який вміщує все багатоманіття сенсів буття етносу. Вкрай вагоме значення мало також і те, що, виступаючи палким апологетом відродження національного духу (певна річ, найперше йшлося філософу про його Німеччину), Й. Гердер був надзвичайно далеким від апології мілітаризму, культу «сильної держави» з притаманними їй завойовницькими війнами, утвердженням «вищості» одних народів над іншими – тобто, від усього притаманного пізніше розгорнутій німецькій націоналістичній ідеології вже шовіністичного кшталту. Прикметні під цим оглядом «Листи для заохочення гуманності»³²⁰, які Й. Гердер видавав впродовж 1793 – 1797 рр. – це розгорнута антимилітаристська та антиколоніальна декларація, оперта на світоглядну традицію християнства.

На українському ґрунті гердеризм набув особливого значення, і то з кількох причин. По-перше, важливою була увага самого німецького філософа до культурної традиції слов'янських народів (його не випадково вважають творцем європейської славістики) і спеціально – до культури української, яку він виокремлював і приділяв їй особливу увагу. «Україна стане новою Грецією. Прекрасне небо цього народу, його весела вдача, музичний хист, родюча земля та ін. колись прокинуться. Так із багатьох диких народів, якими були колись і греки, постане

³¹⁹ Гердер И. Г. [Из старого предисловия к сборнику народных песен]. *Избранные сочинения*. Москва – Ленинград: Государственное издательство художественной литературы, 1959. С. 83.

³²⁰ Гердер И. Г. Письма для поощрения гуманности. *Избранные сочинения*. Москва – Ленинград: Государственное издательство художественной литературы, 1959. С. 285 – 301.

культурна нація. Її межі простягнуться до Чорного моря – а звідси і на весь світ. Угорщина, усі ці народи, частина Польщі і Росії стануть причетними до цієї нової культури»³²¹, – цей фрагмент зі «Щоденника моєї подорожі в 1769 році» Й. Гердера, характеристичний вияскравленням екзистенційної суголосності духових «стилів» української та середземноморсько-еллінської Ойкумени, привертає увагу також і з огляду на те, що автор його усвідомлює Україну етнічною цілісністю, засадничо відмінною від Польщі та Росії. Гердерівські ідеї правила за джерело натхнення для багатьох поколінь українських інтелектуалів – йдеться не лише про ціле ХІХ ст., і й про ХХ вік, досить лише назвати імена Є. Маланюка (у «Нарисах з історії нашої культури» він із вдячністю згадає «Йогана Готфріда Гердера... великого дослідника національних культур, визначного історіософа, приятеля Гете і учителя нашого М. Максимовича»³²²), який «з такою геніальною інтуїцією відчув дух нашої культури»³²³) та В. Стуса, що він напередодні свого арешту у 1972 р., навівши в самвидавній статті цю цитату зі «Щоденника...», додає: «Врятувати цю новітню «Грецію» для народів світу з її геніальними народними піснями, з її співучою мовою, з її народом, що викохав, проніс крізь віки свою людяність, гостинність, доброзичливість до всіх народів світу, до будь-якого найменшого народу-брата, – що може бути радіснішим, вищим, шляхетнішим, світлішим, природнішим для

³²¹ Гердер И. Г. Дневник моего путешествия в 1769 году. *Избранные сочинения*. Москва – Ленинград: Государственное издательство художественной литературы, 1959. С. 324.

³²² Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. *Книга спостережень. Проза. Том другий*. Торонто: Видавництво «Гомін України», 1966. С. 75.

³²³ Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. *Книга спостережень. Проза. Том другий*. Торонто: Видавництво «Гомін України», 1966. С. 76.

українського інтелігента за цю мету, якій наші попередники офірували всіма своїми силами і навіть життям»³²⁴.

З іншого боку, вже «саме підсоння нашого краю і виформування ним психотип українця»³²⁵ з його звичаєво-словесною культурою виявилися навдивовижу суголосними гердерівському інтелектуальному «сюжету». Важливим і у сучасній науці ще малодослідженим аспектом цієї проблеми бачиться типологічна подібність філософії Гердера та доглибно-християнської народної свідомості українців (вплив християнства на «український образ світу» ґрунтовно осмислив Т. Рильський у студії «Изучение украинского народного мировоззрения»³²⁶). Симптоматично, що М. Костомаров, автор взорованих на сакрум Святого Письма «Книг буття українського народу», вже на перших сторінках своєї видрукуваної 1843 р. у Харкові монографії «Об историческом значении русской народной поэзии» (праці етапної для всього процесу вивчення художньої словесності в українознавстві: у суті речі, йдеться про першу енциклопедію української пісні) з щонайвищим пієтетом підносить ім'я німецького філософа: «Пред всеми народами немцы могут похвалиться своим бессмертным Гердером, который нанес решительный удар прежним мнениям и водрузил на незыблемом основании знамя народности»³²⁷.

³²⁴ Стус В. Дещо з думок наших попередників про національне питання в Україні та про її сьогоднішнє буття. *Поетизм – 90: Збірник*. Київ: Радянський письменник, 1990. Вип. 2. С. 203 – 204.

³²⁵ Хоменко О. Передумови становлення науково-аналітичної концепції розвитку української художньої словесності. *Українознавство*. Київ: ННДІУ, 2013. № 2. С. 57.

³²⁶ Рильський Ф. К. Изучению украинского народного мировоззрения. *Киевская старина*. Киев, 1888. № 11. С. 266 – 306.

³²⁷ Костомаров М. Об историческом значении русской народной поэзии. *Слов'янська міфологія*. Київ: Либідь, 1994. С. 44 – 45.

Виразні свідчення присутності гердеризму в інтелектуальному просторі post-Гетьманщини простежуємо починаючи з кінця другого десятиріччя XIX ст. Йдеться саме про присутність, а не про спорадичні «сліди» ознайомлення з тими або іншими текстами німецького філософа: вони наявні в писаннях і Я. Марковича, і А. Чепи, хоча назвати їх послідовниками Гердера аж ніяк не випадає. Важливим етапом на цьому шляху став вихід у Петербурзі 1819 р. книги «Опыт собрания старинных малороссийских песней» – упорядкованої М. Цертелєвим першої друкованої збірки українських дум (подібно до В. Ломиковського, М. Цертелєв теж ще не використовує термін «дума»). Книга містить текстові варіанти десяти дум, більшість із яких належить до найбільш розповсюджених у кобзарській традиції³²⁸ (найвідоміші з них: «Про втечу трьох братів з города Озова»; «Про Олексія Поповича»; «Про смерть Івана Коновченка»; «Про похід гетьмана Богдана Хмельницького і обрання гетьманом його сина Юрія Хмельницького»; «Про смерть козака Федора Безрідного»; «Про тугу сестри від розлуки з братом»; «Про від'їзд козака від родини»).

Прямо ще не посилаючись на Гердера, М. Цертелєв – грузинський князь з походження, вихованець Харківського та Московського університетів, певним чином пов'язаний також із традицією «військових канцеляристів», бо, подібно до Я. Марковича, присвячує свою книгу знайомому тогочасному меценату і вкрай обережному автономістові Д. Трощинському – мислить у координатах тієї категоріальності, яка значною мірою вже виформувана була народоцентричним світоглядом гердеризму. Вкрай

³²⁸ Кирчів Р. Донаукові зацікавлення українським фольклором та етнографією. Народна творчість та етнографія. Київ, 2005. № 3. С. 62.

важливо, що М. Цертелєв, на відміну від своїх попередників (вони якщо й приділяли українському фольклору увагу, то досить незначну) вважає вивчення словесності справою поважною і потрібною. О. Білецький свого часу назвав цю збірку «витвором аматорства»³²⁹, проте така оцінка видається навіч незбалансованою: у першій чверті XIX ст. усі артефакти оперативного поля українського інтелектуалізму творилися людьми, яких академічний дискурс потрактував би як «аматорів». Звичайно, він ще не розмірковував у категоріях осмисленого творення підстав для світоглядного пробудження українства – до праці його спонукало насамперед естетичне замилювання красою народної пісенності як частини звичаєвого простору рідного і близького йому світу. Першопоштовхом став для М. Цертелєва випадок, який трапився з ним у Полтавській губернії 1814 р.: «Нечаянно попался мне слепой, шестидесяти лет бандурист, который, подобно древним рапсодам, переходя из одного места в другое воспеваает подвиги отечественных героев. Я списал все, что он знал, и с удовольствием увидел шесть старинных песен, к которым впоследствии присоединив и еще четыре таковых же, принял намерение издать оные»³³⁰ (як свідчать такі авторитетні дослідники історії нашої фольклористики, як К. Грушевська і Ф. Колесса, він справді відтворював думи у їхньому автентичному вигляді, іноді лише скорочуючи поетичні ампліфікації³³¹). В окресленому контексті

³²⁹ Білецький О. Шляхи розвитку дожовтневого українського літературознавства. *Зібрання праць у п'яти томах. Том 2: Українська література XIX – початку XX століття*. Київ: Наукова думка, 1965. С. 74.

³³⁰ Цертелєв М. О старинных малороссийских песнях. *Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах. Книга перша*. Київ: Либідь, 1996. С. 56.

³³¹ Підгорна Л. Початки «романтичної доби» української фольклористики: збирацька діяльність Зоріана Доленги-

важливі кілька моментів: по-перше, укладач був зорієнтований на збирання зразків духової творчості саме в селянському середовищі, і то зразків високого героїчного епосу, а не вже «легалізованих» сентименталізмом ліричних пісень або пам'яток «сміхової культури», «знижена тональність» яких вкотре підкреслювала б їхній підрядний статус як елементів культури залежної, інфантильно-примітивної, такої, яка потребує патронату та опіки; а по-друге – він робив це в ситуації, коли тенденції, які визначали культурну орієнтацію панівної верстви, до якої належав і сам М. Цертелєв, були до українознавства відверто ворожими. «Украинския думы, изданныя князем Цертелевым, не находили себе сочувствия у наших панов-земляков, которые, привыкши в народе своем видеть только рабочего мужика или горького пьяницу, не подозревали и в песнях народных ничего достойного внимания»³³², – свідчитиме згодом М. Максимович.

У передмові до «Опыта собрания...» (факт непроминальної ваги: М. Цертелєв першим – а після нього цю традицію продовжать М. Максимович, І. Срезневський, П. Лукашевич – супроводжує видання пам'яток усної словесності концептуально важливим текстом, у якому обґрунтовує свої принципи та критерії їхнього осмислення) фольклорист повсякчас підкреслює своє захоплення красою епічних шедеврів, де «виден пиитический гений народа, дух его, обычаи описываемого времени и, наконец, та чистая нравственность, которою всегда отличались малороссияне и которую тщательно сохраняют по сие время, как единственное наследие предков своих, уцелевшее от жадности народов, их

Ходаковського та Ніколая Цертелєва. *Мандрівець: всеукраїнський науковий журнал*. Тернопіль, 2013. № 2. С. 45 – 49.

³³² Максимович М. О правописании малороссийского языка. Письмо к Основьяненку. *Киевлянин*. Книга вторая. Издал Михаил Максимович. Киев: В Университетской Типографии, 1841. С. 154.

окружавших!»³³³. Він аналізує художню специфіку конкретних дум, підносить простоту високого лаконізму та естетичну досконалість їхнього мистецького формовияву: «Вообще в песнях малороссийских все просто и благородно»³³⁴; «Что касается до картин в целости, то они, кроме удачного выбора предметов, особенно отличаются естественностью и верностью изображений»³³⁵; «Если бы искусный живописец взял кисть и с точностью начертал каждое слово поэта, мы бы увидели полную и вместе разительную картину!»³³⁶. Показово, що М. Цертелєв особливо виокремлює в думках супротивленню площинно-декларативній риториці тонке психологічне нюансування почуттів та емоційних станів ліричних героїв епосу. «Что же касается до чувств, то...малороссийская поэзия ими исполнена. Вообще проглядывает в оной тихое уныние, повсюду сопутствующее поэту. Может быть, причинно сему бедствия, беспрерывно более трех веков отягощавшие Малороссию и бросившие, так сказать, на самый характер народа какую-то тонкую тень печали»³³⁷, – відлунує у цих рядках М. Цертелєва і достоту глибинне прозирання в екзистенційні пласти української етнопсихології, і правдива любов до того краю, де вперше

³³³ Цертелєв М. О старинных малороссийских песнях. *Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах.* Книга перша. Київ: Либідь, 1996. С. 57.

³³⁴ Цертелєв М. О старинных малороссийских песнях. *Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах.* Книга перша. Київ: Либідь, 1996. С. 58.

³³⁵ Цертелєв М. О старинных малороссийских песнях. *Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах.* Книга перша. Київ: Либідь, 1996. С. 58.

³³⁶ Цертелєв М. О старинных малороссийских песнях. *Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах.* Книга перша. Київ: Либідь, 1996. С. 59.

³³⁷ Цертелєв М. О старинных малороссийских песнях. *Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах.* Книга перша. Київ: Либідь, 1996. С. 60.

почув він оповиті таким невимовним чаром «старинные песни». Власне, у такого кшталту фрагментах з передмови до збірки М. Цертелева, де вперше в інституційно-дискурсивному просторі Російської імперії український героїчний епос підноситься до рівня екзистенційного взірця, ідеалу, відлунюють обертони вже не так естетичні, як світоглядно-громадські (хоча, звичайно, про останні можемо говорити лише як про реальність у її латентному вимірі). Варто погодитись із М. Суздаль, яка під цим оглядом зазначає: «Збірка пісень містила дві провідні ідеї: народності та мови, обидві в той час належали не стільки до творчо-літературної сфери, скільки до громадсько-ідеологічної, стаючи маркером «перехідної епохи»³³⁸.

Одначе, попри всі безсумнівні чесноти і «Опыта собрания старинных малороссийских песней», і студії М. Цертелева «О старинных малороссийских песнях», що вона як передмова супроводжувала це видання (прикметно, що фольклорист опублікував цю студію також і окремішньо у впливовому петербурзькому часописі «Сын отечества» – маємо ще одне свідчення того, що вивчення словесності він мав за справу поважну), не йому, а М. Максимовичу судилося започаткувати методологічний переворот у вивченні художньої словесності. Важливо зауважити, що М. Цертелев всіляко підтримував видавця «Малороссийских песен», передаючи для публікації свої записи пісень – М. Максимович окремо дякує йому в передмові³³⁹. Зв'язок між цими піонерами української фольклористики – безсумнівний, проте М. Цертелев все ж завершує попередній етап, а не відкриває новий: «нарекание малороссийское» багате поетичними формами, але «язык

³³⁸ Суздаль М. «Опыт собрания старинных малороссийских песен» М. Цертелева в історіографії та суспільній думці. *Український історичний журнал*. Київ, 2014. № 6. С. 151.

³³⁹ Максимович М. Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем. Москва: В Типографии Августа Семена, 1827. С. XXXVI.

старинных малороссийских песней, конечно, далеко отошел от своего корня и еще далее от языка российского»³⁴⁰; творец думи, на його переконання, наділений безсумнівним талантом, проте він «конечно, не имел никакого понятия о правилах поэзии: не знал ни Горация, ни Буало, ни Батте»³⁴¹. Але це все, зрештою, були б частковості, якби не головне, визначальне: притаманне саме шляхетсько-автономістській свідомості переконання, що разом з відходом у небуття Гетьманщини пощезнуть і всі сутнісні ознаки духовості козацького терену – мова, пісня, звичаєвість, історична традиція. «Это безобразные развалины, свидетельствующие о красоте разрушенного здания. Умиравший отголосок гармонии, слышанный некогда на берегах днепровских»³⁴² – таким бачиться М. Цертелєву сучасний стан та історико-культурна перспектива бутності української словесності. І потрібна була вже радикально інша, справді Шевченкова «оптика», аби зрозуміти: політико-адміністративні форми старої Малоросії справді відходять у небуття, і процес цей вже не спинити, одначе «гармонія не берегах днепровских» – тобто жива бутність творчості народу – не лише не приречена на неминучу загибель, а утверджується наріжним каменем онтологічного піднесення нової, вже не старшинсько-станової, а спільотно-цілісної України.

Підсумовуючи аналіз формування уявлень про українську самотність в дискурсивних практиках історіографії «старшинських автономістів» та перших

³⁴⁰ Цертелєв М. О старинных малороссийских песнях. *Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах.* Книга перша. Київ: Либідь, 1996. С. 57.

³⁴¹ Цертелєв М. О старинных малороссийских песнях. *Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах.* Книга перша. Київ: Либідь, 1996. С. 61.

³⁴² Цертелєв М. О старинных малороссийских песнях. *Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах.* Книга перша. Київ: Либідь, 1996. С. 58.

аналітичних студіях над художньою словесністю початку XIX ст., варто наголосити:

- Історико-культурний контекст кінця XVIII – початку XIX ст. позначився цілою низкою нових викликів, на які українські інтелектуалісти вимушені були давати відповідь у ситуації, за якої сама система координат їхнього розмислу вже не відповідала актуальним потребам часу. Розпочата на європейському континенті Великою французькою революцією епоха стрімкого формування країн-націй вимагала концептуалізації таких моделей утвердження ідентичності, у регістрах яких чинники станово-ієрархічні та конфесійні повинні були відійти на другий план у порівнянні з домінантою загальнонаціональною єдністю.
- У ситуації практично повної інкорпорації колишньої Гетьманщини в адміністративно-юридичний простір Російської імперії спроби тих українських культурних діячів, які, продовжуючи традиції «козацьких канцеляристів», спиралися у творенні «нової редакції» автономістської ідеології на історіографію як провідний напрям тогочасного українознавства, запитам часу вже не відповідали. Навіть «История Русов» – своєрідний політичний маніфест найрадикальнішого крила козацьких автономістів, попри те, що автор її відверто говорить про трагічні моменти московської експансії супроти Гетьманщини, все ж лишається ще в межах дискурсу малоросійського, а не загальнонаціонального: чинник конфесійний відіграє для нього одну із вирішальних ролей, виразно уречальнюється в творі імператив станової демократії, в оптиці якого селянство опиняється за межами «політичного народу», право імператора на володіння козацькими теренами не піддається сумніву. Найголовніше ж – політонім

- «Україна» бачиться автору «Истории Русов» відверто неприйнятним.
- назагал беручи, інтелектуальна історія колишньої лівобережної Гетьманщини у першій чверті XIX ст. (саме в цій частині нашого етнічного терену у той час починають інтенсивно формуватися напрямні української визвольної-національної ідеології) виразно засвідчила, що історіографія «старшинських автономістів» як провідний напрям розвитку тогочасного українознавства запитам часу більше не відповідала.
 - Перші спроби аналітичного осмислення пам'яток нашої художньої словесності (збірка дум, яка збереглася в паперах В. Ломиковського, а особливо – «Грамматика малороссийского наречия...» О. Павловського, до якої долучено також і коротку хрестоматію фольклорних та напів-літературних творів) засвідчили появу інтересу до української мови та словесності як цікавих і самобутніх феноменів. Водночас саме домінування у цей час «малоросійсько-автономістської» парадигми мислення спричинило до того, що автор першої опублікованої граматики живої народної мови відмовляє їй у праві на перспективи історичного розвитку.
 - Філософія гердеризму з її запереченням раціоналістичних домінант та опертям на чуттєво-емоційні первні, з її культивуванням народної пісні як джерела пізнання автентичної сутності народу окреслилась тією світоглядною системою, яка розгорнула перспективи системного дослідження української художньої словесності. Засадничий християнський етос ідейних концепцій Й.-Г. Гердера виявився навдивовижу суголосним ментальності та духово-звичаєвій традиції українців.
 - Вихід у Петербурзі 1819 р. книги «Опыт собрания старинных малороссийских песней» – упорядкованої

М. Цертелєвим першої друкованої збірки українських дум, автор якої вперше підніс до рівня естетичного ідеалу народно-героїчний епос України, став передвістям кардинальної зміни не тільки в методології українознавства, а й у цілій системі уявлень про спільнотну ідентичність українців, до якої спричинили незабаром «Малороссийские песни» М. Максимовича.

3. 2. «Заирнути під стріху селянина»: пісня як ентічна й екзистенційна автентика в дискурсивних практиках «філологічної революції» 1827 р.

У цієї епохи українського інтелектуального життя, центральною подією якої став вихід у світ «Малороссийских песен» М. Максимовича, вияскравлюється свій особливий клейнод, осердя, семантичне ядро, та «точка перетину» семіотичних стихій, що розгортає притаманну їй генеративну функцію смислотворення в кожному артефакті національного буття: народна пісня. На народну пісню покликалися як на беззаперечний доказ ствердження або заперечення тих або інших гіпотез в українознавстві, нею підтверджували суспільну легітимність радикально нових концептів національної історіографії та перших етнопсихологічних розмислів над засадничою протилежністю спільнотних ідентичностей українців та росіян, ареалом її поширення окреслювали межі української «Ойкумени».

Певна річ, не варто зайвий раз доводити, що українська пісенність і до 1827 р. виповнювала неповторним мелосом семіотико-комунікативний простір «села на нашій Україні» (Т. Шевченко), поширюючись на найважливішому полі тогочасної народної комунікації – на торжищах і ярмарках. Лунала вона і в міщанському домі, і в священницьких родинях, і навіть в покоях впливової аристократії, проте ніхто з освіченого загалу доти не добачав у ній чогось більшого за елемент побуту

та місцевих культурних віянь. М. Гоголь у студії «О малороссийских песнях» (прикметно, що ініціатором її написання став С. Уваров, за його ж розпорядженням вона і була опублікована 1834 р. в «Журнале Министерства Народного Просвещения»: головний в імперії обруситель протегував «малоросійству» на етапі, коли воно вважалося ще абсолютно лояльним і вістрям своїм спрямованим виключно проти польських претензій на «Юго-Западный край»), говорячи про «до-Максимовичеву» добу, під цим оглядом значив: «Только в последние годы, в эти времена стремления к самобытности и собственной народной поэзии, обратили на себя внимание Малороссийские Песни, бывшие до того скрытыми от образованного общества и державшиеся в одном народе. До того времени одна только очаровательная музыка их изредка заносилась в высший круг; слова же оставались без внимания и почти ни в ком не возбуждали любопытства»³⁴³. Період, знаковий іменем М. Максимовича (однак починався він зовсім не з виходу у світ 1827 р. «Малороссийских песен» М. Максимовича, а з діяльності людини, подвижницька праця якої в аспекті культурно-історичному стала першою «пробою сюжету» нової української інтелектуальної революції, пробою впереваж сучасниками не поміченою і в усій своїй масштабності ними не збагненою: йдеться про З. Доленгу-Ходаковського), не лише «розбудил любопытство» – він витворив і почав інтенсивно плекати «культ» пісенності, у суті речі ототожнивши з її естетично-художніми модальностями увесь метатекст української духової культури. Знову – цитата зі згаданої тут статті М. Гоголя: «Я не распространяюсь о важности народных песен. Это

343 Гоголь Н. О малороссийских песнях. *Арабески. Разные сочинения Н. Гоголя*. Санкт-Петербург: В типографии вдовы Плюшар с сыном, 1835. С. 101 – 102.

народная история, живая, яркая, исполненная красок, истины, обнажающая всю жизнь народа. Если его жизнь была деятельна, разнообразна, своевольна, исполнена всего поэтического... то весь пыл, все сильное, юное бытие его выливается в народных песнях. Они – надгробный памятник былого, более нежели надгробный памятник: Камень с красноречивым рельефом, с исторической надписью – ничто против этой живой, говорящей, звучащей о прошедшем летописи. В этом отношении песни для Малороссии – все: и Поэзия, и История, и отцовская могила»³⁴⁴. Кількома роками пізніше О. Бодянский – подібно до М. Гоголя, заповзятий збирач українських пісень (і один з найближчих посеред Московської чужини приятелів автора «Тараса Бульби» та «Страшної помсти») – у фундаментальній для того етапу розвитку українознавчих студій монографії «О народной поэзии славянских племен» знову ствердить тезу, для їхнього покоління аксіоматичну: «Песни представляют собой начало, исходный пункт как вообще Словесности, так в особенности Поэзии народной, как первые, самые старшие ее произведения, как первоотпечаток, начальный отпрыск, первоявление, первенец творчества народного, как первобытная, естественная схема поэзии, и с тем вместе единственное имущество, весь пока наличный капитал народа»³⁴⁵.

Звичайно, «з висоти» раціоналістичних стратегем наукової концептосфери ХХІ ст. подібні висловлювання видаватимуться сповненими суттєвих романтичних

³⁴⁴ Гоголь Н. О малороссийских песнях. *Арабески. Разные сочинения Н. Гоголя*. Санкт-Петербург: В типографии вдовы Плюшар с сыном, 1835. С. 102 – 103.

³⁴⁵ [Бодянский И.] О народной поэзии славянских племен. Рассуждение на степень Магистра Filosofского Факультета первого Отделения, кандидата Московского университета Иосифа Бодянского. Москва: В типографии Николая Степанова, 1837. С. 18.

перебільшень: попри всю непроминальну вагу пісенності в духовому житті народу її годі було назвати для України «всім» навіть у час Гоголя і Бодянського (не кажучи вже про пізніші періоди, коли з початком входження України в індустріальну добу та процесами урбанізації «оперативний простір» пісенності почав стрімко звужуватися), так само, як не були пісні «первобытной, естественной схемой поэзии» (основний корпус українських історичних, ліричних, соціально-побутових пісень склався зовсім не в передісторичний період, а в часи пізнього Середньовіччя та раннього Модерну – особливо плідною у цьому сенсі була епоха Бароко³⁴⁶), однак для нас тут важливою постає не емпірика факту, а ідейна зорієнтованість розмислу. Іншими словами, потрібно віднайти відповідь на питання: з якої причини інтелектуали саме цього часу (умовно його межі позначаємо, з одного боку, виходом першої збірки М. Максимовича, хоча треба повсякчас мати на увазі, що цьому передувала діяльність З. Доленги-Ходаковського, з іншого – Шевченковим «Кобзарем», після з'яви якого «нерв» українського суспільно-інтелектуального буття почав пульсувати в красному письменстві рідною мовою) піднесли пісенність на таку висоту?

До того були причини навіч об'єктивного кшталту, найголовніша із яких полягала в тому, що в епоху формування модерних національних ідентичностей той інтелектуальний набуток, який спирався на домінанти «старшинського автономізму» з історіографією як провідною цариною тогочасного українознавства, викликам часу більше не відповідав. Актуальним потребам часу суперечили самі концептуальні засади системи координат історіографічного розмислу «автономістів»: розпочата на європейському континенті

³⁴⁶ Ігнатенко М. Генезис сучасного художнього мислення. Київ: Наукова думка, 1986. 288 с.

Великою французькою революцією доба стрімкого формування країн-націй вимагала ствердження таких моделей концептуалізації ідентичності, у регістрах яких чинники станово-ієрархічні та конфесійні мали відійти на другий план, поступившись домінанті загальнонаціональної єдності (бо в інший спосіб модерна європейська нація – скористаємося тут знаним визначенням Б. Андерсона – не «уявляється»³⁴⁷, тобто не розгортається в інтелектуальну візію, здатну стати чинником мобілізації інтелігенції та формування нової якості спільнотної ідентичності). Зasadничо важливим бачиться те, що у ситуації практично повної інкорпорації колишньої Гетьманщини в адміністративно-юридичний простір Російської імперії спроби тих українських культурних діячів, які, продовжуючи традиції «козацьких канцеляристів», спиралися у творенні «нової редакції» автономістської ідеології на історіографічний наратив, повсякчас виявлялися приреченими на поразку (без огляду на те, якою мірою таланту вони були обдаровані і до якого рівня радикалізму у протистоянні централістичним домінантам Московщини та Російської імперії здатні були піднестися).

Свій варіант відповіді на потребу творення нової концептосфери спільнотної ідентичності могла б запропонувати розпочата творчістю І. Котляревського нова українська література як форма суспільного дискурсу та модерна стратегія комунікації, проте тогочасне красне письменство (підкреслюємо, тогочасне, бо з початком знакованого «Малороссийскими песнями» романтичного періоду в літературі – а ранній Шевченко і став його вершиною – воно здобудеться на зовсім іншу суспільну «акустику» та соціальну репрезентативність) з тих-таки об'єктивних причин на неї не спромоглася. Тут важило

347 Андерсон Б. Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: Критика, 2001. 272 с.

кілька чинників. По-перше, кількість виданих у той час художніх пам'яток живою народною мовою була катастрофічно малою (наступний від часу появи «Енеїди» друкований твір українською побачив світ лише у 1807 р.: це була вибрукувана в одній із спрямованих проти Наполеона брошурок, які тоді у немалій кількості видавалися в Петербурзі, бурлескно-травестійна поезійка «Ага! Чи вже ти нахопився, катюжний сину Бонапарт» – вкрай низької художньої вартості, але сповнена заппадливої лояльності до царату, де імператорові Франції автор пропонує стрімголов «поклонитися» володареві російського престолу³⁴⁸). По-друге, це новопостале письменство ще зовсім не піднеслося до рівня феномену загальнонаціонального значення (навіть найталановитіша його з'ява поза всією своєю поліфонічною багатоаспектністю не стала у той час книгою для всіх станів – на кшталт пізнішого «Кобзаря»: як підставово зазначав Є. Айзеншток, «Енеїдою» Котляревського упродовж перших десятиліть XIX ст. цікавилися – і то досить спорадично – тільки «поміщики, дрібна шляхта й попівство», натомість «з певністю можна сказати, що до «низів», до міщанства й селянства, поема тоді не доходила»³⁴⁹). По-третє, це було письменство бурлескно-травеснійної тональності, сам «формат» якої унеможлиблював вихід на екзистенційну та історіософську проблематику. Однак усі ці чинники поставали похідними від фактора засадничого й визначального – маргіналізації «котляревщини» (йдеться не власне про «Енеїду» як визнаний архитвір нової літератури, а про епігонське наслідування її, яке заповонило практично увесь

348 Бурлеск і травестія в українській поезії першої половини XIX ст. Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1959. С. 77 – 79.

349 Айзеншток Є. Котляревщина. Українські Пропілеї. Котляревщина. Том I. Харків: ДВУ, 1928. С. 56.

український культурно-семіотичний простір 10 – 20-х рр. ХІХ ст.) як текстуальної стратегії, у якій демонстративно підкреслюється лояльність панівним політико-соціальним практикам та підпорядкованість «вищим» зразкам російської імперської культури. Таке письменство, наголошує М. Павлишин, «створює карикатуру народної мови і стає засобом не для вираження нової, модерної солідарності між освіченими людьми й «народом», а для вираження різниць між ними. Ця гра в «мужика» підтверджує місцеву дворянську ідентичність: мовляв, пан знає селянську стихію настільки, щоб її наслідувати, але сам перебуває на незрівнянно вищому культурному рівні, з якого селянина можна споглядати тільки поблажливо»³⁵⁰

У цій ситуації лише метатекст української пісенної традиції міг окреслитись – і окреслився! – реальною альтернативою «малоросійству» в усіх його вимірах та репрезентаціях (йдеться, звичайно, про дискурсивну самототожність «пісенного материка» в аспекті потенційному, а не актуалізованому: для вияскравлення останнього цей метатекст спочатку мусив бути проаналізованим в українознавчій системі координат – у цьому і полягав сенс подвижницької праці М. Максимовича та його послідовників). «Молода Україна»³⁵¹, тобто спільнота національної інтелігенції, знана в нашій традиції як кирило-мефодіївці, мала за наріжний камінь своєї світоглядності не набуток «військових канцеляристів» (хоча і запозичила дещо з нього – особливо з «Истории Русов»), і вже тим більше не «котляревщину», до якої кирило-мефодіївці ставилися дуже й дуже критично (у передмові до «Седнівського Кобзаря» Шевченко назвав «Енеїду» «сміховиною на

350 Павлишин М. Література, нація і модерність. Львів: Центр гуманітарних досліджень; Київ: Смолоскип, 2013. с. 23 – 24.

351 Гуревич З. «Молода Україна». До восьмидесятих роковин Кирило-Методіївського Братства. Харків: ДВУ, 1928. 120 с.

московський шталт»³⁵²: звичайно, це – перебільшення, проте воно симптоматичне), а теоретико-художній, у суті речі, езистенційно-метаісторичний, розмисел над народною піснею (впереваж – історичною) та козацькою думою. Р. Кирчів, аналізуючи у цьому контексті «найістотніший аспект вияву фольклоризму в еволюції українського культурного руху – вплив на нього духу, ідейного змісту усної народної словесності»³⁵³, спеціально підкреслює: «помітний прорив народної уснопоетичної стихії в українську загальнокультурну сферу»³⁵⁴ зумовив та уможливив «успішне подолання існуючих перепон офіційного культурного канону»³⁵⁵.

Не зупиняючись на цих аспектах докладніше, адже вони спеціально досліджувалися істориками української фольклористики у низці ґрунтовних студій, наголосимо лише на тих моментах, які бачаться важливими для нашого розгляду: увесь масив української пісенності творився живою народною мовою, тому в структурі його модальностей не могло бути місця для конфлікту між різними лінгвістичними практиками, тим більше – для чогось на кшталт потрактовування російської, польської чи сакралізованої церковнослов'янської мов як нібито «вищих»; українська пісенність не знає жодного поділу українського етнічного простору, який би узалежнювався адміністративним підпорядкуванням певного терену тій

352 Шевченко Т. Передмова до нездійсненого видання «Кобзаря». URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev507.htm>

353 Кирчів Р. Донаукові зацікавлення українським фольклором та етнографією. *Народна творчість та етнографія*. Київ, 2005. № 3. С. 62.

³⁵⁴ Кирчів Р. Донаукові зацікавлення українським фольклором та етнографією. *Народна творчість та етнографія*. Київ, 2005. № 3. С. 63.

³⁵⁵ Кирчів Р. Донаукові зацікавлення українським фольклором та етнографією. *Народна творчість та етнографія*. Київ, 2005. № 3. С. 63.

чи іншій імперії або конфесійною його «маркованістю» (наприклад, пісню про Саву Чалого віднаходимо в збірнику І. Манжури – матеріал з Катеринославщини та Донщини – і цю ж пісню, тільки вже щедро забарвлену лемківською говіркою, вміщено у співанку 1797 р. с. Флоринці на Лемківщині, мешканці якого були підданими іншої імперії і, зрозуміло, давно вже «перейшли на унію», а саме село належало Австрії³⁵⁶; і такі факти вільно множити й множити). Зрештою, українська пісенний «материк» як уреальнений в художньому мелосі континуум історичного буття народу розгортав зовсім іншу, кардинально відмінну не лише від офіційно-московської, а й від обережно-автономістської «траєкторію» геополітичної бутності нашого терену: характеристично, що у звичасвій пісенній традиції політонім книжно-писемного забарвлення «Малоросія» цілковито відсутній – козацький епос знає тільки етнонім «Україна» (щедра фактологія цієї теми – у студії знищеного більшовиками українського фольклориста В. Щепотьєва «Назва України в народних піснях»³⁵⁷); пісенність послідовно уреальнює народно-безкомпромісну оцінку таких подій, як Хмельниччина, Шведчина, перше та друге зруйнування Січі, запровадження кріпаччини, Коліївщина, рекрутчина; у семіотичному просторі пісні імператив «народної правди» беззастережно вивищується над привілейованим конформізмом «чинів» та «маєностей». Назагал беручи, саме світоглядний етос пісні (а не писань «військових канцеляристів» або художньої продукції перших «сезонів» нової української літератури) єдиним в історико-культурологічній

356 Кирчів Р. Донаукові зацікавлення українським фольклором та етнографією. *Народна творчість та етнографія*. Київ, 2005. № 3. С. 53.

³⁵⁷ Щепотьєв В. Назва України в народних піснях. *Народна творчість та етнографія*. Київ, 2003. № 3. С. 3 – 9.

перспективі становлення модерної нації спроможний був чітко розрізняти світи український та московський, ніколи їх не поєднуючи і не створюючи ніяких компромісних чи «перехідних» форм. Досліджуючи у цьому зв'язку масив «політичних» (тобто, зорієнтованих на громадсько-суспільну тематику) українських пісень XVIII – початку XIX ст., М. Драгоманов доходить висновку про уреальнення саме в його регістрах виразної національної ідентичності: «Вмісті з тим з пісень... видно: а) що народ український... дуже чітко розумів свою осібність од Москви – і як осібної породи, і як осібної громади, – майже так само, як він розумів у XVII ст. осібність України од Польщі, хоч з Москвою й не ділила його віра так, як ділила вона Україну од Польщі і б) що думка про цю осібність і од Польщі, і од Москви не щезла ... в українському мужицтві... не глядячи на те, що вона не підпиралася осібними державними порядками і не розвивалась письменством на власній народній мові»³⁵⁸.

Власне, піднісни вивчення усної словесності (збирання народних пісень і дум та нерозривно пов'язане з такою «польовою роботою» осмислення їх в українознавчому контексті) до рівня найповажнішої для національної інтелігенції справи, М. Максимович змінив саму локацію «точки відліку» в системі координат національного інтелектуалізму. Однак, перш ніж аналізувати той непроминальний і справді революційний у своїх вислідах внесок, який видавець «Малороссийских песен» та автор «Истории древней русской словесности» зробив і в розвиток українознавства як царини цілісного інтелектуально-емоційного осягнення феномену України, і у саму концептуалізацію того, що нині ми узвичаєно

358 Драгоманов М. Політичні пісні українського народу XVIII – XIX ст. З увагами М. Драгоманова. Частина перша. Розділ перший. Женева: Печатня «Громади», 1883. С. XX.

називаємо національною ідеєю, доконечно необхідно згадати ім'я людини, яка не була академічним вченим (швидше – харизматиком, покликаним запалювати своєю вірою інших), не збагатила українську фольклористику систематичними дослідницькими студіями, більше того – конкретно з українською ідентичністю себе не ототожнювала, проте вплив практикованих нею підходів до осмислення усної словесності на перших ентузіастів вивчення фольклору і в Східній, і на Західній Україні був не тільки значним, а в багатьох ключових аспектах – просто вирішальним.

Йдеться про А. Чарноцького, знаного ширше за прибраним ім'ям Зоріана Доленги-Ходаковського. Людина дивовижної долі, учасник польських антимосковських конспірацій, відданий за це в солдати російської армії, згодом – дезертир, тобто політичний злочинець, який перейшов на бік Наполеона і як вояк його армії брав участь в кампанії 1812 р. (після поразки французів він залишився на теренах, підконтрольних Росії, тому протягом усього подальшого життя вимушений був приховувати справжнє ім'я та обставини своєї біографії), З. Доленга-Ходаковський одним з перших на слов'янських теренах почав свідомо і системно популяризувати ідею народності – і то в сенсі не аристократично-становому, а «низовому», навч демократичному, пов'язаному із доглибними пластами селянської звичаєво-образної культури, у якій він прагнув відшукати автентичні сенси пізнання народного світу. На початках дослідницького шляху З. Долензі-Ходаковському не йшлося про якийсь спеціальний інтерес до українського фольклору: він поклав був собі за мету насамперед дослідити ранні етапи історії Слов'янщини і реконструювати пантеон дохристиянських богів, вважаючи язичницьку добу найгероїчнішою (і спільною

для всіх слов'ян: М. Маєрчик³⁵⁹ [15, с. 1368] називає його світогляд романтично-націоналістичним панславізмом – з огляду на це його не можна беззастережно ототожнювати виключно з «гердеризмом», бо останній спирався на тривкі підстави саме християнського філософствування). Своє світоглядне кредо З. Доленга-Ходаковський виклав у виданій у Львові 1819 р. брошурі «Про слов'янщину перед християнством»: «Треба піти і зазирнути під стріху селянина в далекіх місцевостях, треба поспішати на його учти, забави і різні пригоди. Там в диму, який клубочеться над їхніми головами, витають ще старі обряди і давні співи і серед танців воскресають імена старих богів»³⁶⁰, – у такий спосіб звертається він до своїх майбутніх послідовників, і слід підкреслити, що саме такого кшталту не дискурсивно-аналітична, а піднесено-патетична тональність урочистої проповіді виявилася надивовижу суголосною духовій ситуації епохи раннього романтизму. Молодше покоління (особливо – ті українські та польські народолюбці, які першими в Галичині зацікавилися народною піснею: власне, «Руська трійця» і постала вислідом цього фольклористичного ентузіазму) сприйняло студію З. Доленги-Ходаковського як емоційно наснажений поетичний маніфест, що накреслює перспективу руху від історично приреченого класицизму, в оптиці якого греко-римська міфологія та тілесно-пластичний тип античного світобачення правили за неперевершений зразок, до суголосного романтичній епосі естетично-світоглядного «горизонту», розгорнутого в

359 Маєрчик М. Фольклористика, романтичний націоналізм і сексуальність: теоретичні аспекти вивчення історії записів сороміцького фольклору. *Народознавчі зошити*. Львів, 2015. № 6. С. 1368.

360 Доленга-Ходаковський З. Про слов'янщину перед християнством: переклад з польської і примітки Лілії Підгорної. *Фольклористичні зошити*. Луцьк, 2007. Випуск 10. С. 195.

категоріях спонтанності, народності, містичного інтуїтивізму.

Проте значно важливішим в аспекті інтелектуального впливу на середовище був той спосіб пізнання народного світогляду, який мандрівний фольклорист практично втілює у своїй подвижницькій праці: З. Доленга-Ходаковський був першим, хто на обширах Центральної та Східної Європи почав практикувати народознавчі експедиції з метою всеохопного вивчення усної народної словесності (він не спорадично, як це було з переважною більшістю тогочасних фольклористів, яких тільки випадок змушував фіксувати пам'ятки усної народної словесності, а системно, мандруючи від села до села, збирав народні пісні: О. Дей під цим оглядом називає З. Доленгу-Ходаковського «піонером слов'янської фольклористики»³⁶¹). З 1814 р. З. Доленга-Ходаковський переїжджає на Волинь, де за сприяння польських інтелектуалів, які об'єдналися довкола Кременецького ліцею, здійснює фольклорно-етнографічні експедиції по селах Волині, Галичини, Полісся та Наддніпрянщини. У 1817 р. відвідує Польщу, аби записати тамтешній фольклор – і повертається в Україну з великим розчаруванням. Його надії на те, що польський пісенний мелос вражатиме своїм багатством, не справдилися: народно-поетична словесність західних сусідів українців виявилася досить бідною. Порівнюючи згодом матеріал, записаний на українських теренах, із записаним у Польщі, З. Доленга-Ходаковський передає це співвідношення пропорцією 16:1³⁶². Вражений цією обставиною, він

361 Дей О., Малаш Л.. Піонер слов'янської фольклористики та його записи. *Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся)*. Київ: Наукова думка, 1974. С. 19 – 60.

³⁶² Дей О., Малаш Л.. Піонер слов'янської фольклористики та його записи. *Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-*

напише згодом в одному з листів: «Що стосується народних повір'їв у піснях і обрядах поляків, з сумом повідомляю: так мало їх знайшов, що ледве можна виявити сліди наявного на Русі і колись існуючого в Польщі»³⁶³, натомість українські пісні, на його думку, «зберегли велику поетичну красу... виконуються на своїй мові та мають тисячі зменшувальних слів, створюють вони образи, гідні загального захоплення»³⁶⁴.

З тим більшим завзяттям продовжує він збирати українську словесність, записавши в експедиціях 1814 – 1820 рр. величезну кількість народних пісень (у рукописних записах З. Доленги-Ходаковського їх містилося понад дві тисячі; З. Доленга-Ходаковський фіксував також польські, російські і білоруські пісні, однаке ці записи за повнотою та системністю, як наголошував О. Дей, «не витримують ніякого порівняння із зібранням українських пісень»³⁶⁵). Рукописні збірники піонера слов'янської фольклористики – то енциклопедія цілокупного Всесвіту пісенної України: могутніми пластами тут репрезентовані календарно-обрядовий фольклор (колядки та щедрівки, веснянки, русальні, купальські, жниварські пісні), пісні весільні (їм він приділяв особливу увагу, бо прагнув відшукати у них сліди

Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся). Київ: Наукова думка, 1974. С. 24.

³⁶³ Дей О., Малаш Л.. Піонер слов'янської фольклористики та його записи. *Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся). Київ: Наукова думка, 1974. С. 24.*

³⁶⁴ Дей О., Малаш Л.. Піонер слов'янської фольклористики та його записи. *Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся). Київ: Наукова думка, 1974. С. 30.*

³⁶⁵ Дей О., Малаш Л.. Піонер слов'янської фольклористики та його записи. *Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся). Київ: Наукова думка, 1974. С. 51.*

вподобаної ним дохристиянської звичаєвості) та родинно-побутові, козацькі, чумацькі, заробітчанські пісні, пісні історичного циклу (їх відносно мало, бо З. Доленга-Ходаковський, на відміну від його пізніших послідовників, зовсім не був романтичним козакофілом). Як відзначають дослідники, жоден зі східнослов'янських народів на той час не міг пишатися такою справді панорамною всеохопністю фіксації свого пісенно-поетичного набутку. І найприкметніше: він першим не лише в Україні, а й у цілій тогочасній Слов'янщині почав ставитися до пісень, як до зразків довершеного естетизму та високої народної етики: у час, коли визначальні в європейському культурному просторі стильові тенденції (класицистична, просвітницька, сентиментальна) розглядали усну словесність як бутність ще далеко не досконалу, позначену, мовляв, впливами «грубості» та «неосвіченості», З. Доленга-Ходаковський першим усвідомив значущість усного слова як унікального свідчення. У практиці своєї фольклористичної роботи він зреалізував настанову, згідно з якою народну пісню у жодному разі не потрібно порівнювати з якимись «вищими взірцями»: вона сама – взірець та критерій оцінки. Саме з огляду на це він у своїх записах ніколи не спотворював тексти пісень, ніколи не вмішував у своїх рукописних збірках творів відверто літературного походження, зберігаючи пам'ятки української усної словесності у їхньому автентичному вигляді.

Не створивши, як уже наголошувалося, системних теоретичних праць, присвячених специфіці української пісенності (кабінетна робота за письмовим столом не була його пристрастю, хоча багато цінних під оглядом дослідження нашого фольклору зауваг розсипано і в позначеному впливом раннього романтизму трактаті «Про слов'янщину перед християнством», і в його епістолярії: важливі, наприклад, його спостереження над типологічним зв'язком звичаєвого українського мелосу та «Словом о

полку Ігоревім»³⁶⁶), З. Доленга-Ходаковський водночас чітко виокремлював українську пісню як художнє явище, відмінне і від польської, і від російської уснопоетичних традицій. Це розуміння дозволило йому усвідомити одноцільність окресленої «пісенними кордонами» української етнічної території (її межі включають і Київ, і Кременець, і Львів, і Закарпаття, де вона сягає «до річки Тиси» [8, с. 26 – 27]). Симптоматично, що він підтримував особисті контакти з діячами першого на західноукраїнських теренах культурно-національного осередку українства – Перемишльського освітнього гуртка (Р. Кирчів припускає, що саме спілкування із мандрівним збирачем народної пісні підштовхнуло І. Могильницького до написання першої в Галичині граматики української мови³⁶⁷). Проте не цими тільки аспектами етнічний поляк з походження З. Доленга-Ходаковський піднісся до рівня однієї з визначальних постатей інтелектуального дискурсу України першої третини ХІХ ст. Найперше – важило інше: справді подиву гідний обсяг зібраного ним матеріалу, який для того рівня науки про українську художню словесність (та і для цілої тогочасної славістики, яка, у суті речі, постаттю З. Доленги-Ходаковського по-справжньому і розпочинається) був вражаюче великим: якщо перша опублікована збірка пам'яток українського фольклору М. Цертелева містила 9 дум і одну пісню, якщо революційного для української фольклористики та формування цілої нашої національної свідомості значення

366 Дей О., Малаш Л.. Піонер слов'янської фольклористики та його записи. *Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся)*. Київ: Наукова думка, 1974. С. 54.

367 Дей О., Малаш Л.. Піонер слов'янської фольклористики та його записи. *Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся)*. Київ: Наукова думка, 1974. С. 27 – 28.

книга М. Максимовича «Малороссийские песни» нараховувала 129 пісень, то в рукописних записах З. Доленги-Ходаковського їх містилося понад дві тисячі. І це були цілком автентичні записи, у яких дбайливо збережено мовні особливості пам'яток (ні про яке «виправлення» пісень у випадку З. Доленги-Ходаковського і мови бути не могло), у яких подавалися окремі – але важливі! – зауваги про специфіку функціонування фольклорних артефактів у контексті календарної обрядовості українців та в господарсько-звичаєвому циклі життя селянина.

З огляду на низку причин З. Долензі-Ходаковському не судилося побачити опублікованим свій пісенний набуток (багато в чому це зумовлене тим, що у його добу пильний інтерес до усної української словесності лише пробуджувався: йому судилося бути піонером, який багато в чому випереджує свою епоху), проте сторінки томів, на яких його почерком (латинкою, до речі) покладені тексти вихоплених ним із потоку вічності і збережених для вічності народних українських пісень, стали тією «іскрою вогню великого», яка освітила і свій вік, і часи потомні. За С. Єфремовим, він життям уреальнив високий етичний маєстат дослідника-народолюбця: цей маєстат «справжній піонер нашої етнографії, відданий справі до самозабуття, до фанатизму»³⁶⁸, залишив як взірць для своїх послідовників. Його записами часто (посилаючись на З. Доленгу-Ходаковського, а інколи – й не посилаючись) користувалися у своїй фольклористичній роботі П. Лукашевич і О. Бодянський, П. Куліш і А. Метлинський, В. Науменко і К. Сосенко. М. Максимович в «Малороссийских песнях» згадує його

368 Єфремов С. Історія українського письменства. Київ: Феміна, 1995. С. 238.

«знатный запас для издания Малороссийских песен»³⁶⁹ і щедро покористовується цим запасом для видання «Украинских народных песен», «Сборника украинских песен», «Дней и месяцев украинского селянина». Проте найповніше – і художньо найбільш виразніше – про те, яке враження на тогочасних інтелектуалів справили відкритий З. Доленгою-Ходаковським світ нашої пісенності, сказав М. Гоголь у листі до М. Максимовича від 9 листопада 1833 р. «Я очень порадовался, услышав от вас о богатом присовокуплении песен и собрании Ходаковского. Как бы я желал тепер быть с вами и пересмотреть их вместе, при трепетной свече, между стенами, убитыми книгами и книжной пылью, с жадностью жиды, считающего червонцы. Моя радость, жизнь моя! песни! как я вас люблю! Что все черстве летописи, в которых я тепер роюсь, пред этими звонкими, живыми летописями!»³⁷⁰. Симптоматично, що М. Максимович зробив на прохання майбутнього автора «Мертвых душ» копії двох фоліантів українських пісень у записах З. Доленги-Ходаковського і, як свідчить виявлений О. Деєм напис на обкладинці одного із цих томів, переслав їх письменнику 7 березня 1834 р.³⁷¹.

Проживши не надто тривале життя, З. Доленга-Ходаковський довів не риторикою, а живим прикладом: народна пісня – це не абищиця, не предмет випадкових зацікавлень, це той сакрум, той нетлінний скарб, пошуки якого повинні стати моральним імперативом кожної

³⁶⁹ Максимович М. Предисловие. *Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем*. Москва: В Типографии Августа Семена, 1827. С. X.

³⁷⁰ Гоголь Н. Письмо к М. А. Максимовичу. 9 ноября 1833 г. *Полное собрание сочинений*: В 14 т. Т. 10. Москва: Издательство АН СССР, 1940. С. 284.

³⁷¹ Дей О., Малаш Л.. Піонер слов'янської фольклористики та його записи. *Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся)*. Київ: Наукова думка, 1974. С. 35.

освіченої людини., якщо вона хоче прожити життя у злагоді із власною совістю. Він першим вказав напрям – і за ним пішли інші, які перетворили протоптану З. Доленгою-Ходаковським стежину на битий шлях. Знову пошлемося на С. Єфремова, який в «Історії українського письменства» підкреслив: «Ходаковський перший у нас став на живий ґрунт народності в етнографії, перший «пішов у народ» в буквальному розумінні та нахилив і інших до того. Захоплення народною творчістю у Ходаковського впливало не з бездушного колекціонерства або сухого антикварства, а з ентузіастичного бажання спізнати саму душу народності, відшукати ту вищу красу і правду, яку наш етнограф угадував серед народу»³⁷².

Подвижницька праця З. Доленги-Ходаковського на ниві збирання скарбів народної пісенності українців, безсумнівна харизматичність його постаті і той справді пасіонарного характеру вплив, що його справив на сучасників заклик першого нашого фольклориста саме в піснях шукати найбільш характеристичні прикмети духового буття народу, виформували точку відліку для цілої структурованої системи світоглядкових координат, у якій етнографія як визначальна в історичних умовах першої третини ХІХ ст. форма практичного українознавства спромоглася стати з одного боку, імперативом інтелектуального пошуку української інтелігенції (вона як соціальна група тільки розпочинала етап свого системного формування), з іншого – окреслитися домінантою нової всестанової, конфесійно-плюралістичної та територіально-соборної ідеології українства. Ідеології, яка у розгортанні своїх напрямних просто не могла не спричинити до засадничого конфлікту

372 Єфремов С. Історія українського письменства. Київ: Феміна, 1995. С. 238.

із пануючим в Російській імперії ідеологічним дискурсом, і саме М. Максимовичу судилося той етос художньої довершеності української народної пісні, у мелосі чистого естетизму якого розкошував З. Доленга-Ходаковський, осмислити у поліфонії викликів сучасного йому інтелектуального контексту, розгорнувши його як феномен науково-аналітичний, підставовий для нової парадигматики осмислення спільнотної ідентичності українців. І водночас – як чинник не скільки навіть культурно-трансформаційний, скільки суспільно-революційний.

Певна річ, суб'єктивно перший ректор Київського університету зовсім не прагнув «революціонізувати» науку про українську художню словесність, тим більше – не мав намірів перетворювати її на бойову зброю у боротьбі українства з імперією (фінський історик Й. Ремі справедливо підкреслює: «Максимовича уж никак нельзя было обвинять ни в каком «сепаратизме»³⁷³), проте сам факт того, що він цей інтенційно й світоглядно «підривний дискурс» зробив предметом обговорення в кабінетах вчених, літераторів, культурних діячів, а по тому – і в середовищі української інтелігенції, яка за Максимовичевим закликem вперше почала об'єднуватися довкола спільної для неї справи, вже означав радикальний світоглядний переворот в суспільній ідеології. Такий переворот не відбувається одномоментно, він має свій початок, тяглість розгортання і своє завершення, яким піднеслося утворення Кирило-Мефодіївського братства – спільноти, учасники якої, розвиваючи й радикалізуючи висновки, до яких дійшли інтелектуали «школи Максимовича» (М. Костомаров та П. Куліш на початках

373 Реми Й. Отношения Украины с Россией в трудах Михаила Максимовича 1850 – 1860-х годов. *Етнічна історія народів Європи*. Київ, 2001. № 9. С. 63.

свого «українського шляху» самі були такими інтелектуалами, фахово досліджуючи усну народну словесність), вперше витворили концепт української суверенності, типологічно цілком відповідний сучасному уявленню про окремішність українців як народу і України як геополітичної тотальності. М. Максимович не був і не міг за своїм світоглядом стати кирило-мефодіївцем, проте він скристалізував напрямні тієї ідеології, завершена форма якої і обумовила постання першої на Наддніпрянщині самостійницької політичної групи: власне, домінування цієї ідеології в українознавстві як формі «себе-осягнення» українців у першій половині XIX ст. і дозволяє окреслений період називати «епохою Максимовича».

Її «точкою відліку» став 1827 р., коли в московській друкарні етнічного француза з походження Августа Семена (за престижність видавничої «фірми» свідчило бодай те, що практично всі прижиттєві московські видання творів Пушкіна друкувалися саме тут) побачили світ «Малороссийские песни» М. Максимовича, ентузіастична передмова до яких, за Д. Дорошенком, «для свого часу служила немов літературним маніфестом народно-романтичного напрямку»³⁷⁴. Початок «Предисловия» – урочисте проголошення нового «Profession de foi» українських інтелектуалів, які, переконавшись у безперспективності старих моделей станово-автономістського «малоросійства», шукали нових шляхів і нових перспектив: «Наступило, кажется, то время, когда познают истинную цену народности; начинает туже сбываться желание – да создастся поэзия истинно Руская! Лучшие наши Поэты уже не в основу и образец своих творений поставляют произведения иноплеменные; но

374 Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства у XIX – на початку XX ст. та її досягнення. *Українська культура*. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. Київ: Либідь, 1993. С. 28.

тільки средством к полнейшему развитию самобытной поэзии, которая зачалась на родимой почве, долго была заглушаема пересадками иностранными и только изредка сквозь них пробивалась. В сем отношении большое внимание заслуживают памятники, в коих вполне выражалась бы народность: это суть песни – где звучит душа, движимая чувством, и сказки – где отсвечивается фантазия народная»³⁷⁵.

Перше, що впадає в очі – народність більше не «выражается» ні в королівській грамоті, ні в гетьманському універсалі, ні в якомусь документі «канцелярії генерал-губернатора», що ним на радість старшинській верстві підтверджується зрівняння чинів Великої Росії та Гетьманщини; вона продовжує бутність свою лише в пісні та казці – реаліях засадничо позаінституційних та позабюрократичних. Їхній простір уреальнення – не панський масток, не чиновницьке «присутствие», не «бівуак» імперського війська, а солом'янострішна сільська Ойкумена (про це не говориться аж так відверто, проте в тональності оповіді це виразно відчувається). Розпочавши з такого і необхідного, і цілком умотивованого «духовою ситуацією доби» зачину, автор «Предисловия» наголошує: особливою естетичною досконалістю вирізняються пісні слов'янські (казки наразі не привертають його уваги: серйозно прозовими жанрами українського фольклору вперше почав цікавитися тільки П. Куліш у 40-х рр. ХІХ ст.), серед яких пам'ятки народної словесності Малоросії «занимают одно из первых мест»³⁷⁶. До речі, варто пам'ятати, що в часи М. Максимовича оперативне поле поняття «поезія», окрім власне

375 Максимович М. Предисловие. *Малороссийския песни, изданныя М. Максимовичем*. Москва: В Типографии Августа Семена, 1827. С. I – II.

³⁷⁶ Максимович М. Предисловие. *Малороссийския песни, изданныя М. Максимовичем*. Москва: В Типографии Августа Семена, 1827. С. III.

віршотворення, включало в себе цілий комплекс інших художньо-інтелектуальних артефактів; у 20-х рр. XIX ст. навіть історичні розвідки вважалися різновидом красного письменства.

Але повернемося до «Предисловия», у якому згадуються пісні Малоросії, а не України. Чому? Варто звернути увагу на те, що хоча в першій його збірці народних пісень політонім Малоросія і постає домінуючим, її кордони (у «Предисловии» М. Максимович називає Малоросію «страною»³⁷⁷ – це багато про що свідчить) значно ширші за терени Лівобережної Гетьманщини. Максимовичева Малоросія включає в себе і Лівобережжя, і Слобожанщину, і Правобережжя (бо подаються у збірці і гайдамацькі пісні), і навіть Галичину (пісні, що їх «поют около Теребовля в Галиции»³⁷⁸ він називає «Малороссийскими»³⁷⁹). У порівнянні із системою світоглядних координат «військових канцеляристів», для яких значущими були конфесійні та адміністративні кордони, бачимо величезний рух уперед: у суті речі, видавець «Малороссийских песен» пише про цілий український етнічний терен – тільки ще не наважується назвати його Україною.

Проголосивши, отже, Малоросію «найпісеннішою з усіх країною»³⁸⁰, М. Максимович розгортає історико-теоретичний наратив, сенс якого мав би полягати

³⁷⁷ Максимович М. Предисловие. *Малороссийския песни, изданныя М. Максимовичем.* Москва: В Типографии Августа Семена, 1827. С. III.

³⁷⁸ Максимович М. *Малороссийския песни, изданныя М. Максимовичем.* Москва: В Типографии Августа Семена, 1827. С. 225.

³⁷⁹ Максимович М. *Малороссийския песни, изданныя М. Максимовичем.* Москва: В Типографии Августа Семена, 1827. С. 225.

³⁸⁰ Максимович М. Предисловие. *Малороссийския песни, изданныя М. Максимовичем.* Москва: В Типографии Августа Семена, 1827. С. IX.

найперше в структуруванні та аналізі нашого пісенного мелосу. І справді, автор багато розмірковує над цим предметом, кожен зі своїх висновків підтверджуючи аналізом тих або інших модальностей усної словесності, проте найважливіше тут – визначити, де під цим оглядом проходить межа між аналітичною дискурсивністю та домінуючим у Максимовичевому тексті поетикоромантичним метафоризмом, який уникає однозначних дефініцій та чітких категоріальних визначень. На яких підставах формується інтелектуальна візійність дослідницької концептосери М. Максимовича і чи не окреслюється вона суттєво ширшою за дискурсивні реєстри самої лише фахової фольклористики? Поставити це питання змушує заувага самого М. Максимовича на одній з перших сторінок «Предисловия»: «Предоставляю другим приводить оные (тобто народні пісні в їхній цілокупності: О. Х.) в систему и выводит дальнейшие последствия»³⁸¹. Здавалося б, з'ясування «системи», тобто внутрішньої логіки співвіднесення компонентів усного народно-поетичного дискурсу і повинно було стати головним у фольклористичній студії, натомість М. Максимович бачить своє завдання не в цьому, а в усвідомленні «характера»³⁸² пісень, тобто в дослідженні того, що сучасна наука називає ментальністю народу. До того ж застосовує він методики, більше притаманні красному письменству, а не структурованій аналітиці. До речі, саме такий підхід уможливив згодом закиди сформованих позитивістською парадигмою українських вчених-гуманітаріїв стосовно незначної, на їхню думку, наукової цінності фольклористичних студій і самого М.

³⁸¹ Максимович М. Предисловие. *Малороссийския песни, изданныя М. Максимовичем*. Москва: В Типографии Августа Семена, 1827. С. III – IV.

³⁸² Максимович М. Предисловие. *Малороссийския песни, изданныя М. Максимовичем*. Москва: В Типографии Августа Семена, 1827. С. IV.

Максимовича, і культурних діячів, які перебували в орбіті його впливу. Так М. Сумцов 1892 р. в статті «Современная малорусская этнография» зазначає: «За немногими исключениями, современная этнография имеет совершенно самостоятельное происхождение. Такие собиратели и исследователи прежнего времени, как Цертелев, Срезневский, Максимович, Метлинский, Костомаров, почти вполне забыты; за исключением Потебни, никто на них не ссылается и не пользуется их этнографическими трудами... Чаше всего в трудах новейших этнографов и собирателей можна найти ссылки на Чубинского, Рудченка и Драгоманова. Вообще связь новейшей этнографии с прежней весьма значительна»³⁸³. Вирішити дилему допомагає знаний дослідник епохи національного відродження слов'янських народів Пітер Брок, який, наголошуючи на тому, що для провідників пробудження етносів Східної Європи у першій половні XIX ст. питання філології у якнайширшому її потрактовуванні посідало центральне місце, водночас підкреслює, що написані у формі філологічних чи історичних студій їхні базові тексти, «не були зразками наукового рівня: частіше вони задумувались як національно-визвольні маніфести, в котрих автори прагнули показати колишню славу свого народу або ж його окремішню культурну ідентичність»³⁸⁴.

Такий підхід бачиться ключовим для нашого аналізу, тому саме в розгортанні перспективи формування спільнотної ідентичності українців і належить комплексно «прочитати» як «Малороссийские песни», так і два наступні Максимовичеві збірники – «Украинские

383 Сумцов Н. Современная малорусская этнография. *Киевская старина*. Киев, 1892. № 1. С. 2.

384 Брок П. Іван Вагилевич (1811-1866) та українська національна ідентичність. *Маркіян Шашкевич на Заході*. Вінніпег: Інститут-Заповідник Маркіяна Шашкевича, 2007. С. 61.

народные песни» та «Сборник украинских песен» (йдеться і про передмови до них, найперше – про славнозвісне «Предисловие», і про цілокупний контекст пісенності, що його, реалізуючи своє бачення усної словесності як універсального метатексту, запропонував читачеві як новий естетично-світоглядний «горизонт» М. Максимович). Сказане, підкреслимо, у жодний спосіб не заперечує його внеску у власне науку про народну пісню, адже за О. Білецьким, саме збірники М. Максимовича «відкрили історію української фольклористики, подібно до того, як своїми історико-літературними працями Максимович поклав початок вивченню старої української літератури»³⁸⁵. Таке «прочитання» уможливорює вихід на той рівень дискурсивного осягнення, що його засновник інтерпретативної (символічної) антропології Кліфорд Гірц називав «насиченим описом» – прискіпливим аналізом певної соціальної події, який дозволяє поглянути на неї під оглядом самої дійової особи, адже, як зазначає цей американський антрополог і соціолог, соціальні факти не існують поза межами значень, що їх надають їм самі реальні учасники подій³⁸⁶. Іншими словами, конче необхідним бачиться осмислення доробку М. Максимовича (і тих українознавців, які утвердили «школу Максимовича») не з позицій сучасних уявлень про гуманітаристику, а з огляду на виклики, які постали саме перед цими людьми і саме в «духовій ситуації» їхнього часу. Із цим комплексом дискурсивних стратегій пов'язаний інший, не менш важливий аспект – аналіз того, на яких ідеологічних концептах М. Максимович

385 Білецький О. Шляхи розвитку дожовтневого українського літературознавства. *Зібрання праць у п'яти томах*. Т. 2. Київ: Наукова думка, 1965. С. 74 – 75.

386 Гірц К. «Насичений опис»: у пошуках інтерпретативної теорії культури. *Інтерпретація культур: вибрані есеї*. Київ: Дух і Літера, 2001. С. 9 – 42.

наголошує, а які обходить мовчанням (зрештою, кожна його праця мусила пройти через «миколаївську цензуру» – і через «жорна» не менш жорсткої читацької рецепції, уреальненої як у запитах, так і у стереотипах освіченого загалу).

«Возникшая подобно комете Малороссия»³⁸⁷, яка «долго тревожила своих соседей, долго перепадала из одной стороны на другую и была только обуреваема бедствиями и беспокойствами»³⁸⁸, постає під пером видавця «Малороссийских песен» феєричною і захоплюючою історичною дивовижею, яка вражає екстатичною напругою та розкішною повнотою свого формобуття. У реєстрах раціонально-просвітницької логіки абсолютистської імперії (найповніше втіленої у політиці Катерини II, сенсом діяльності якої було неухильне прагнення анексовані терени «привести в тому, чтобы они обрусели и перестали бы глядеть, как волки к лесу»³⁸⁹; з певними змінами і доповненнями цю ж плітику продовжував Микола I) Малоросія була приречена. Проте у новій – опертій на емоційно-чуттєві підстави! – візії її майбуття «репресивна раціональність» офіціозу більше не сприймалася як непоборний фатум. Максимовичеві «відповідь» була, висловлюючись сучасною термінологією, нелінійною: він не виступає в обороні адміністративно-юридичних прав Гетьманщини (нагадаємо за різноманітні тогочасні проекти відновлення

³⁸⁷ Максимович М. Предисловие. *Малороссийския песни, изданныя М. Максимовичем*. Москва: В Типографии Августа Семена, 1827. С. IV.

³⁸⁸ Максимович М. Предисловие. *Малороссийския песни, изданныя М. Максимовичем*. Москва: В Типографии Августа Семена, 1827. С. IV.

³⁸⁹ Зінченко А. Українське шляхетство, козацтво й міщанство Слобожанщини й Гетьманщини в обороні традиційної адміністративно-правової системи (60-ті рр. XVIII ст.). *Українознавство*. Київ: НДІУ, 2015. №1. С.84.

козацьких полків і т. ін.: саме тут Петербург традиційно вбачав для себе загрозу), натомість він стверджує і підносить модальність, що вона, здавалося, жодної небезпеки для імперії не становила. Підносить народну пісню – а через її потрактування починає утверджувати нову концепцію історії, і то вже не Малоросії, а України (Р. Шпорлюк, посиляючись під цим оглядом на Джона Ле Дана, підставово зазначає, що саме остаточна ліквідація царатом автономних структур лівобережної Малоросії-Гетьманщини у парадоксальний спосіб знаменувала формулювання «ідеї великої України»³⁹⁰). Маємо у «Предисловии» виразні свідчення перших етапів становлення романтичної концептосфери української історіографії, що вона, не маючи ще змоги вийти на поле академічного історіописання (там панував «архівно-документальний» дискурс Д. Бантиша-Каменського), спочатку розвивалася в реєстрах науки про художню словесність. Але не лише перші кроки нової історіографії, а й паростки нової етнопсихології, соціальної філософії, навіть політології оприявнювалися в цьому Максимовичевому архітворі, який можемо цілком підставово називати першою українською – у той час і за тих умов реально можливою! – націєвідроджувальною декларацією, яка інтегрує елементи багатьох дискурсів, центруючи семантичні потоки довкола сенсотворчої проблематики спільнотної ідентичності.

Українці – це «кореное плем'я»³⁹¹, яке «получило совсем отличный характер, обогащенный и

390 Шпорлюк Р. Творення модерної України: західний вимір. *Критика*. Київ, 2004. Ч. 7 – 8. С. 20.

³⁹¹ Максимович М. Предисловие. *Малороссийския песни, изданныя М. Максимовичем*. Москва: В Типографии Августа Семена, 1827. С. V.

возвышенный Богданом Хмельницким»³⁹², у психотипі своєму поєднує, за М. Максимовичем, кілька історично обумовлених інтенцій: «Скоропостижное соединение трех первоначальных образов жизни – некогда наезднической, буйной, беззаботной, с ленивым однообразием и скудостью жизни пастушеской и оседлостью земледельческой – вот что составило потом особенность Малороссиян»³⁹³. Ця навів романтичного кшталту антитетичність, яка, окрім первнів ліричних та ідилічних (ними лише, як пам'ятаємо, і обмежував український пісенний мелос трагічно-ранній енциклопедист українознавства Я. Маркович), вияснює також і латентну національну мілітарність (про неї в «Предисловии» говориться ще вкрай обережно – як про те, що було «некогда»), віднаходить повноту своєї реалізації у піснях (в усьому їхньому жанрово-тематичному різноманітті – від героїчного етосу до особистісного ліризму) та думках. Саме видавець «Малороссийских песен» першим покінчив з невизначеністю в осмисленні дум, трактуючи ці твори «як щось якісно інше, ніж звичайні пісні»³⁹⁴. Це мало в процесі розвитку українознавчих студій надзвичайно велике значення, адже, підносячись у пластах народної епіки як явище самототожне, під певним оглядом, навіть вершинне, думи до М. Максимовича не виокремлювалися в окремішню модальність, розчиняючись у загальних пластах народної словесності: власне, як самобутній феномен на її,

³⁹² Максимович М. Предисловие. *Малороссийския песни, изданныя М. Максимовичем*. Москва: В Типографии Августа Семена, 1827. С. V.

³⁹³ Максимович М. Предисловие. *Малороссийския песни, изданныя М. Максимовичем*. Москва: В Типографии Августа Семена, 1827. С. V.

³⁹⁴ Кирчів Р. Маніфест української фольклористики. *Народна творчість та етнографія*. Київ, 2006. № 3. С. 56.

словесності, мапі думи не розглядали ні З. Доленга-Ходаковський, ні В. Ломиковський, ні навіть перший їхній видавець М. Цертелєв (для останнього, нагадаємо, вони були тільки «старинними малороссийскими песнями»). Наслідком цього деформувалася парадигмальна перспектива самого метатексту пісенності, адже в інтелектуальному розмислі правдива, народно-звичаєва окресленість поняття «дума» на віднаходила адекватного наświetлення. «Особенно замечательны думы – героические песнопения о былинах, относящихся преимущественно ко временам Гетманства – до Скоропадского. Их и ныне еще поют слепцы-бандуристы, коих можно назвать малороссийскими рапсодами»³⁹⁵, – із цього «зерна», що його вперше посіяв у свідомість освіченої громади М. Максимович, проросло щедre жниво. Думами зацікавились, думи почали збирати, в короткому часі їх вже вивищують (І. Срезневський та цілий гурт «Запорожской Старины») не просто як щось відмінне від історичної пісні, а як правдивий символ національного буття. Концептуалізується відповідний читацький «запит» на «думну» стилістику, настроєність, тематику, тип образотворення – і геніальною відповіддю на це вже сформоване очікування став «Кобзар», який розпочинається програмовим вступом «Думи мої, думи мої...»³⁹⁶.

Загальні принципи жанрово-тематичної структуризації пісенного мелосу підпорядковуються у М. Максимовича критеріальному надзавданню не стільки навіть дослідження, скільки апологетичного ствердження спільнотної (за назвою – ще «малоросійської», одначе

³⁹⁵ Максимович М. Предисловие. *Малороссийския песни, изданныя М. Максимовичем*. Москва: В Типографии Августа Семена, 1827. С. VI – VII.

³⁹⁶ Шевченко Т. Кобзар. Санкт-Петербург: В Типографи Е. Фишера, 1840. С. 5 – 11.

змістове наповнення тут навіть українське) ідентичності як з'яви, найбільш суголосної романтичному світобаченню. У цьому зв'язку він виокремлює у плині усної словесності два визначальних річища – пісні чоловічі (козацький мелос із притаманною йому героїко-мілітарною тональністю, екстреми якої надивовижу пластично тамуються шляхетним сумом) та жіночі, забарвлені чуттєвістю, м'яким ліризмом і разом із тим «исполненные пылкой страсти»³⁹⁷ (згодом цю Максимовичеву дихотомію як базову екзистенційну опозицію національного буття піднесе М. Гоголь у романтико-метафоричному екзерсисі «О малороссийских песнях»³⁹⁸). Особливим різновидом жіночих М. Максимович вважає весільні та календарно-обрядові пісні, «кои носят на себе иногда печать древней Славянской Мифологии»³⁹⁹, виводячи в окрему рубрикацію пісні «веселые» (на кшталт «Метелиці», «Горлиці», «І шумить, і гуде»).

Знову ж наголосимо, що Максимовичеві структуризація досить умовна і в багатьох моментах надто далека від остаточної верифікації: головне завдання автора «Предисловия» – утвердити українськість, легітимізувати її етно-ідентифікаційний вимір, а не просто констатувати емпіричну даність побутування не певному терені масиву усної словесності (піснею і думою він зовсім не обмежується, подаючи, наприклад, в додатках до «Малороссийских песен» баладу П. Гулака-Артемовського «Твардовський» – як підтвердження потенційної

³⁹⁷ Максимович М. Предисловие. *Малороссийския песни, изданныя М. Максимовичем*. Москва: В Типографии Августа Семена, 1827. С. VI – VIII.

³⁹⁸ Гоголь Н. О малороссийских песнях. *Арабески. Разные сочинения Н. Гоголя*. Санкт-Петербург: В типографии вдовы Плюшар с сыном, 1835. С. 99 – 117.

³⁹⁹ Максимович М. Предисловие. *Малороссийския песни, изданныя М. Максимовичем*. Москва: В Типографии Августа Семена, 1827. С. IX.

художньо-вітальної спроможності українського слова). Утвердити її у тому числі і в спосіб протиставлення пануючій імперській ідентичності, для чого обирається формат порівняльного аналізу українських та російських пісень. Зазначивши, що своєю ніжністю і гармонійністю перші суттєво вивищуються, М. Максимович виходить на висновки вже соціокультурного плану: «Существенное их различие, по моему мнению, состоит в следующем. В русских песнях выражается дух, покорный своей судьбе и готово повинующийся ее влияниям. Русский не привык брать деятельного участия в переворотах жизни... Он не ищет выразить в песне обстоятельства жизни действительной, но напротив – желает как бы отдалится от всего существующего и... потеряться в звуке. По сему русские песни отличаются глубокою унылостью, отчаянным забвением, каким-то раздольем и плавною протяжностью. В Малороссийских меньше такой... протяжности; они, будучи выражением борьбы духа с судьбою, отличаются порывами страсти, сжатою твердостью и силою чувства, а равно и естественностью выражения. В них видим не забывчивость и не унылость... в них больше действия»⁴⁰⁰. Назагал беручи, конструктивна опозиція «українське-російське» наснажує – де виразно, де приховано – семантичний простір цілого «Предисловия». Вияскравлюється вона в аспекті мовному, бо М. Максимович всюди говорить про «Малороссийский язык»⁴⁰¹, на відміну від О. Павловського, який називав нашу мову «наречием», у зауваженнях про характеристичну описовість російської та драматизм української пісенності, у розмірковуваннях над

⁴⁰⁰ Максимович М. Предисловие. *Малороссийския песни, изданныя М. Максимовичем*. Москва: В Типографии Августа Семена, 1827. С. XIII – XIV.

⁴⁰¹ Максимович М. Предисловие. *Малороссийския песни, изданныя М. Максимовичем*. Москва: В Типографии Августа Семена, 1827. С. XXII.

специфікою психотипового осягнення природи українцями та їхніми північно-східними сусідами: «Унылая, вещая зозуля, одинокий явор, плакучие ивы и гибкие лозы, печальная калина, крещатый барвинок – сии эмблемы отдельных состояний духа невольно ему (українцю: О. Х.) напоминают его самого, и он выражается ими как бы потому, что не может иначе; когда напротив в метафорах Русских песен замечаем больше искусственности, некоторого рода произвол и желание прикрас»⁴⁰², – шерет таких протиставлень вільно продовжувати.

Певна річ, у системі координат свідомості, сформованій «імперативом Кобзаря», усього цього «контенту» видаватиметься замало для утвердження світоглядних підстав суверенного українства. «Шевченківська людина» сконстатує тут і надто обережні формулювання, і абстрагованість від історичного контексту, і намагання просто залишати не проартикульованими визначальні питання стосунків України та Московщини, проте для другої половини 20-х рр. XIX ст., тобто для часу, коли в безпросвітній імперській ночі ледь жевріла хіба що свічечка упокореної «котляревщини» (вітрило нашого письменства напнуло лише романтичне народництво, першим виходом на кін історії якого і стала Максимовичева збірка), «Малороссийские песни» окреслилися подією, значення якої важко перебільшити. Не містячи практично нічого з «бекграунду» малоросійського автономізму (зацікавлення родоводами і геральдикою, правничими підставами шляхетських привілеїв, угодами гетьманів із монархами, питанням чинів і статусів), «Предисловие» розгортало перспективу розвитку такого «формату» українознавства (тобто – формування національно-визвольної ідеології),

⁴⁰² Максимович М. Предисловие. *Малороссийския песни*, изданныя М. Максимовичем. Москва: В Типографии Августа Семена, 1827. С. XVI – XVIII.

яке на вершинах своїх просто не могло не увійти в стадію прямої конфронтації з імперським офіціозом. «Від сього часу не пануючі династії, не імениті роди, а нарід-маса стає героєм української історії, української культури, української творчості в уяві дослідників і широких кругів інтелігенції. Не на династичні лінії, не на хронологічні таблиці нанизуються факти української історії, зміни політичних, культурних чи економічних умов українського життя. Гадка дослідника, гадка поета чи публіциста починає орієнтуватись в усіх таких питаннях на народню масу як на дійсного першотворця, а разом і об'єкту, на яким передусім відбиваються всі ці зміни побуту, і з сього становища хоче дослідник їх просліджувати і оцінювати»⁴⁰³, – підкреслив, аналізуючи культурно-історичне значення «Малороссийских песен» М. Грушевський.

Друга Максимовичева збірка українських пісень – «Украинские народные песни» (1834)⁴⁰⁴ – з'являється у суттєво іншому культурному контексті і стає чинником іншої комунікативної ситуації. Структурована вона у парадигмальній єдності трьох складників, які упорядник називає «книгами» – «Книга I: Украинские думы»; «Книга II: Песни Казацкие былевые»; «Книга III: Песни Казацкие бытовые» (у цьому виданні вперше думи виокремлюються не лише в аспекті семантико-тематичному, а й композиційно). Якщо 1827 р. світ побачила книга, яка провістила народження опертого на наріжний камінь народності українознавства, то видання 1834 р. знакувало вже підсумок певного завершеного етапу у його розвитку:

403 Грушевський М. «Малоросійські пісні» Михайла Максимовича і їх роль в розвитку українознавства. *Народна творчість та етнографія*. Київ. 1996. № 5 – 6. С. 28.

404 Украинские народные песни, изданные Михайлом Максимовичем. Часть первая. Москва: В Университетской Типографии, 1834. XII+180 с.

українська інтелігенція заявляє про себе студіями над народною пісенністю (натоді – формою осягнення спільнотної ідентичності), які стають щораз більше ентузіастичними; ці студії, своєю чергою, виформовують певний дискурсивний контент, який відтепер можна аналізувати, осмислювати, концептуально структурувати. Прикметні у цьому контексті кілька фактів і з'яв, що сформували оперативне поле «семіотичних перспектив» цієї збірки: 1833 р. увагу освіченої громади привертає перша частина «Запорожской Старины» І. Срезневського (супроводжувана важливою передмовою збірка козацьких дум, яка, поза всіма довкола неї суперечками, окреслилася етапною в історії формування нашої визвольно-національної ідеї); шириться гурткова робота, осердям якої стає Харківський університет; 1834 р. М. Максимович очолює кафедру словесності і за деякий час призначається на посаду першого ректора Київського університету – іншими словами, постає достатньо об'ємне інтелектуальне середовище, в якому циркулюють ідеї та концепції нової епохи. У передмові до «Украинских народных песен» вже виразно відлунює присутність цього спільного «горизонту» національної культурної роботи, роботи справді всеукраїнської, а не обмеженої певними вузько-становими інтересами чи територіальними кордонами (у назві цієї збірки, як і в назві наступної з цього шерегу книги 1849 р. – йдеться про «Сборник украинских песен» – виразно концептуалізується етнонім «українець», і то як маркер цілої нашої етнічної території, адже «большая часть Галицких песен не только сходны с песнями Украинскими, но многие песни даже одно и то же – вследствие однородства»⁴⁰⁵). Віддавши належне своїм попередникам – 3. Долензі-Ходаковському,

405 Украинские народные песни, изданные Михайлом Максимовичем. Часть первая. Москва: В Университетской Типографии, 1834. С. VI.

О. Павловському та М. Цертелєву, – М. Максимович озивається і до тих сучасників, які, за його покликом вирушили на пошуки «золотого руна» народної пісенності, згадуючи під цим оглядом М. Гоголя (його він називає «новым историком Малоросии»⁴⁰⁶), І. Срезневського, О. Бодяньського, О. Шпигоцького. Видавець «Украинских народных песен» вже певний того (і рух української інтелігенції, що він у першій половині 30-х рр. XIX ст. починає розгортатися на всю широчінь, підтверджує його певність), що пізнання народу через збирання й осмислення усної словесності не стане в інтелектуальних колах швидкоплинною модою, не зведеться тільки до спорадичних фіксацій фольклорних «антиків», а утвердиться «спільним знаменником» для всіх, хто почуває свою причетність до високої тяглості української традиції: «Чувствуя живо красоту наших народных песен и их важность в настоящее время народности... и желая моим собранием сколько можно полнее и совершеннее открыть богатства Поезии Украинской, прошу всех Малороссиян принять участие в этом деле: оно может свершиться только общим содействием; прошу всех, кто имеет случай, доставлять мне списки Украинских песен в том самом виде, как они поются в народе, без перемен, пропусков и добавлений»⁴⁰⁷.

Панорамність завдань спонукає М. Максимовича до розробки перших у нашій гуманітаристиці методичних рекомендацій для збирачів фольклору: «Списывать песни лучше во время пения, ибо певцы и певицы наши часто не умеют хорошо пересказывать того, что умеют вполне пропеть. Всякая песня, какого бы ни была содержания, для

⁴⁰⁶ Украинские народные песни, изданные Михайлом Максимовичем. Часть первая. Москва: В Университетской Типографии, 1834. С. VI.

⁴⁰⁷ Украинские народные песни, изданные Михайлом Максимовичем. Часть первая. Москва: В Университетской Типографии, 1834. С. VI – VII.

меня любопытна и пригодна, и будет принята с благодарностью»⁴⁰⁸, – наголошує він у своїх заувагах до «Украинских народных песен». Проте чи достатньо буде в нашому аналізі обмежитися аспектами суто філологічними, звівши Максимовичеві інтенції до самих лише реєстрів «польового» фольклористичного дослідження? Під оглядом концепції «насиченого опису» Кліфорда Гірца у цьому випадку маємо підстави говорити про чітко визначену культурницьку (і латентну політичну) стратегію, яка полягає в «соціалізації» та «демократизації» наукового пошуку, об'єктом уваги якого відтепер постають ті верстви (точніше – верства, бо поза межами «селянського моря» лакуни «українськості» проявлювалися досить спорадично), які, зберігаючи в їхній автентичній бутності пісню та думу, починають осмислюватися основою етнічної спільноти. Це вже була не статична констатація «умирающего отголоска гармонии, слышанного некогда на берегах днепровских»⁴⁰⁹, не зорієнтоване на приватний інтерес привілейованих груп «антикварне українознавство». Йшлося про культурницьку роботу на помежів'ї фольклористики та ідеології (а, починаючи з початку 60-х рр. XIX ст., коли постав «громадівський» рух, і роботу на помежів'ї фольклористики, ідеології та прямої революційної пропаганди: естраполюючи «дискурсивну метафору» А. Зінченка, вільно наголосити, що у цій «точці біфуркації» українська інтелігенція як соціальна спільнота

⁴⁰⁸ Украинские народные песни, изданные Михайлом Максимовичем. Часть первая. Москва: В Университетской Типографии, 1834. С. VI – VII.

⁴⁰⁹ Цертелев М. О старинных малороссийских песнях. *Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах. Книга перша*. Київ: Либідь, 1996. С. 58.

оприявнювалася в своєму «діяльнісному»⁴¹⁰ вимірі), в якій народ, народне буття визнаються за естетичний взірець, точку відліку в оцінці модальностей спочатку усної словесності, згодом – культури, а зрештою – і суспільного буття. У свідомості тих, хто відчув «живо красоту наших народных песен и их важность», хто записував від «певцов и певиц» сповнені невимовного чару шедеври народної пісенності (вже це одне свідчило, що свідомість цих збирачів цілковито заперечує станову ієрархію мовних практик, яка відводила українській місце тільки у бурлескно-травестійному чи лірико-сентиментальному «гетто»), не могли не постати питання і про кріпаччину, і про роль та місце української мови, і про ціле становище України у «Всероссийской империи». М. Максимович аж так далеко не йшов і йти не закликав, але поза всіма суб'єктивними намірами він виразно вказав на той шлях, по якому пішли інші. Знову в нашому аналізі пошлемося на вражаючо-доглибний аналіз М. Грушевським специфіки інтелектуального поступу досліджуваної нами епохи: «Багатства народної скарбниці, що відкривалися дослідниками народного життя – спеціально високі естетичні прикмети, різноманітність і багатство народної пісенності – ставали свідченнями величезної історичної несправедливості, завданої народові, призначеному до великих діл, для високих історичних завдань – як свідчили ці високі прикмети українського слова і словесності, заховані Українським народом. Вони покликали всіх, хто мав одверті очі і уха, для того, щоб пересвідчитися в високих прикметах українського народного життя, до активної праці над відродженням українського національного життя, над вирівнюванням історичної кривди,

410 Зінченко А. Українська спільнота як об'єкт українознавства: сутність та соціокультурна динаміка. *Українознавство*. Київ: НДІУ, 2015. № 2. С. 12 – 22.

завданої українському народові... Так от, історія слов'янської етнографії взагалі, і спеціально української являється не чисто літературною дисципліною, не історією народознавства, а одною з основних частин соціальної і політичної історії, історії національної й соціальної самосвідомості і визвольної боротьби. Незалежно від того, чи ті етнографічні твори, які відіграли величезну роль в історії сеї етнографічної свідомості, мають чи не мають інтерес для сучасного читача, чи значно або зовсім перестаріли науково і являються тільки пройденими етапами в історії науки, вони заховують величезне і невмируще значення для історика сеї соціальної і національної динаміки, як її історичні шаблі, а навіть епохи»⁴¹¹. Важко сказати місткіше й панорамніше за автора «Історії України-Руси» та «Історії української літератури»: справді, і «Предисловие» до «Малороссийских песен», і цілокупний контент «Украинских народных песен» (точніше, всі інтелектуальні з'яви сформованої й утвердженої М. Максимовичем «школи українознавства») – то епохи соціальної і національної динаміки українства.

Третій із числа Максимовичевих артефактів – «Сборник украинских песен» (її «опорні» композиційні складники: думи і пісні колискові та материнські) – побачив світ після більше ніж десятирічної перерви; у 1849 р. Прикметно, що він виданий у Києві, куди переніс свою діяльність М Максимович; два попередні видання друкувалися у Москві. Характеризує його тенденція до подальшої «поліфонізації» Максимовичевих аналітичних методик, які він концептуалізує в модальностях суттєво пластичніших, в атрибутивній спроможності «оркестровано-музично» підхопити і в суголосній

411 Грушевський М. Етнографічне діло Костомарова. *Етнографічні писання Костомарова*. Київ: ДБУ, 1930. С. Х.

художньо-образній формі насвітлити кожен з неповторних тонів українського мелосу. Лишається тільки подивуватися тому, настільки герменевтично-витончено здатен вчений вияскравити кожную пісенну метафору: ось М. Максимович, застановляючись на знаних пісенних рядках – вони і В. Стуса доглибно вражали: «Візьми ти, сестро, жовтого піску, / Та посій ти, сестро, на білому камені», – примітково зауважує читачеві, якого покликано до співтворення, до власного, індивідуально-особистісного плекання сенсів: «Как поэтически этим напевом выражена невозвратность! Подобное изображение несбыточности – другими предметами, встречается не раз в песнях украинских»⁴¹². А ось він супроводжує пісню «Туга сестри за братом» таким герменевтичним коментарем – швидше, зворушливим мікроесеєм, в якому осягає межову автентичну її народно-звичаєвого побутування на «перетині» відчаю і надії, непозбутнього трагізму і досконалого етичного маєстату: «В праздники всегда живет чувствуется наше сиротство на родине и безродье на чужбине. Потому украинская поэзия для изображения разлуки, осиротения и подобных положений избирает обыкновенно праздничный день – святу недилу»⁴¹³. А ось – аналізує знану думу «Втеча трьох братів з Азова», підносячи в аналітичному розмислі мистецькі кшталти її художньої поетикальності, геніально-довершені «по живому изображению внешней природы и внутренних движений душевных»⁴¹⁴: і все це у вимірах

412 Сборник украинских песен, издаваемый Михайлом Максимовичем. Часть первая. Киев: В Типографии Феофила Гликсберга, 1849. С. 8.

413 Сборник украинских песен, издаваемый Михайлом Максимовичем. Часть первая. Киев: В Типографии Феофила Гликсберга, 1849. С. 10.

⁴¹⁴ Сборник украинских песен, издаваемый Михайлом Максимовичем. Часть первая. Киев: В Типографии Феофила Гликсберга, 1849. С. 19.

метасторичного осягнення хліборобсько-циклічного характеру українського буття, у постійному підкресленні суголосності козацько-української та киеворуської традицій, сув'язь яких повсякчас проектується М. Максимовичам на етос і метатекст «Слова о полку Ігоревім».

Але «духова ситуація» 1849-го року посутньо різнилася від 1827-го та 1834-го років: українство вже здобулося на суспільну підставовість, отримавши змогу спертися і на наріжні камені Шевченкового «Кобзаря», і на живу, попри всі репресії, самостійницьку традицію кирило-мефодіївців, що її підтримувало побутування в освіченому загалі непідцензурних Шевченкових текстів. Доти надійно інкорпорований в імперську систему козацький край починає сприйматися царатом як проблема: він ще упокорений, проте виразно прагне засвідчити свою «Іншість» (і користується найменшою нагодою, аби таке прагнення зреалізувати). У такій ситуації вивчення усної словесності продовжувало лишатися справою дуже важливою, але вже не тотожною, як то було впродовж 20 – 30-х рр. XIX ст., цілому «Дому Буття» українського інтелектуалізму. З огляду на це третя Максимовичева збірка справила посутній вплив на розвиток нашої фольклористики, спонукала до подальших важливих студій над українською пісенністю (варто тут згадати за виданий 1854 р. збірник А. Метлинського «Народные южнорусские песни»), але чинником революціонізації свідомості вона не стала. Натомість «Малороссийские песни» та «Украинские народные песни» – яскраві спалахи світла серед безпросвітнього мороку «малоросійства», світла, з якого зродився високий вогонь захоплення екстатично-розкішною дивовижею пісенного мелосу – стали першопоштовхом становлення цілого суспільного руху. Він захопив усіх, хто відчував свою кривдність зі звичаєво-українським світом або перейнявся до нього любов'ю й повагою (цих людей

спочатку було небагато, проте з кожним роком спільнота ставала все численнішою): О. і Ф. Бодянські, М. Гоголь (збереглися його чотири зошити із записами українських пісень⁴¹⁵), І. Срезневський (етнічно, до речі – питомий росіянин). П. Куліш, М. Костомаров, О. Шпигоцький, О. і Ф. Євещькі – усі вони починали свій шлях в українській культурі – різним він був і по-різному завершився – зі збирання українських дум та пісень (П. Куліш 1885 р. згадував, що читання перших Максимовичевих збірників спричиняло дивовижний ефект: ті, хто доти «пренебрегал хохлатчиною и думал на языке Пушкина»⁴¹⁶, «в один день из великорусских народников»⁴¹⁷ перетворювалися на апологетів української справи). Прикметний у цьому контексті фрагмент із «Автобіографії» М. Костомарова, у якому він згадує про свої враження від «малорусских песен издания Максимовича 1827 года»⁴¹⁸ (подібні моменти віднаходимо у споминах багатьох тогочасних діячів): «Меня поразила и увлекла неподдельная прелесть малорусской народной поэзии; я никак и не подозревал, чтобы такое изящество, глубина и свежесть чувства были в произведениях народа, столь близкого ко мне и о котором я, как увидел, ничего не знал. Малорусские песни до того охватили все мое чувство и воображение, что в какой-нибудь месяц я уже знал наизусть сборник Максимовича, потом принялся за другой сборник его же, познакомился с историческими думами и еще более пристрастился к

415 Народні пісні в записах Миколи Гоголя. Київ: Музична Україна, 1985. 202 с.

416 Шенрок В. П. А. Кулиш (Биографический очерк). *Киевская старина*. Киев, 1901. № 2. С. 169.

417 Шенрок В. П. А. Кулиш (Биографический очерк). *Киевская старина*. Киев, 1901. № 2. С. 170.

418 Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография. Киев: Издательство при Киевском университете, 1989. С. 446.

поэзии этого народа»⁴¹⁹. На подібної інтенсивності вплив не спромоглися ні збірка М. Цертелєва, ні «Истории Малой России» Д. Бантиша-Каменського, ні жоден інший артефакт тогочасного нашого інтелектуалізму (належить беззастережно ствердити, що до з'яви «Кобзаря» тільки вихід «Малороссийских песен» став чинником, який обумовив масштабні трансформації «світоглядного ландшафту» українського загалу).

Окрім причин, про які вже мовилося, надзвичайно важливим був ще один аспект, на яких у вступних заувагах до своєї другої збірки пісень наголошує М. Максимович: «Другие народы в память важных происшествий своих чеканят медали, по которым История часто разглядывает минувшее: события Казацкой жизни отливались в звонкие песни, и поэтому они должны составить самую верную и вразумительную Летопись для нового бытописателя Малороссии»⁴²⁰. Замість «медалей» – «песни», замість атрибутів офіційності – живий плін народного буття, замість доточених до історіографічної концепції Кармазіна «малороссийских эпизодов» – потужний плін річища пісенної світоглядовості: власне, йдеться про те, що пісні і думи з Максимовичевих збірників у метатекстовій своїй єдності окреслилися «горизонтом» історії, цілковито відмінної від офіційного наративу (це була насправду інша «Летопись» з цілковито відмінною концепційною логікою структурування фактів і подій). Саме в піснях і думках, а не в писаннях «військових канцеляристів» (вони теж віднайдуть свою актуальність, їм буде визначено належне для них місце – але дещо згодом, коли вже постане система координат не шляхетсько-автономістичного, а

⁴¹⁹ Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография. Киев: Издательство при Киевском университете, 1989. С. 447.

⁴²⁰ Украинские народные песни, изданные Михайлом Максимовичем. Часть первая. Москва: В Университетской Типографии, 1834. С. IV – V.

суверенного українського світогляду) молодь, яка за десятиліття по тому утворить Кирило-Мефодіївське братство, почала віднаходити метафізику, історію, етику, мистецькі кшталти автентичної, неспотворено-цілої України. Назагал беручи, саме піснями й думами починали вони відтепер «вивід прав України». У «Жизни Кулиша» майбутній автор «Чорної ради», згадує, яке враження під час навчання в Новгород-Сіверській гімназії справив на нього та його однолітків Максимовичів збірник 1834 р.: «Приніс Куліш книжку в гімназію – і всі товариші заслухались, як почав їм читати про ... «Коновченка», про «Озівських братів», про «Хмельницького й Барабаша»... Тоді він узяв та й вивчив напам'ять усю книжку, щоб ніколи з нею не розлучатися... Опісля, ходячи по селах і розмовляючи з народніми кобзарями або дідами, брав Куліш тим, що зачне їм напам'ять думи казати. Здивуюцца, було, діди, ніколи такого дива не бачивши, а потім усю душу свою перед ним розкриють»⁴²¹.

Важило надзвичайно багато і те, що ці пісні були надрукованими: як частина звичаєвого мелосу вони були імпліцитно присутні в житті кожного українського інтелектуала (він міг почути – та й не раз чув їх – чи то від своєї матері, чи то від селян, чи від будь-кого зі свого оточення), однак сам факт друку підносив пісні в ієрархії духово-культурологічних артефактів тогочасного соціуму на багато щаблів угору. Публікація, своєрідна «сакралізація» друкарським верстатом (Б. Андерсон не випадково твердить про величезне у той час значення для цілої Європи такого феномену, як «капіталістичне

421 Куліш П. Повість про Український народ: Моє Життя. Хутірська філософія і віддалена од світу поезія. Київ: Редакція журналу «Український Світ», 2005. 384 с.

друкарство»⁴²²) урівнювала кобзарську думу чи співану під сільською стріхою пісню з явищами високої (навіть – елітарної) культури – насамперед із красним письменством та історіографією. Вони починали розглядатися у тому шерезі, що й епічна поема, історичний документ, урядовий акт; на них відтепер можна було покликатися як на аргумент, підставу, доказ.

То що ж, власне, поставало перед читачем у Максимовичевих збірках? Вже перша з них розпочинається піснею про «козака молоденького», який «Поїхав в Московщину / Да там і загинув, / Свою милу Україну/ Навіки покинув»⁴²³; по тому маємо історичну пісню «У Глухові, у городі / Во всі дзвони дзвонять; / Да вже наших козаченьков / На лінію гонять»⁴²⁴ – про тяжку роботу «на лінії», де погинуло скільки люду, про пекельну «заплату» царя-деспота Петра («Ой ідіть-же ви, Панове, / До Петра, до свата, – / Ой там буде вам, Панове, / Велика заплата:/ По заступу у рученьки, / Да ще і лопата!»⁴²⁵ – Т. Шевченко в «Іржавці», безперечно, алюзує з цими рядками: «Не строміли б списи в стрісі / У Петра у свата. / Не втікали б із Хортиці / Славні небожата»⁴²⁶); далі – «Дума про похід «Хмельницького в Молдавію» та пісня про Саву Чалого (наразі ведемо мову за пісні козацько-історичного циклу як натоді суспільно найбільш резонансні та найбільш значущі під оглядом українознавчого аналізу: принципи відбору календарно-

422 Андерсон Б. Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: Критика, 2001. С. 95.

⁴²³ Малороссийския песни, изданныя М. Максимовичем. Москва: В Типографии Августа Семена, 1827. С. 4.

⁴²⁴ Малороссийския песни, изданныя М. Максимовичем. Москва: В Типографии Августа Семена, 1827. С. 26.

⁴²⁵ Малороссийския песни, изданныя М. Максимовичем. Москва: В Типографии Августа Семена, 1827. С. 27.

⁴²⁶ Шевченко Т. Іржавець. URL: <http://litopys.org.ua/>

обрядових, ліричних та соціально-побутових пісень докладно розглянуті у численних студіях з проблематики розвитку української фольклористики, тому на них не вважаємо за потрібне докладніше зупинятися).

Але якщо «Малороссийские песни» – це, сказати б, концептуалізоване вияскравлення окремих «цензурованих» в офіційному дискурсі тем козацької історії, то «Украинские народные песни» – насправду всеохопна панорама уреальненої метатесктом пісенно-поетичного мелосу бутності України, своєрідний «спільний знаменник» української історичної оповідності (переважно йдеться про козацьку епоху, хоча неодноразово М. Максимовичем підкреслюється і києворуська закоріненість нашої традиції: «Слово о полку Игореве» есть драгоценный пам'ятник Южно-Русской Поэзии XII века, имеющий ... поэтическое однородство с Думами и песнями Украинскими»⁴²⁷), утвердженої на підставах суверенності та непідлеглості претензіям історичних сусідів – Польщі та Московщини. Розгорнутий в діахронічній перспективі героїчного епосу концептуальний «сюжет» збірки охоплював і початки формування козащини, і період козацько-польських війн, і Хмельниччину, і (що було абсолютно неприпустимо в понятійних реєстрах тогочасної історіографії, яка ніколи в таких випадках не брала до уваги «народні свідчення») найгостріші моменти московського завойовництва в Україні, про які говориться прямо і відверто (сповнена жалю за запорожцями, які не пожали своєї пшениці, «Полтави не достали»⁴²⁸ пісня про Гордієнка, пісні про перше та друге зруйнування Січі, про «виходи на лінію»,

427 Украинские народные песни, изданные Михайлом Максимовичем. Часть первая. Москва: В Университетской Типографии, 1834. С. 68.

⁴²⁸ Украинские народные песни, изданные Михайлом Максимовичем. Часть первая. Москва: В Университетской Типографии, 1834. С. 110.

про Палія, який «по Сибіру бродить»⁴²⁹, Залізняка і Гонту, пікінерські полки, ненависну рекрутчину, коли «Збиралися комісари под царські палати, / Пишуть листи на Україну под аршини брати. / Написали на Україні вдовиного сина: / От тож козак уродливий, доходить аршина»⁴³⁰). Тут не було місця звичним для шляхетсько-автономістичного дискурсу суперечкам між «слобожанською» та «малоросійською» історіографічними традиціями чи покликанням на шляхетські суди та монарші привілеї – тут уреальнювалась цілісно-народна і доглибно самостійницька візія історії (коли ліричному герою Шевченкового «Сну» перед монументом Петрові стало так тяжко, ніби він, «замираючи», почав читати «Історію України»⁴³¹ – то була історія, взорована саме на «горизонт» народної пісні). Так, ця історія ще не була належно опрацьована фаховими вченими, вона ще не «приросла» корпусом приміток, посилань і уточнень, проте вона вже існувала – як етична напрямна, екзистенціна домінанта, генеративна функція смислотворення, як – мовлячи узагальнено – система координат потенційного історіографічного розмислу. Пісенність у вимірах Максимовичевої концепції окреслювалася не просто фольклорною константою – вона підносилася символом буття народу, великою книгою про його минуле, сьогочасне і майбутнє. І саме в такий спосіб сприйняла й поцінувала збірники М. Максимовича тогочасна українська інтелігенція: показовим – той факт,

⁴²⁹ Украинские народные песни, изданные Михайлом Максимовичем. Часть первая. Москва: В Университетской Типографии, 1834. С. 113.

⁴³⁰ Украинские народные песни, изданные Михайлом Максимовичем. Часть первая. Москва: В Университетской Типографии, 1834. С. 132.

⁴³¹ Шевченко Т. Сон (Комедія). URL: <http://litopys.org.ua/>

що діячі з кола «Руської трійці», та й не лише вони, переписували першу Максимовичеву збірку власноруч⁴³² та розповсюджували рукописи. Це – безпомилкове свідчення особливого ставлення до книги, бо зазвичай за епохи вже масового друкарства рукописно поширювали або церковно-релігійні тексти, або такі архівори, як «История Русов» чи «Кобзар».

Водночас ще раз необхідно підкреслити: М. Максимович не вкладав свідомо у свої писання самостійницьких сенсів, не структурував у збірниках пісні і думи в модальностях наративу, який би спонукав до висновків про спочатку культурно-літературне, а по тому і політичне відмежування від Московщини. Більше того, розуміючи, що частина ним видрукованих пісень має виразно антимосковську тональність, він супроводжує їх коментарями, сповненими підкресленою лояльністю до імперії. Звідси його зауваги про козацтво, яке «пристав к Восточному Солнцу, вошло в систему великого мира его»⁴³³, його виправдання Маніфесту Єкатеріни II про зруйнування Січі, бо запорожці, вчиняючи «непозволительные поступки», «замыслили своевольно завладеть землями... по Буг и землею Донскою, препятствовали поселению Сербов»⁴³⁴ і т. ін. Звичайно, подібного кшталту коментарі не могли притлумити вибухово-антирежимного потенціалу введених ним в інтелектуальний простір доби пам'яток усної словесності, проте свій вплив на формування рецептивних модальностей читацького загалу вони, безсумнівно,

432 Кирчів Р. Маніфест української фольклористики. *Народна творчість та етнографія*. Київ, 2006. № 3. С. 59.

⁴³³ Украинские народные песни, изданные Михайлом Максимовичем. Часть первая. Москва: В Университетской Типографии, 1834. С. 67.

⁴³⁴ Украинские народные песни, изданные Михайлом Максимовичем. Часть первая. Москва: В Университетской Типографии, 1834. С. 126.

справили. Назагал беручи, концепція «подвійної лояльності», притаманна старшинським «автономістам», багато в чому визначала і специфіку світоглядного вибору самого М. Максимовича. Так, він сприймав (і дослідженнями української словесності та історії повсякчас цю думку підтверджував) Україну за відмінну від Московщини етнографічну реальність (притримуючись концепції про поєднані єдиною державною парадигматикою «дві Русі», з яких Русь-Україна була незрівнянно ближчою йому), спростовував фальшиві концепції про повне запусніння Подніпров'я після Батієвого нашествия і переселення корінних її мешканців на північно-східні терени, більше того – підносив козацький край як правдивого спадкоємця киеворуської традиції, але уявити бутність України окремишньою від імперії просто не міг. Прикметним під цим оглядом постає його лист до галицького історика Д. Зубрицького від 22 квітня 1840 р. – формально він стосується питань мови та словесності, але насправді в ньому узагальнено присутні аспекти «оптики» специфічного Максимовичевого українознавства: «У нас в империи Русской, русским языком стал великорусский язык, которым и говорим, и пишем, и думаем, как языком общим, живое употребление и в Украине (в образованном классе народа) имеюшем. Поэтому все, что у нас пишется по-малороссийски, есть некоторым образом уже искусственное, имеющее интерес областной только, как у немцев написанное на аллеманском наречии. У нас не может быть словесности на южнорусском языке, а только могут быть и есть отдельные на оном сочинения – Котляревского, Квитки (Основяненка), Гребенки и других. Южнорусский язык у нас есть уже как памятник только, из которого можно обогащать великорусский или по преимуществу у нас русский язык. Народные украинские песни и пословицы суть также только прекрасные памятники для словесности русской. Но для русинов

Австрийской империи живой язык южнорусский: пора польского языка для них давно прошла, пора великорусского языка для них еще не наступала»⁴³⁵. Цей фрагмент – показовий для усвідомлення того, настільки актуальною була для М. Максимовича імперська в сутнісній основі своїй концепція «русскости», яка розчиняла в нівеляторській квазі-ідентичності живі етнічні традиції, найперше ж – традицію українську. «У нас не может быть словесности на южнорусском языке», – у суті речі це означає (бо словесність була натовді визначальною інтелектуальною репрезентацією), що в Україні культурна перспектива може бути тільки «общерусскою», а не власне українською. Звідси зрозумілими стають і причини достатньо гострої у 1858 р. суперечки М. Максимовича з Т. Шевченком стосовно можливості українським письменникам друкуватися у слов'янофільській газеті «Парус», яка окремішності українців принципово не визнавала (видавець «Малороссийских» песен» був із певними застереженнями – за, автор «Кобзаря» – категорично проти), і Максимовичеве несприйняття достатньо поміркованої і суто культурницької «української програми» часопису «Основа», у якій він спромігся побачити «національні крайності»⁴³⁶.

Методологічно-визначального характеру особливості, на яку слід звернути особливу увагу було те, що М. Максимович розгортав свою українознавчу діяльність в період, коли, за Р. Вортманом, «после восстания декабристов официальный церемониал, риторика, искусство и архитектура принялись встраивать

⁴³⁵ Максимович М. Листи. Київ: Либідь, 2004. С. 119.

⁴³⁶ Данилов В. М. Максимович і журнал «Основа» (Листи В. Білозерського до М. Максимовича). *ЗНТН*. Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка, 1930. Т. 100. С. 325.

національну ідею в імперський миф»⁴³⁷. Власне на українських теренах (в тогочасному імперському адміністративному районуванні – «Юго-Западном крае») ця настанова, особливо після польського повстання 1830 – 1831 рр. реалізовувалася в імперативі поборювання «польських претензий» та підкреслення «русского характера» терену – при цьому «молоросійськість» або навіть і «українськість» розглядалися як локальні видозміни інваріанту «русскости», що їхня культурно-етнографічна «Іншість», інтегрована в інструментальну дискурсивність бюрократичної ієрархії, мала не послабити, а навпаки – посилити імперію. Саме з огляду на це перші «сезони» започаткованого М. Максимовичем українського культурного Рісорджименто супроводжувалися досить прихильною реакцією (якщо не прямою підтримкою) петербурзького адміністративного та наукового істеблішменту. Підтвердження цьому – приклади тут вільно множити – у позиції А. Краєвського, видавця провідного в «миколаївській» Росії 40-х рр. XIX ст. часопису «Отечественные Записки», який, дякуючи за «Украинские народные песни», що в них він віднаходив «целое море новых наслаждений», закликає М. Максимовича «трудиться для многих и надолго» і бажає нових сил для «прекрасного подвига», адже, на переконання сановитого петербурзького журналіста, «без истории Малороссии не узнают европейцы важной стороны славянского духа, ибо Малороссия – необходимое дополнение Великороссии»⁴³⁸). Творець

⁴³⁷ Вортман Р. «Официальная народность» и национальный миф российской монархии XIX века. URL: http://ec-dejavu.ru/o/Official_Nation.html

⁴³⁸ Данилів В. До історії української етнографії (Риси літературної діяльності М. А. Максимовича, А. Л. Метлинського та П. А. Лукашевича). *Записки Українського Наукового Товариства в Києві*.

ідеологеми «православия-самодержавия-народности» С. Уваров саме з таких причин позитивно поцінював наукову діяльність М. Максимовича, і саме за його сприяння та підтримки він очолив кафедру «русской словесности» («Він перетворив її в кафедру українознавства»⁴³⁹, – зауважує М. Грушевський, проте слід пам'ятати, що це було специфічне українознавство, у координатах якого культурно-історичний контент української ідентичності досліджувався як конструктивна складова масштабнішого локусу – «руськості») та став ректором новоутвореного Київського університету. «Миколаївська» адміністрація прагнула до реалізації суто прагматичного завдання – зняти з «искони русского края иноземныя наслоения»⁴⁴⁰, для чого вона не лише поборювала польські впливи в освіті та культурі, протегуючи на певному етапі «малоросам», а й водночас без найменших вагань вдавалася до відверто репресивних заходів стосовно тих сегментів історичного українського буття, які починали видаватися їй небезпечними: у цьому ж таки історичному періоді Петербург скасовує старожитню Магдебургію в Києві, у насильницький спосіб знищує Уніатську церкву та насаджує «казенне» православ'я на Правобережжі⁴⁴¹. Однак розгортання в давній українській столиці наукової роботи, та ще й опертої на місцеву традицію, спричинило до наслідків, на які не

Київ: З друкарні Першої Київської Друкарської Спілки, 1909. Т. IV. С. 46.

⁴³⁹ Грушевський М. «Малоросійські пісні» Михайла Максимовича і їх роль в розвитку українознавства. *Народна творчість та етнографія*. Київ, 1996. №5 – 6. С. 30.

⁴⁴⁰ Прокопович В. (С. Черепин) Під Золотою Короговою (Магдебурзьке право в Києві). Париж.: Накладом прихильників Автора, 1943. С. 17.

⁴⁴¹ Зінченко А. Спротив вірян заходам російської влади у руйнуванні Уніатської церкви в Білорусії і на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. – у 1830-ті роки. *Українознавство*. Київ, 2015. № 3. С. 72 – 98.

очікував ні М. Максимович, ні – тим більше – «министр народного просвещения» Російської імперії.

«История древней русской словесности»⁴⁴², видана М. Максимовичем (натоді вже – «Профессором Русской Словесности в Университете Св. Владимира»⁴⁴³) 1839 р., незважаючи на всю свою системність, ґрунтовність і панорамність охоплення матеріалу, належала до тих праць, що вони, за І. Франком, не були належно поціновані сучасниками⁴⁴⁴. У порівнянні з тією громадською опінією, яка підносила й майже сакралізувала дві його перші збірки українських пісень, можна навіть ствердити, що українська інтелігенція не звернула увагу на цю книгу – незважаючи на те, що в аспекті науково-філологічному це була найбільш фахова у 20 – 30-ті рр. XIX ст. студія М. Максимовича, в оперативному полі якої вчений застосував сучасні йому перспективні методики літературознавчого, мовознавчого, історико-культурного аналізу. Йдеться про те, що в аспектах і тематичних, і світоглядних «История древней русской словесности» (у цій фундаментального характеру роботі досліджувався корпус писемних пам'яток періоду Київської Русі) розгортала свою дискурсивність поза межами генеративного напрямку становлення української визвольно-національної (тобто – кирило-мефодіївської) концепції. Причина була подвійного характеру. З одного боку, йшлося про період, що передував постанову Козаччини, пісенний етос та метатекстова подієвість якої і окреслилися підставовими для формування концептів першої новочасної самостійницько-антиімперської

⁴⁴² Максимович М. История древней русской словесности. Книга первая. Киев: В Университетской Типографии, 1839. VIII+227 с

⁴⁴³ Максимович М. История древней русской словесности. Книга первая. Киев: В Университетской Типографии, 1839. С. VI.

⁴⁴⁴ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. *Зібрання праць: У 50 томах* Т. 41. Київ: Наукова думка, 1984. С. 265.

стратегіями українства. Симптоматично, до речі, що і в Шевченковій поезії періоду «Трьох літ», і в укладених під її безпосереднім впливом «Книгах буття українського народу» Київська Русь також виразно «не-присутня»: у 20 – 40-ві рр. XIX ст. за простір «ідеального здійснення», хронотоп автентичної бутності України для освіченого загалу майже завжди правила «героїчна авантюра» козаччини. Княжа доба сприймалася, безперечно, як складова нашої історичної процесуальності, зокрема і в знаковій для формування національно-самостійницької ідеології «Україні»⁴⁴⁵ П. Куліша, проте згадки про неї були досить спорадичними і – а це найголовніше! – позбавленими енергетичного потенціалу проявлення суверенної ідентичності: Україна-Русь доби Іларіона Київського та Нестора почала стрімко інтегруватися у «визвольний наратив» лише з початком 60-х рр. XIX ст. (визначальними тут стануть «Две русские народности» М. Костомарова). З іншого боку – важливим моментом було також те, що «История древней русской словесности» зосереджувала увагу на пам'ятках писемної літератури, у той час, як «нервом» новопосталого українського інтелектуалізму було дослідження саме усно-пісенної поетикальності.

Попри таку, зумовлену об'єктивною історичною конкретикою, «не-прочитаність» у своєму часі цієї книги, вона відіграла суттєву роль в процесі становлення історико-літературної свідомості в Україні. У суті речі, «История древней русской словесности» започаткувала системне українське літературознавство: вільно погодитися із М. Корпанюком, який вважає, що «вчений, використовуючи офіційні терміни «русская словесность», «русский язык», «русское наречие» тощо, фактично створює історію давньої української словесності княжої

⁴⁴⁵ Кулиш П. Україна. Од початку Вкраины до батька Хмельницького. Киев: В Университетской типографии, 1843. 99 с.

доби, втіливши зміст праці в офіційній формі, але надавши їй яскравого національного об'єктивного вираження»⁴⁴⁶. Варто лише зауважити у цьому зв'язку, що специфічна Максимовичева «українськість» була дуже далекою від Шевченкових її інтерпретацій, поєднуючи в єдиній значеннєвій модальності як пряме ототожнення «Киевской Русской земли»⁴⁴⁷ з Україною, так і, наприклад, знакування нового етапу розвитку тієї ж таки «русской словесности» в повноті її імперського бекграунду, етапу, який позначився зверненням «России к самобытному и своенародному развитию своей жизни во всей полноте ея»⁴⁴⁸, вступом на престол Миколи I. Найперше – суттєвою і концептуально вагомою у перспективі подальших досліджень бачиться в цій роботі увага М. Максимовича до осмислення теоретичних аспектів семіотичної реалізації концепту «художня словесність» (фактично, йдеться про єдине такого характеру дослідження в українському інтелектуальному просторі 20 – 30-х рр. XIX ст., адже ні І. Срезневський, ні О. Бодянский, ні П. Лукашевич, ні сам М. Максимович в передмовах до своїх уславлених збірок пісень не порушували питання про сутність та природу феномену словесності в такій панорамній контекстуальності аналітичних реєстрів). Розмірковування автора «Истории древней русской словесности» в цьому напрямі вільно структурувати у варіативності кількох визначальних напрямних:

⁴⁴⁶ Корпанюк М. «Історія давньої руської словесності» Михайла Максимовича та її місце в національній літературознавчій думці. *«Я син свого народу»*. Наукова спадщина Михайла Максимовича (до 200-річчя з дня народження). Київ: Видавничий центр «Просвіта», 2005. С. 75.

⁴⁴⁷ Максимович М. История древней русской словесности. Книга первая. Киев: В Университетской Типографии, 1839. С. 36.

⁴⁴⁸ Максимович М. История древней русской словесности. Книга первая. Киев: В Университетской Типографии, 1839. С. 16 – 17.

- Окреслення проблемного поля компетенцій науки про усні та писемні способи репрезентації художнього слова – з підкресленням нерозривного зв'язку цих іманентно між собою пов'язаних формовиявів: «Историей словесности называется наука, имеющая предметом своим изустные и письменные памятники Словесности какого-либо народа, язык его и письма – в их постепенном развитии и взаимной связи, и в связи со всей жизнью того народа, особенно с его просвещением»⁴⁴⁹.
- Наголошення на тій особливій ролі, яку відіграє художня словесність у процесі цілокупного пізнання народу – при цьому особливо підноситься значення її як критеріальної підстави осмислення автентики історії: «По степени высоты и полноте развития словесности можно судить вообще о степени просвещения и развития внутренней жизни народа и значительности его в Истории человечества. Отсюда открывается важность изучения Словесности и необходимость исследования оной в связи со всей Историей народа, тем более, что и вся История сохраняется преимущественно в памятниках словесных»⁴⁵⁰.
- Методологічне узалежнення вивчення історії словесності («каждому народу вроджено иметь свою Словесность»⁴⁵¹) від конкретно-історичного характеру епохи та національної специфіки «семіотичного простору», у якому ця словесність постала і продовжує творитися: «Но как раскрытие души и жизни у разных народов бывает неодинаковое и неравное, то и

⁴⁴⁹Максимович М. История древней русской словесности. Книга первая. Киев: В Университетской Типографии, 1839. С. 3.

⁴⁵⁰Максимович М. История древней русской словесности. Книга первая. Киев: В Университетской Типографии, 1839. С. 3.

⁴⁵¹Максимович М. История древней русской словесности. Книга первая. Киев: В Университетской Типографии, 1839. С. 2.

Словесность бывает с разными особенностями и на разных степенях развития: у одних она представляет только зачатки, только первоначальные изустные памятники, например пословицы, песни; у других она достигает богатой полноты развития в разные роды Красноречия и Поэзии»⁴⁵².

До зазначеного повище додавався притаманний тій епосі (з її системними зусиллями за допомогою закрової на великоруський кшталт «націоналізації» віднайти нову легітимність для імперського дискурсу) пієтет перед давниною, незіпсутою ідеями європейської революційності. «Дабы Трон и Церковь оставались в их могуществе, должно поддерживать и чувство Народности, их связующее»⁴⁵³, – симптоматичне висловлювання Максимовичевого покровителя С. Уварова з програмової доповіді імператору від 19 листопада 1833 р.). Одним із вимірів цієї давнини і була «древняя словесность»: її вивчення покликане було, серед іншого, ще раз ствердити велич «рускости». Однак Максимовичева праця, попри таку підкреслену зорієнтованість її ідеології на «горизонт» світоглядних реєстрів офіціозу, і навіть попри те, що вона, як зазначалося вже, не стала для тогочасної української інтелігенції знаковою подією, в загальному контексті становлення українознавства постає одним із найповажніших наукових артефактів.

Причина – в «Истории древней русской словесности» автор виразно, чітко і послідовно досліджує киеворуську традицію як спадщину саме українську. Київська Русь для М. Максимовича – це Україна, і то без жодних сумнівів. Більше того – справжня, коренево-автентична Русь

⁴⁵² Максимович М. История древней русской словесности. Книга первая. Киев: В Университетской Типографии, 1839. С. 2.

⁴⁵³ Доклады министра народного просвещения С.С. Уварова императору Николаю I *Река времен*. Москва: Эллис Лак, 1995. Вып. 1. С. 71.

локалізується на українському Подніпров'ї, адже «и в Новгороде, и в Южной Руси до исхода XII века Русью или Русскою землею называлась только Киевская земля или Украина»⁴⁵⁴. Ця Україна-Русь мала свою мову – окремішню від «языка Великорусского» і «языка Белорусского», що вона розвивалася «с двумя главными видоизменениями – Украинским или Малороссийским и Червонорусским»⁴⁵⁵. З особливим наголосом полемізує М. Максимович з тими представниками офіційно-академічного істеблішменту, хто, заперечуючи «древность образования» української мови виводить «Южно-русский язык от смешения Русского с Польским»⁴⁵⁶. Перший ректор Київського університету підкреслює – і фаховою аргументацією свою позицію стверджує, – що «образование Южнорусского языка сперва в Украине, потом в Червонной Руси происходило без сомнения под влиянием Киевской или Поляно-Русской речи»⁴⁵⁷ (ще раз звернемо увагу: ніде й ніколи М. Максимович не називає українську мову наріччям – лише «языком»). Попри те, що у книзі своїй він досліджує писемні тексти лише киеворуського періоду, М. Максимович не раз акцентує на тягlostі традицій між до-Батиєвою Україною та Україною епохи Козаччини – зіставляючи, наприклад, топіку «Слова...» з образністю українських пісень або порівнюючи рицарство князівсько-дружинного періоду з «нашим Казачеством, которое представляет собой

⁴⁵⁴ Максимович М. История древней русской словесности. Книга первая. Киев: В Университетской Типографии, 1839. С. 45.

⁴⁵⁵ Максимович М. История древней русской словесности. Книга первая. Киев: В Университетской Типографии, 1839. С. 131.

⁴⁵⁶ Максимович М. История древней русской словесности. Книга первая. Киев: В Университетской Типографии, 1839. С. 100.

⁴⁵⁷ Максимович М. История древней русской словесности. Книга первая. Киев: В Университетской Типографии, 1839. С. 102.

рыцарство народное»⁴⁵⁸. Назагал беручи, можемо цілком умотивовано сконстатувати: «История древней русской словесности» окреслилася першим у 20 – 30-х рр. XIX ст. розгорнутим викладом саме української позиції у славнозвісному «споре южан с северянами» (вперше цю «інтелектуальну метафору» вжив Ю. Венелін у знаній своїй розвідці 1847 р.⁴⁵⁹, проте першопочатки суперечки сягають щонайменше періоду творення «Истории Русов»), що вона за деякий час – точніше, у 50 – 80-х рр. XIX ст. – концептуалізується одним з визначальних «сюжетів» української інтелектуальної історії.

Підсумовуючи аналіз тих трансформацій інтелектуальної концептосфери, які зумовив у процесі формування спільотної ідентичності українців вихід у світ збірки М. Максимовича «Малороссийские песни», варто наголосити:

– Розвиток вітчизняної гуманітаристики у першій чверті XIX ст. з особливою виразністю засвідчив вичерпаність «інтелектуальних пропозицій», на які спромоглася провідна в тогочасному українознавстві напрямна – історіографія. Мислительні стратегії, виформувані в системі координат «малоросійського автономізму» та оперті на його традиції та світоглядну парадигмальність, попри свою латентну опозиційність до офіційного імперського дискурсу, виявилися неспроможними вийти за межі «кордонів росту» старшинської ідеології Гетьманщини – кордонів адміністративних («Оскільки вони писали історію лише частини України й «зосереджувалися» на історії власних, себто козацьких володінь, «всеукраїнський елемент у їхніх

⁴⁵⁸ Максимович М. История древней русской словесности. Книга первая. Киев: В Университетской Типографии, 1839. С. 70.

⁴⁵⁹ Венелин Ю. О споре между южанами и северянами насчет их россизма. *Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*. Москва, 1847. Кн. 4. С. 1 – 16.

наративах було втрачено», а Правобережжя й Галичина незабаром «зникли з малоруської історіографії»⁴⁶⁰, – наголошує, посилаючись на С. Величенка, Р. Шпорлюк) та кордонів конфесійних (православ'я продовжувало правити за визначальний маркер належності до «козако-руського народу», через що історія тієї частини українців, які сповідували греко-католицький варіант християнства, «козацьких канцеляристів» та їхніх інтелектуальних спадкоємців просто не цікавила).

– Стати домінантою нової всестанової, конфесійно-плюралістичної та територіально-соборної ідеології українства (світоглядно-науковою репрезентацією якої українознавство у тих історичних умовах і поставало) не могло ні локалізоване в гетто «котляревщини» тогочасне українське письменство, ні новопостала етнографія, що вона не здобулася ще на перспективність україноцентричного розмислу. Попри це, у процесі розвитку української фольклористики, зокрема – у діяльності З. Доленги-Ходаковського, який першим почав системно збирати й осмислювати народну пісенність, вияскравилися тенденції, що окреслилися передвістям нових концепцій формування спільнотної ідентичності українців. Подвижницька праця З. Доленги-Ходаковського стала поштовхом до того, що збирання та осмислення усної народної словесності почало в просторі українознавства підноситися до рівня світоглядного імперативу інтелектуального пошуку.

– Максимовичева збірка народних пісень став подією, яка спричинила до революційних змін у поступі українського визвольного-національного руху 20 – 30-х рр. XIX ст. Передмова до цієї книги, яка окреслилася як маніфестом українського романтизму (значущого у вимірах не тільки наукових, а й літературних, світоглядно-

⁴⁶⁰ Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. Київ: Дух і літера, 2013. с. 410.

філософських і навіть суспільно-політичних), так і першою декларацією опертого на домінанту «всестанової народності» українознавства, вияскравилася точкою відліку для процесів нової концептуалізації спільнотної ідентичності українців. Ця ідентичність віднаходила свою легітимність не в станово-корпоративних ієрархіях чи імперсько-бюрократичних статусах, а в квінтесенції духового життя цілого народу – думах та піснях, які були цілковито вільними від впливів імперського завойовницько-інтеграційного інструменталізму. Важливими в процесі утвердження нової методологічної парадигмальності комплексу наук про Україну та українство стали також дві наступні Максимовичеві збірки – «Украинские народные песни» та «Сборник украинских песен»: у цілокупності їхніх метадискурсивних модальностей розгорталося становлення ідеологічних моделей не малоросійської, а вже справді української свідомості, зорієнтованої на «горизонт» естетичних імперативів народної словесності.

– Наслідком цих світоглядних змін постає справді масовий рух української інтелігенції, яка вперше починає центрувати свої зусилля довкола практик та теоретичних модальностей спільної загальнонаціональної справи – збирання українських пісень. Стрімко починають змінюватися уявлення про соціальну «природу» українства як окремішньої етнічної спільноти: розподіл його на шляхту і козацтво, яким монархи дарували «привілеї», з огляду на що вони і постають «політичним народом», та позбавлене суб'єктності селянство більше не сприймається за аксіоматичний. З'ясування того, що одні й ті ж пісні лунають на всьому обширі української етнографічної території, зумовлює появу перших новочасних концепцій територіальної соборності українства; формується також і оперте на етос та історіософію героїчно-пісенного епосу нове розуміння історії України. Попри те, що в доробку М. Максимовича

концепція цілісності імперії не ставилася під сумнів, об'єктивно ідеї та концепції уфундованої ним українознавчої школи мали революційний характер, а сам він «був одним з творців... історичної української ідеології»⁴⁶¹.

3.3. Дослідження художньої словесності у формуванні спільнотної ідентичності українців у 30-х рр. XIX ст.

Однією з найважливіших прикмет того, що вихід у світ Максимовичевих збірок народних пісень спричинив до суттєвих змін в інтелектуальному просторі 20 – 30-х рр. XIX ст., стало утвердження в тогочасному суспільному дискурсі якісно нової концептосфери «образу України». Певна річ, не йдеться про те, що семантичне поле цього образу відразу структурувалося як несумісне з ідеологемами імперського офіціозу, однак конструктивно-визначальною в епоху, точкою відліку якої стали «Малороссийские песни», окреслилася сенсотворча напрямна вияскравлення «уявленого» простору української етнічної спільноти не в залежності від адміністративних та конфесійних кордонів, а у відповідності до ареалу поширення живої мови і народної пісні. Характеристично, що безсумнівний патріот свого краю Я. Маркович 1798 р. у своїх «Записках...» локалізує його лише теренами Лівобережжя та Київщиною («страна, называемая ныне Малороссиею, составляла одну область: но в начале первого надесять века она разделена была на княжества, Киевское, Черниговское и Сиверское»⁴⁶²),

⁴⁶¹ Грушевський М. «Малоросійські пісні» Михайла Максимовича і їх роль в розвитку українознавства. *Народна творчість та етнографія*. Київ, 1996. №5 – 6. С. 31.

⁴⁶² Маркович Я. Записки о Малороссии, ея жителях и произведениях. Часть первая. Санкт-Петербург, 1798. 29.

натомість Ю. Венелін, що він, незважаючи на своє походження із Закарпаття, перебував цілком поза процесами світоглядного ствердження української окремішності, 1834 р. у студії «Об источнике народной поэзии вообще, и о южнорусской в особенности» (ця праця не стала натовді інтелектуальною подією, і це важливо, бо її автора не звинуватиш в утвердженні якоїсь авангардно-революційної ідеологічної екстремі, він просто констатує загальновизнані в культурно-науковому просторі його часу факти) говорить вже про зовсім інші просторові обшири історичного буття українського етносу: «К Южно-Русскому (неправильно называемому Мало-Российскому) наречию в России, Царстве Польском, Галиции и Северной Венгрии принадлежат до 20, 000, 000 жителей... Столь цельно-огромного племени нет ни в одной стране Европы. От единообразия в наречии происходит великая выгода, ибо песенка, сочиненная в Люблине или в Замостье, родная и в Харькове; что поют около Перемышля в Галиции, поймут и в Глухове; что сочинено под Каменцем-Подольским, то может принадлежать и Воронежцам, и Черноморцам. Таким образом Украинские Народные Песни г. Максимовича принадлежат не одним Украинцам, а всей Южной Руси»⁴⁶³.

На плутанину в понятійному слововжитку термінів «Южная Русь – Малая Русь – Украина» не варто звертати увагу: вона характерна не тільки для тогочасних прихильників загальноімперської інтеграції, до кола яких Ю. Венелін, безсумнівно, належав, а й для багатьох послідовників «школи Максимовича». Важливо інше – постання в контексті формування тогочасної спільнотної ідентичності українців «образу» їхнього терену як цілісної

⁴⁶³ Венелин Ю. Об источнике народной поэзии вообще, и о южнорусской в особенности. Москва: В типографии Н. Степанова, 1834. С. 48.

культурно-етнографічної тотальності. Нова парадигмальність українознавчої системи координат, у регістрах якої Перемишль (Австрійська імперія) віднаходив спільний етнонаціональний вимір із Чорномор'ям, Глуховом (колишня Гетьманщина) і Харковом (Слобожанщина), могла утвердитися тільки наслідком концептуалізації сформованої на основі ідей і концепції видавця «Украинских народных песен» першої в українознавстві наукової школи. Ця школа, на відміну від уявлень про структуровану наукову спільноту, сформованих класичною працею Т. Куна «Структура наукових революцій»⁴⁶⁴, не мала ні тривкого інституційного оформлення, ні наукового часопису як трибуни для публічного викладу своїх позицій. Приналежні до її «оперативного поля» науковці та літератори поєднувалися як спільністю етико-світоглядних настанов та методологічних підходів (вивчення пам'яток уснопоетичної словесності як визначальна напрямна українознавчого пошуку, широка контекстуальність аналізу, орієнтація на «народність» – репрезентовану насамперед селянством – як на естетичний взірець та смисложиттєву домінанту розмислу, синтез суто наукових методів дослідження з наснаженою романтичним пафосом націєтворчою декларативністю та візійністю), так і постаттю визнаного інтелектуального лідера – М. Максимовича: «Порадуйся случаем, воспользуйся случаем – вот перед тобой Максимович: довольно одного слова, одного имени»⁴⁶⁵, – прикметні у цьому контексті слова, що їх напередодні виходу першого

⁴⁶⁴ Кун Т. Структура научных революций. С ввводной статьей и дополнениями 1969 г. Москва: Прогресс, 1977. 300 с.

⁴⁶⁵ Кирчів Р. Харківський осередок української фольклористики (перша половина XIX ст.). *Народознавчі зошити*. Львів. 2016. № 1. С. 12.

випуску «Запорожской Старины» написав
О. Шпигоцький в листі до І. Срезневського.

Чи можна у цьому контексті робити висновок, що «школа М. Максимовича» готувала ґрунт для самостійницьких українських стратегій другої половини 40-х рр. ХІХ ст.? Якщо вести мову про генеративний напрям її розвитку, то таке твердження має всі підстави для існування, одначе перебільшувати його дію його також не варто – треба враховувати як загальний контекст «миколаївської» епохи 20 – 30-х рр. ХІХ ст., у якому суб'єктивно всі українські діячі мусили бути і були лояльними Петербургу (хоча вони цю лояльність оприявнювали по-різному), так і ту обставину, що частина фольклористів справді сприймала козацький край як цікаву мистецькими кшталтами етнографічного різноманіття, одначе приречену в аспекті історичної перспективи «російську Італію»⁴⁶⁶. Характеристичним зразком тут (і зразком далеко не поодиноким) був І. Кулжинський, один з ранніх дослідників нашої етнографії. Він, подібно до багатьох тоді, збирає українські пісні, 1825 р. друкує в харківському «Украинском журнале» перший у суті речі більш-менш повний огляд нашої тогочасної словесності – сповнений патетики та екзальтованих загальників, хоча й не позбавлений певних змістово-значущих моментів («Имейте охоту прислушаться к малороссийским песням – какая величественная простота в выражении и в самих чувствах! Какое близкое и живое изображение природы! Кажется, сочинители сих песен пели оные не устами своїми, а сердцем»⁴⁶⁷; «с довольною достоверностию

⁴⁶⁶ Савченко Ф. Перший збірник українських пісень Максимовича: 1827 – 1927. Київ: Всеукраїнська Академія Наук, 1928. С. 54.

⁴⁶⁷ Кулжинський І. Некоторые замечания касательно истории и характера малороссийской поэзии. *Історія української літературної*

можно заключить, что язык малороссийский есть древнее особенное наречие языка славянского»⁴⁶⁸). 1827 р. він видає позначену солодкаво-сентиментальним тоном етнографічну монографію «Малороссийская деревня» – один із перших у цьому аспекті артефактів українського народознавства (і як такий він має наукову цінність). Та варто було українському рухові лише наблизитися до осмислення проблематики власної самозначущості, як тон цього, за Ю. Барабашем, «волонтера малоросійства»⁴⁶⁹ різко змінюється: українські культурники відтепер для І. Кулжинського – то «пропагандисты хохломанскихъ идей и хохлацкой литературной и политической самостоятельности», які безсумнівно «находятся въ рукахъ у опытныхъ польскихъ революционеров презренными орудиями»⁴⁷⁰.

Та все ж не такі, як І. Кулжинський визначали напрям розвитку українського руху у 20 – 30-ті рр. XIX ст. Об'єктивна логіка інтелектуального поступу соціуму, який розпочав перехід до модерного етапу свого розвитку, спричинила до того, що початковий інтерес до народної пісенності обумовлював спочатку постання нової естетичної парадигми, згодом – нової історіософського етосу вітчизняної гуманітаристики, який у свою чергу неминуче концептуалізував з'яву стратегій національного відродження (це було характерно для цілого регіону

критики та літературознавства. *Хрестоматія. У трьох книгах.* Книга перша. Київ: Либідь, 1996. С. 49.

⁴⁶⁸ Кулжинський І. Некоторые замечания касательно истории и характера малороссийской поэзии. *Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах.* Книга перша. Київ: Либідь, 1996. С. 48.

⁴⁶⁹ Барабаш Ю. Наш «земляк» Іван Кулжинський, волонтер малоросійства. *Сучасність*. Київ, 1994. № 5. С. 113 – 122.

⁴⁷⁰ Кулжинский И. Письмо к издателю львовского журнала «Мета» г. Ксенофонту Климковичу. *Вестникъ Юго-западной и Западной России*. Киев. 1864. Т. II. С. 36.

Східної та Центральної Європи: «Якщо в Західній Європі пісні не мали значних, – поза літературними, – ідеологічних і суспільно-політичних наслідків, то на слов'янських землях, де вони віддавна були виразниками національно-визвольних змагань народу, пісні набули значення ідеї-сили»⁴⁷¹, – констатує знаний польський дослідник відродженських тенденцій українського руху першої половини ХІХ ст. С. Козак). В Україні містом, де «ідея-сила» українознавства, опертого на духово-мисленнєву підставовість пісенного мелосу, вперше почала гуртування інтелектуалів у окремішню спільноту з чіткою самототожністю, став Харків. Єдиний початком позаминулого віку університетський центр у підросійській Україні, місто з виразним українським характером («Харьков в то время... был большим украинским селом, с громадным большинством еще не успевшего обрусеть украинского населения: интеллигенция носила сильный украинский отпечаток»⁴⁷², – писав про Слобожанську столицю 30-х рр. ХІХ ст. М. Сумцов), місто, у якому з'явилися «Украинский вестник» та «Украинский журнал», побачив світ первісток української художньої прози, постала «Харківська школа романтиків» – воно в історико-культурному аспекті якнайкраще надавалося для того, аби сприйняти ідей гердеризму, творчо адаптувати їх у відповідності з місцевими умовами та обставинами і теоретично узагальнити нову світоглядну парадигмальність у модальностях справді всеукраїнських, а не регіонально-малоросійських. Зовсім не другорядним було і те, що Харків не належав до історичного простору Малоросії-Гетьманщини, з огляду на що його національне

⁴⁷¹ Козак С. Шевченкознавчі та порівняльні студії: Статті, розвідки, лекції. Київ: 2012. С. 228.

⁴⁷² Сумцов Н.. Харьковский период научной деятельности И. И. Срезневского. *Сборник памяти И. И. Срезневского*. Петроград: Типография Императорской Академии Наук, 1914. С. 70.

самоусвідомлення легше й не-конфліктніше концептуалізувалося саме в українському вимірі.

За О. Пріцаком, «німецька романтика породила харківську романтику, яка народну пісню визнавала за найвищу поезію»⁴⁷³. І. Срезневський – фольклорист, поет, культуролог, літературознавець, який від «пламенного українства»⁴⁷⁴ своєї юності перейшов, на жаль, пізніше до обстоювання та апологетики інструментально-унітарної імперської «славістики» (починаючи з другої половини 40-х рр. XIX ст. «Украина его не тешила и не чаровала, как прежде; он, кажется, уже томился ее провинциализмом»⁴⁷⁵) був тут центральною постаттю. Цікавий своєю авторською виразністю поет романтичного спрямування, ініціатор виходу першого зі славнозвісних згодом харківських українських альманахів – «Украинского альманаха» (1831), перший видавець «Наталки Полтавки» та «Москаля-чарівника» (у двох книгах «Украинского Сборника», відмові за 1838 та 1841-й рр.: дозвіл на це видання І. Срезневському автор архітворів українського письменства дав особисто⁴⁷⁶), серйозний вчений та ентузіастичний збирач уснопоетичної словесності – він у культурному ландшафті його епохи постає насамперед як постать, яка об'єднує довкола себе науково-літературну спільноту та накреслює перспективні напрями розвитку українського інтелектуалізму. Якщо М. Максимович, поза тим, що він – беззаперечний фундатор тієї школи в українознавстві, до якої і сам

⁴⁷³ Пріцак О. Історіософія Михайла Грушевського. *Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.* Т. 1. Київ: Наукова думка, 1991. С. XL.

⁴⁷⁴ Пыпин А. История русской этнографии. Т. 3. Этнография малорусская. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1891. С.93.

⁴⁷⁵ Айзеншток І. До етнографічних планів 1840-х рр. *За сто літ.* Київ: ДВУ, 1929. Кн. 4. С. 22.

⁴⁷⁶ Срезневский В. Знакомство И. И. Срезневского с И.П Котляревским. *Киевская старина.* Киев. 1899. № 1. С. 1 – 8.

І. Срезневський належав, був і в науці, і на полі громадсько-культурному більше одинаком (він листувався, підтримував контакти з багатьма діячами, проте «гурток Максимовича», на відміну від «гуртка Срезневського», так і не утворився), то видавець українських альманахів Харкова та укладач «Запорожской Старины» – дієвий ініціатор щораз нових українських «проектів», у суті речі – центральна постать тієї, за І. Франком, «харківської України», яка, відігравши визначальну роль в визвольному русі першої третини ХІХ ст., передала на початку 40-х рр. свою естафету Києву та його кирило-мефодіївцям. Спільнота літераторів та вчених, об'єднаних довкола І. Срезневського – варто під цим оглядом назвати насамперед імена І. Розковшенка, О. Шпигоцького, братів Євєцьких – відіграла у світоглядному поступі українства роль, за Р. Кирчівим, подібну до ролі гейдельберзького гуртка романтиків у Німеччині⁴⁷⁷. Що особливо прикметно – не «виламуючись» ще зі структурної парадигмальності загальноімперської лояльності, ця люди надзвичайно гостро і виразно (безсумнівно, виразніше, ніж це уреальнювалося, наприклад, у писаннях М. Максимовича) усвідомлювали свою засадничу і концептуальну окремішність від світу Московщини. Важливим свідченням тут – цитований вже лист О. Шпигоцького до І. Срезневського (від 14 вересня 1831 р.) з нагоди виходу «Украинского альманаха»: «На постылой Московщине мне добрая доля судила увидеть Украинца (т.е. Украинский Альманах)... Какие новые виды он открыл мне! Какие надежды он, чаровник, вселил в грудь мою! Как сладко мечтаю о славе нашей Украины, родной матери моей! О друг, ревнуй о пробуждении

⁴⁷⁷ Кирчів Р. Харківський осередок української фольклористики (перша половина ХІХ ст.). *Народознавчі зошити*. Львів, 2016. № 1. С. 11.

Малороссийского гения и верь мне: твои труды будут оценены»⁴⁷⁸. Не менш симптоматична і найповажніша⁴⁷⁹ після з'яви Максимовичевого «Предисловия» спроба розгляду і концептуалізації нашого фольклору – розвідка І. Срезневського «Взгляд на памятники украинской народной словесности. Письмо профессору И. М. Снегиреву» (1834), у якій харківський вчений, звертаючись до одного з чільних діячів московського академічного та адміністративного істеблішменту (історик, етнограф, мистецтвознавець – і цензор на державній службі – І. Снегирьов усну словесність України тлумачив як регіональний варіант власне російського фольклору), твердо обстоював окремішність не тільки мови, а назагал і цілої української духово-художньої традиції: «В настоящее время, кажется, уже не для кого и не для чего доказывать, что язык украинский... есть язык, а не наречие – русского или польского, как доказывали некоторые; и многие уверены, что этот язык есть один из богатейших языков славянских; что он едва ли уступит, например, богемскому в обилии слов и выражений, польскому в живописности, сербскому в приятности, что это язык, который, будучи еще не обработан, может уже сравниться с языками образованными, по гибкости и богатству синтаксическому – язык поэтический, музыкальный, живописный»⁴⁸⁰.

Видані гуртком І. Срезневського шість випусків «Запорожской Старины» (попри те, що він як ініціатор та

⁴⁷⁸ Срезневский В. Украинский альманах. *Киевская старина*. Киев, 1893. № 1. С. 30.

⁴⁷⁹ Кирчів Р. Харківський осередок української фольклористики (перша половина XIX ст.). *Народознавчі зошити*. Львів. 2016. № 2. С. 362 – 383.

⁴⁸⁰ Срезневський І. Взгляд на памятники украинской народной словесности. Письмо профессору И. М. Снегиреву. *Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах*. Книга перша. Київ: Либідь, 1996. С. 67.

ентузіастичніший учасник доклався до цієї справи якнайбільше, то був вислід праці цілого гурту українських інтелігентів – і сам упорядник видання на сторінках його не раз дякує колегам «за богатый вклад в мою Украинскую скрыню»⁴⁸¹: вочевидь, Максимовичів заклик збирати скарби народної словесності не лишився без відгуку) належать до водночас і найцікавіших, і найпарадоксальніших феноменів українського інтелектуального поступу. Уже поява 1833 р. першого зі збірників «Запорожской Старины»⁴⁸² став подією, яка в суспільній opinio сприймалася якщо не рівновеликою з виходом «Малороссийских песен», то наближеною до неї з огляду на свою суспільну резонансність (цікаво, що як М. Максимович, так і І. Срезневський у своїх книгах беруть за епіграф рядки з «Енеїди» – «Так вічної пам'яті бувало / У нас в Гетьманщині колись»). Подальші книжки збірника тільки посилили вагу і значення цього видання для самоусвідомлення української інтелігенції. Найвиразніші свідчення тому – у тогочасному епістолярії: «Где выкопали вы столько сокровищ? Все думы, и особенно повести бандуристов ослепительно хороши»⁴⁸³, – із листа М. Гоголя до І. Срезневського від 6 березня 1834 р.; «Лежу оце п'яті сутки та читаю «Старину» добра книжка, спасибі вам і Срезневському. Я думаю дещо з неї зробить, коли здоров буду, там є дечого такого, що аж

⁴⁸¹ Запорожская старина: издание Измаила Срезневского. Харьков: В Университетской Типографии, 1833-1834. Часть I. Книга III. С. 110.

⁴⁸² Запорожская Старина. Песни и Думы о лицах и событиях до Богдана Хмельницкого. Харьков: В Университетской Типографии, 1833. Часть I. Книга I. 132 с.

⁴⁸³ Гоголь Н. Письмо к И. Срезневському от 6 марта 1834 г. URL: <http://predanie.ru/gogol-nikolay-vasilevich/book/69209-pisma-1820-1835-gg/#toc3>

губи облизуєш»⁴⁸⁴, – значить Т. Шевченко 22 травня 1842 р. у листі до харківського студента П. Корольова. І йдеться не про одні лише суб'єктивні свідчення нехай і визначних особистостей, а й про суспільні практики вже суто об'єктивного характеру: надзвичайно симптоматичним бачиться те, що випуски «Запорожской Старины» стали метатекстом прецедентного характеру – своєрідною «матрицею» композиційних та інтелектуально-сюжетних архетипів, на яку почали орієнтуватися тогочасні українські культурні діячі. Серед інших, за добрий приклад цьому можуть правити писання П. Куліша, який свою поему-епопею 1843 р. «Україна» (це – одне із базових явищ нашої визвольної традиції, важливе для формування кирило-мефодіївського світогляду) укладав з виразною орієнтацією на хронологічну концептуалізацію та образно-стильову «тональність»⁴⁸⁵ «Запорожской Старины». При цьому П. Куліш компонував також і фундаментальні та новаторські у свій час «Записки о Южной Руси» відповідно до її логіки укладання (тобто сполучаючи, як це вперше почав робити І. Срезневський, історичні думи та пісні з фрагментами документальних джерел та власними роздумами над українською історико-культурологічною проблематикою)⁴⁸⁶. Злам у ставленні до цієї пам'ятки стався у другій половині ХІХ ст., коли спочатку М. Костомаров, а далі – В. Антонович та М. Драгоманов з'ясували, що далеко не всі подані І. Срезневським як народні тексти мають автентичний характер; відтоді в

⁴⁸⁴ Шевченко Т. Лист до П. Корольова від 22 травня 1842. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev601.htm>

⁴⁸⁵ Івашків В. Пантелеймон Куліш і його спроба поетичної історії України: епопея «Україна» та «Книга о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького». *Вісник Львів ун-ту. Серія філологічна*. Львів. 2006. № 37. С. 66 – 98.

⁴⁸⁶ Грушевський О. З сорокових років. *ЗНТШ*. Львів: З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1909. № LXXXIX С. 104.

нашій гуманітаристиці запанувала думка, що вплив «Запорожской Старины», та увага і повага, з якою ставилися до неї і сам М. Максимович, і люди його покоління, зумовлена лише некритичною довірою до фальсифікацій козацьких дум, що вийшли з-під пера упорядника цього уславленого свого часу видання.

Не вдаючись у докладний розгляд цих суперечок (їхня фактологія вже з достатньою повнотою розкрита в історії нашої фольклористики⁴⁸⁷) наголосимо на кількох важливих моментах. По-перше, І. Срезневський справді був фольклористом-професіоналом⁴⁸⁸, який системно збирав усну українську пісенність (після нього лишилося, наприклад, «Собрание памятников украинской народной словесности. Книга первая. Часть 1-я. Песни» – рукописний збірник, до якої І. Срезневський власноруч переписав 142 народні пісні⁴⁸⁹, зафіксовані і ним, і його колегами; збереглися і його листи до матері⁴⁹⁰, в яких він докладно оповідає про записування дум та пісень від старих дідів у Варварівці на Катеринославщині⁴⁹¹ – там укладалися перші випуски «Запорожской Старины»), а подруге, т. зв. «фальшування дум» стало «відповіддю» на певний суспільний запит. Р. Кирчів у цьому контексті наголошує: «Уявлення про перманентне руйнування

⁴⁸⁷ Кирчів Р. «Запорожская старина» – явище романтичної української фольклористики. *Міфологія і фольклор*. Львів, 2013. № 2 – 3. С. 5 – 26.

⁴⁸⁸ Підгорна Л. «Романтична доба» української фольклористики: зауваги до записування фольклору Михайла Максимовича та Ізмаїла Срезневського. *Мандрівець: всеукраїнський науковий журнал*. Тернопіль, 2013. № 3. С. 49 – 53.

⁴⁸⁹ Кирчів Р. Харківський осередок української фольклористики (перша половина XIX ст.). *Народознавчі зошити*. Львів, 2016. № 1. С. 15.

⁴⁹⁰ Из переписки И. И. Срезневского. 1829 – 1839 гг. *Киевская старина*. Киев. 1901. № 6. С. 317 – 343.

⁴⁹¹ Из переписки И. И. Срезневского. 1829 – 1839 гг. *Киевская старина*. Киев. 1901. № 7 – 8. С. 210 – 248.

епічної традиції фольклору, випадання з неї багатьох структурних ланок, змістовно й ідейно співвідносних із певними етапами, подіями, постатями історичного буття народу, було поширеним в романтичній візії історизму усної народної словесності. І саме передусім така настанова штовхала до тих значною мірою літературних маніпуляцій із фольклором, які згодом названо було фальсифікаціями, підробками під фольклор»⁴⁹².

У який же спосіб репрезентативне «розгортання» цілісної пісенної традиції – без лакун у діахронічній стадіальності оприявлення усно-словесної епіки – розкриває світоглядний імператив І. Срезневського? Відповідь на це питання він дає в одному з листів 1834 р. до М. Гоголя, де зазначає: найпершою спонукою до видання «Запорожской Старины» було прагнення «представить важность малорусской народной словесности в смысле историческом и этнографическом»⁴⁹³. Йдеться, отже про те, що студіювання пам'яток словесності (точніше – пов'язаних із «героїчною авантюрою» козаччини епічно-мілітарних її пластів, на яких І. Срезневський переважно і застановляється) здатне у перспективі концептуалізувати зовсім нову систему координат осягнення української історії та етнографії. Однак, чи не про це ж говорив у передмовах та коментарях до своїх збірок пісень М. Максимович? Про це, однак варто зауважити: там, де М. Максимович збувався натяком, там І. Срезневський проголошував бойове гасло – навіть сама назва («Запорожская Старина»: до І. Срезневського ніхто з країнознавців не проголошував концептосферу

⁴⁹² Кирчів Р. «Запорожская старина» – явище романтичної української фольклористики. *Міфологія і фольклор*. Львів. 2013. № 2 – 3. С. 22.

⁴⁹³ Сумцов Н. Харьковский период научной деятельности И. И. Срезневского. *Сборник памяти И. И. Срезневского*. Петроград: Типография Императорской Академии Наук, 1914. С. 77.

Запорожжя домінантою і «горизонтом» своїх досліджень) була під певним оглядом і гаслом, і викликом. Тут варто нагадати, що, на відміну від народної пісенності, яка з усіх історичних подій XVIII ст. найдраматичніше згадувала не про ліквідацію Гетьманщини чи скасування автономії полків Слобожанщини, а саме про нищення Москвою Січі («Про цю руїну співають пісні майже по всій Україні»⁴⁹⁴, – підкреслює М. Драгоманов), автономістичний дискурс козацької старшини «Славне Запорожжя» аж ніяк не підносив. Причини – очевидні: на відміну від ієрархічно впорядкованої Малоросії, Запорожжя зі своєю непідлеглістю гетьманській адміністрації, реальною виборністю посад та абсолютною неможливістю для старшини передати у спадок статуси і чини видавалося «козацьким канцеляристам» втіленням суцільного хаосу. Промовиста під цим оглядом фраза з «Истории Русов»: «Но, впрочем, он был и Запорожец, сие есть род шута или урода»⁴⁹⁵. І навіть з початком нового від 1827 р. етапу українського руху Січ (двічі поруйнована московитами – про це всі, хто брався за перо, теж чудово пам'ятали) далеко не відразу увійшла в «історіографічний канон» національного відродження: М. Максимович, друкуючи у збірниках народні пісні про неї, як вже зазначалося, неодмінно супроводжував їх коментарями про «провини» запорожців перед урядом та імперією. Висловлюючись у категоріях сучасної семіотики, можна твердити про «витіснення» впродовж першої чверті XIX ст. цієї проблематики з публічного простору – і про тріумфальне «повернення її (не в «самостійницькому», зрозуміло, як у Т. Шевченка, потрактуванні – проте сама актуалізація

⁴⁹⁴ Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764 – 1880). Київ: Друкарня акц. т-ва «П. Барський», 1918. С. 20.

⁴⁹⁵ История Руссов или Малой России. Сочинение Георгия Конисаго, Архиепископа Беларуского. Москва: В Университетской Типографии, 1846. С. 174.

теми було вже фактом неймовірної соціальної ваги й значення) в утвердженому І. Срезневським новому вимірі знаково-культурного простору.

Вже на перших сторінках передмови до «Запорожской Старины» І. Срезневський проголошує свою засадничу недовіру до писемних джерел з історії Січі. І йдеться не тільки про зарубіжні, а й про, власне, українські джерела. Звичайно, під оглядом наукової об'єктивності таке твердження видається більш ніж суперечливим – можна, окрім «козацьких літописів», нагадати бодай за О. Рігельмана, який у своєму «Летописном повествовании о Малой России» (1778) побуту та історії Січі присвятив значну увагу. Проте І. Срезневському йдеться за інше: він має підкреслювати «бедность истории Запорожцев в источниках письменных»⁴⁹⁶, аби легітимізувати і ствердити свою увагу до інших джерел – «и он [дослідник – Авт.] находит для своих исследований богатый, неисчерпаемый рудник в преданиях народных»⁴⁹⁷. Ці «исследования» – особливі: в них увага звертається не на доповнення історико-хронологічної матриці писемних джерел фактологією історичної пісенності, а на вияскравлення тих екзистенційних «сюжетів» бутності Запоріжжя, що їх ні «старшинські автономісти», ні офіційна імперська історіографія просто не спроможна була адекватно «прочитати». Зрештою, І. Срезневський сам наголошує, що пісні і думи – то сумнівні джерела в аспекті того, що

⁴⁹⁶ Запорожская Старина. Песни и Думы о лицах и событиях до Богдана Хмельницкого. – Харьков: В Университетской Типографии, 1833. Часть I. Книга I. С. 6.

⁴⁹⁷ Запорожская Старина. Песни и Думы о лицах и событиях до Богдана Хмельницкого. – Харьков: В Университетской Типографии, 1833. Часть I. Книга I. С. 6 -7.

він називає «внешней историей народа»⁴⁹⁸, натомість «решительно драгоценны, ибо единственны в своем роде и по содержанию, и по обширности»⁴⁹⁹ для «внутренней истории»⁵⁰⁰.

Що ж ідеться укладачеві «Запорожской Старины», коли він веде мову про «внутрішню історію»? Відповідь на це питання І. Срезневський дає в категоріях не аналітико-раціональних, а романтично-художніх: «И кто может слушать без соучастия эти песни и думы, в которых старина Запорожская отразилась такими верными, живописными очерками, – старина, исполненная жизни хоть и грубой, но величественной, поэтической! В песнях и думах Запорожских вы не найдете ни чопорного сладкогласия, ни изнеженности чувств, ни роскоши выражений. В них все дико, подобно дубравам и степям, воспринявшим их на лоно свое при рождении, – все порывисто, подобно полету урагана степного, под глухие завывания которого они взлелеяны, – все бурно, подобно минувшей жизни Запорожья... То песнь юноши, когда сердце его, почерствевшее для умильного чувства любви, суровое, непреклонное, радуется одною радостью победы и добычи, – питается одним желанием битв... То думы старца: убеленная летами голова его покоится на изголовье могилы, готовой принять его в свои недра; его надежды исчезли будто дым сновидений; но его душе осталась еще одна услада, – то воспоминания минувшего, то звуки бандуры, их возбуждающие; и взоры его, прежде

⁴⁹⁸ Запорожская Старина. Песни и Думы о лицах и событиях до Богдана Хмельницкого. – Харьков: В Университетской Типографии, 1833. Часть I. Книга I. С. 9.

⁴⁹⁹ Запорожская Старина. Песни и Думы о лицах и событиях до Богдана Хмельницкого. – Харьков: В Университетской Типографии, 1833. Часть I. Книга I. С. 10.

⁵⁰⁰ Запорожская Старина. Песни и Думы о лицах и событиях до Богдана Хмельницкого. – Харьков: В Университетской Типографии, 1833. Часть I. Книга I. С. 10.

пылавшие буйным пламенем воинственности, теперь померкшие, испепелившиеся, блистают слезой печали о минувшем; и голос его, уже увядший, тихий, едва внятный, оживается, мужает, повторяя в унылых напевах предания своего времени, своего поколения»⁵⁰¹.

Звернемося до семантичних маркерів цього фрагменту, до тих синтагм та метафоричних реєстрів, що вони – можливо, навіть і латентно, проти волі самого автора, однак від того не менш виразно – вияскавляють напрямні інтенціональності авторської свідомості. Найперше – бачимо протиставлення «исполненной жизни» епіки Запорожжя та «чопорного сладкогласия» поезії класицистично-сентиментальної, у суті речі – ієрархічно-імперської: якщо «котляревщина» відвойовувала українській духовості право бути нижчим поверхом бурлеску в споруді офіційної словесності, то тут навпаки – народна епіка незрівнянно вивищується над «роскошью выражений», потрактовуючись як бутність правдива, неспотворена, «исполненная жизни». Іншими словами, українська культурна традиція позиціонується не периферійно-залежною маргіналією, а сенсотворчою домінантою. Але навіть і це не найважливіший аспект: головне – «минувшая жизнь Запорожжя» постає у вихорах і потоках захоплюючої романтичної неупокореності. Вона – автентична, чуттєва, екстатична, її осмислення розгортає нову систему координат як художньої естетики, так і цілої історіософії. Власне, у світоісторичних координатах доби і для І. Срезневського, і для його читачів «внутрішня історія» – поривчаста, динамічна, схожа на «полет урагана степного» – стала синонімом по-справжньому «Іншої», альтернативної історії, в оперативному полі якої варіанти і можливості, про які навіть помислити не можна було у

⁵⁰¹ Запорожская Старина. Песни и Думы о лицах и событиях до Богдана Хмельницкого. – Харьков: В Университетской Типографии, 1833. Часть I. Книга I. С. 10 – 13.

форматі документалізованої констатаційності історіописання «козацьких канцеляристів» або Д. Бантиша-Каменського, знову здобуваються на актуальність і перспективність. І нехай ця історія, подібно до голови бандуриста, який її оспівує, нині «покоїться на изголовье могилы», – вона «оживає», коли поет або дослідник повторює «предания» того захоплюючоромантичного «времени», за якого народ жив повним життям, не зведеним до бюрократичних параграфів та статусних атрибутів.

Свого часу А. Пипін мав рацію, зауважуючи, що «Запорожская Старина» поширила «особый романтический тон», прикметою якого – картини «бурной жизни старого казачества с его энергической поэзией»⁵⁰² (він стане притаманний цілій нашій інтелектуальній традиції, включаючи як М. Гоголя, так і «харківських» та «київських» романтиків). У цьому, однак, випадку варто вести мову не так про стилістику, як про свідчення присутніх світоглядних трансформацій: якщо М. Максимович в «Малороссийских песнях» та «Украинских народных песнях» лише проголосив можливість виформувати оперту на народно-пісенний мелос нову концепцію української історіографії, то І. Срезневський цю концепцію першим почав втілювати на практиці. Не архівні джерела й документи, що були предметом ледь не культового поклоніння для покоління Г. Полетики, Ф. Туманського та А. Чепи («Актовий матеріал в «Запорозькій старовині» проходить фактично непоміченим»⁵⁰³, – ця заувага сучасного дослідника бачиться надто важливою), а «материк» думно-пісенного

⁵⁰² Пыпин А. История русской этнографии. Т. 3. Этнография малорусская. Санкт-Петербург: Тип. М. М Стасюлевича, 1891. С. 111.

⁵⁰³ Ковальчук О. «Запорозька старовина» як матеріал для вивчення історіографічних та джерелознавчих уявлень епохи. *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ. 2008. № 18. С. 9.

метатексту підносить він як «горизонт» нового нашого історіописання, потрактовуючи актово-писемні свідчення в аспекті лише допоміжного компонента свого нарративу («Всю сию книжку прошу покорно считать не более, как примечаниями к № 1 Запорожской Старины, т. е. к Песням и Думах, там помещенным»⁵⁰⁴, – підкреслює І. Срезневський у передмові до другого випуску свого збірника, у якому публікує супроводжувані власними розлогими коментарями фрагменти з приступних йому писемних праць з української історії). Назагал беручи, як значення та розголос, до якого спричинилося в інтелектуальних колах шестикнижжя І. Срезневського, так і вплив, що його воно справило на духовий поступ українства 20 – 30-х рр. XIX ст., зумовлені тим, що «Запорожская Старина» сприймалася як квінтесенція саме народної, zarazом демократично-«низової» і героїчно-козацької історії України. І. Срезневський уреальнив той модус дослідження української словесності, який став відповіддю на, назвемо його так, інтерпретаційний запит загалу: до проголошеного М. Максимовичем «маніфесту народно-романтичного напрямку»⁵⁰⁵ додалася «дорожня карта» розвитку українознавства як націєвідроджувального розмислу (у парадигмальній перспективі якого знову пробудилися до життя давні смисложиттєві архетипи українства – «воля», «громада», «слава»), розмислу, який з часом неминуче трансформувався у націєвідроджувальну дію. Саме в такий спосіб сприймали її ті, хто в Києві творитиме світоглядну концепцію кирило-мефодіївців – етапу для

⁵⁰⁴ Запорожская Старина. Сказания Летописцев и Предания о лицах и событиях, бывших в Украине и Запорожье до смерти Стефана Батория Харьков: В Университетской Типографии, 1833. Часть I. Книга II. С. 12.

⁵⁰⁵ Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства у XIX – на початку XX ст. та її досягнення. *Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича*. Київ: Либідь, 1993. С. 28.

формування спільнотної ідентичності українців. Під її впливом⁵⁰⁶ писатиме своє заборонене відразу ж після виходу дисертаційне дослідження – «О причинах и характере унии в Западной России» (1841) – М. Костомаров, на неї, як на світоглядний орієнтир, взоруватиме (і цитуватиме із випусків «Запорожской Старины» цілі фрагменти) П. Куліш в «Повести об Украинском народе» (1846) – єдиному натоді підцензурному викладі історіографічної концепції «кирило-мефодіївців». Під оглядом академічної критики цим творам також можна закинути надто вільне поводження з фактами, проте без цих імен і цих праць не постала б піднесена «братчиками» ідея суверенності українства.

І ще один аспект бачиться в окресленому контексті по-особливому важливим: в українознавстві першої половини ХІХ ст. «Запорожская Старина» належала до тих праць, у яких найбільш повно і системно утверджується етнонім «українець» та політонім «Україна» (прикметник «малорусский» І. Срезневський використовує лише спорадично і – з виразною нехиттю). Власне, Запоріжжя тут – це не стільки географічна чи конкретно-історична локація, скільки синонім цілої України, і ця питомо-народна назва козацького краю підноситься як справдешній клейнод народного буття: «До сего времени появилось очень много мнений и правил относительно правописания для языка Украинского»⁵⁰⁷; «Сигизмунд II Август с согласия всех чинов Речи

⁵⁰⁶ Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. Київ: ДВУ, 1928. С. VI.

⁵⁰⁷ Запорожская Старина. Песни и Думы о лицах и событиях до Богдана Хмельницкого. – Харьков: В Университетской Типографии, 1833. Часть I. Книга I. С. 19.

Посполитой дал Украинцам две привилегии»⁵⁰⁸; «Может быть Бандурист под именем... матери Наливайка разумеет Украину?»⁵⁰⁹; «Лобода был человек великий, человек, которому Украина обязана первою мыслию об отторжении от власти Польской»⁵¹⁰ – шерог цитацій можна продовжувати, проте й наведеного досить, аби переконатися, що оповідь укладача «Запорожской Старины» розгортається як синтагма засадничого україноцентризму.

Україноцентризму ще не-шевченківського кшталту і виміру, бо з об'єктивних та суб'єктивних причин він і не міг таким бути (концепт України в «Запорожской Старине» лише провіщав майбутню духову революцію, натомість Шевченкова Україна стала живим свідченням її). Досить лише нагадати, що І. Срезневський не випадково здобувається на протекцію С. Уварова (вихід першої книжки «Запорожской Старины», що її він хоче особисто вручити⁵¹¹ творцю ідеологеми «официальной народности», на думку харківського вченого, принесе йому «литературную известность» і допоможе «получить хорошее место»⁵¹² в Петербурзі чи Москві); підносячи у «Взгляде на памятники украинской народной словесности» самостійність української мови, він водночас проголошує, що наше письменство має надію на

⁵⁰⁸ Запорожская старина: издание Измаила Срезневского. Харьков: В Университетской Типографии, 1833-1834. Часть I. Книга III. С. 68.

⁵⁰⁹ Запорожская старина: издание Измаила Срезневского. Харьков: В Университетской Типографии, 1833-1834. Часть I. Книга III. С. 89.

⁵¹⁰ Запорожская старина: издание Измаила Срезневского. Харьков: В Университетской Типографии, 1833-1834. Часть I. Книга III. С. 94.

⁵¹¹ Из переписки И. И. Срезневского. 1829 – 1839 гг. *Киевская старина*. Киев. 1901. № 7 – 8. С. 236.

⁵¹² Из переписки И. И. Срезневского. 1829 – 1839 гг. *Киевская старина*. Киев. 1901. № 7 – 8. С. 227.

розвиток тільки «под щитом и покровом мудрого правительства, под призором монархов, покровителей общественного просвещения»⁵¹³, а це, своєю чергою, сприятиме тому, що «Россия, сильная душой... станет отчизной всех других народов, всех наук, всех художеств, всех литератур»⁵¹⁴. Боротьба «старого» (тобто світогляду старшинських автономістів, які не мислили майбутнього Малоросії без імперської протекції), з «новим» (українським вибором, що його свідомо плевав спочатку нечисленний гурт інтелігенції) у 30-х рр. XIX ст. посправжньому тільки й розпочалася, і діяльність І. Срезневського була в цьому контексті чинником, який, безсумнівно, схиляв шальки терезів на користь вибору українського. Натомість можемо назвати не одне ім'я – від І. Кулжинського починаючи, – з числа тих, у кого «малоросійство» не тільки перемогло, а й трансформувалося в агресивне «імперство» з відвертою до всього українського ненавистю.

Певно, найдраматичніше це протистояння уреальнилося в постаті П. Лукашевича. Упорядник і видавець однієї з найцікавіших пам'яток раннього етапу українського фольклоризму – збірки «Малороссийские и Червонорусские народные думы и песни» (1836)⁵¹⁵, у якій вперше галицькі пісні репрезентувалися (і то не розрізнено-спорадично, а тривко і контекстуально-

⁵¹³ Срезневський І. Взгляд на памятники украинской народной словесности. Письмо профессору И. М. Снегиреву. *Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах.* Книга перша. Київ: Либідь, 1996. С. 67.

⁵¹⁴ Срезневський І. Взгляд на памятники украинской народной словесности. Письмо профессору И. М. Снегиреву. *Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах.* Книга перша. Київ: Либідь, 1996. С. 67.

⁵¹⁵ [Лукашевич П.] Малороссийские и Червонорусские народные думы и песни. Санкт-Петербург: В Типографии Эдуарда Праца и К, 1836. 171 с.

структуровано) як належні до цілокупного українського пісенного ареалу пам'яток української словесності, у якій так само вперше пролунала палка апологія єдності східних та західних теренів нашого краю («Червонорусцы, не взирая на бесконечное свое иноплеменное подданство, которое переносят с терпением, – сохраняют по сю пору привязанность к своему происхождению и имени... Украина, Малороссия есть для них обетованная земля, куда стремятся все их помыслы и думы»⁵¹⁶), він володів дивовижною здатністю чути живу українську думу та пісню, витончено інтерпретувати її акустику, доглибно розуміючись на нюансах історичного контексту її постання – і водночас свідомо не помічати живого українського буття. З одного боку, саме в його збірнику серед багатьох інших важливих пам'яток словесності вперше побачили світ два нетлінні шедеври української епіки – думи «Самійло Кішка» та «Козак Голота» (1832 р. він записав їх у Роменському повіті від бандуриста Свічки⁵¹⁷; серед інших фольклористів П. Лукашевича вирізняє вкрай сумлінне, сказати б, навіть побожне ставлення до народних текстів, що їх він, на відміну від багатьох його сучасників, не змінює, деформуючи та контамінуючи варіанти, а зберігає пам'ятку у її первозданній автентичності); з іншого – попри все своє щире захоплення українською давниною, попри правдивий пістет перед тими героями старожитньої Малоросії («Память Железняка, несмотря на возгласы «иностранцев», всегда будет священна для

⁵¹⁶ [Лукашевич П.] Малороссийские и Червонорусские народные думы и песни. Санкт-Петербург: В Типографии Эдуарда Праца и К, 1836. С. 103.

⁵¹⁷ Кирчів Р. Харківський осередок української фольклористики (перша половина XIX ст.). *Народознавчі зошити*. Львів. 2016. № 2. С. 379

Малороссиян»⁵¹⁸), перед тими, про кого «справедливо Малороссийские бандуристы говорят, что слава не умрет и не поляжет»⁵¹⁹), він тримався щирого переконання, що в Україні немає і не може бути ніякого майбутнього. «Проезжайте всю Малороссию вдоль и впоперек, и я ручаюсь вам, то вы не услышите ни одной национальной песни... Итак эти песни, которые я издаю, уже мертвы для Малороссиян. Это только малейшие остатки той чудной песенности их дедов, которая была удивлением и самих хулителей Украинского»⁵²⁰, – ці друковані 1836 р. слова П. Лукашевича з передмови до його збірки були очевидно неправдою. Тогочасне село на Наддніпрянщині, Поділлі, Волині, Поліссі, Слобожанщині зберігало живу фольклорну традицію, і це можна довести, спираючись на пізніші записи естетично довершених українських пісень С. Руданським, Марком Вовчком, О. Потебнею, П. Чубинським. Але П. Лукашевич мусив «побачити» саме це – аби дійти до висновку, в істинності якого він не мав жодних сумнівів: «я почитаю себя исполнившим долг свой перед своею родиною, исторгнув из забвения эту Южно-Русскую народную поэзию у старцев, занесшими одну ногу в гроб. Я посвящаю ее моим предкам Гетьманцам, она им принадлежит; быть может хотя один листочек из сего собрания упадет на завалившуюся их могилу или долетит на высокий курган

⁵¹⁸[Лукашевич П.] Малороссийские и Червонорусские народные думы и песни. Санкт-Петербург: В Типографии Эдуарда Праца и К, 1836. С. 105.

⁵¹⁹[Лукашевич П.] Малороссийские и Червонорусские народные думы и песни. Санкт-Петербург: В Типографии Эдуарда Праца и К, 1836. С. 106.

⁵²⁰[Лукашевич П.] Малороссийские и Червонорусские народные думы и песни. Санкт-Петербург: В Типографии Эдуарда Праца и К, 1836. С. 6 – 7.

казацкий»⁵²¹. На очах П. Лукашевича стрімко зникав, ідучи в небуття, світ автономно-старшинської Малоросії, світ, з яким він зріднився і походженням, і вихованням, і свідомим вибором: крижана кора імперської централізації ховала під своєю незворушною товщею усі адміністративні, юридичні, навіть культурно-побутові формовияви старої Гетьманщини. Порятунку не було – для Малоросії, проте П. Лукашевич змусив себе «побачити», що майбутнього не матиме й Україна. І коли настане епоха знакованого «Кобзарем» національного Відродження – він не сприйме його (брутальне ставлення до Шевченка, апологетика кріпаччини, зречення всього українського – то симптоми цього засадничого несприйняття), лишившись біля «завалившейся могили» звичного йому світу.

Якщо «История древней русской словесности» М. Максимовича стала тією працею, у якій найповніше упродовж 20 – 30-х рр. ХІХ ст. теоретизувалася дискурсивна парадигмальність писемних формовиявів українського слова, то плин усної української словесності здобувся на найповажніший в аспекті методологічному розмисел на сторінках першої на теренах Східної Європи системної слов'язознавчої студії – монографії О. Бодяньського «О народной поэзии славянских племен»⁵²². Це дослідження, синтезувавши в аналітичному розгляді визначальні рецептивні напрямні теоретичних практик попередників – особливо М. Максимовича та І. Срезневського («И эта широкая, безграничная Казацкая или Рыцарская воля, пес plus ultra развернула себя,

⁵²¹ [Лукашевич П.] Малороссийские и Червонорусские народные думы и песни. Санкт-Петербург: В Типографии Эдуарда Праца и К, 1836. С. 7.

⁵²² [Бодянский И]. О народной поэзии славянских племен. Рассуждение на степень Магистра Философского Факультета первого Отделения, кандидата Московского университета Иосифа Бодянского. Москва: В типографии Николая Степанова, 1837. 154 с.

горячими, огненными буквами вписала время своего полного разлива в летописи»⁵²³, – вплив «Запорожской Старины» у цих, наприклад, рядках О. Бодяньського бачиться безсумнівним) – водночас з огляду на панорамність та широчінь охоплення матеріалу стало відправною точкою і для подальшого руху в напрямі українознавчого осмислення феномену уснопоетичного мелосу: досить лише нагадати про той вплив, який справила ця узагальнювальна розвідка на першу енциклопедію української пісенності – книгу М. Костомарова «Об историческом значении русской народной поэзии» (1843). Важливу роль тут відіграла і сама постать її автора – сумлінного науковця з виразно проукраїнськими симпатіями (тривкими впродовж цілого його життя), який користувався зальною повагою культурного загалу. На відміну від багатьох тогочасних дослідників українського фольклору та письменства О. Бодяньський (варто лише нагадати, що йому належить честь віднайдення Пересопницького Євангелія, першої публікації «Истории Русов» та Конституції Пилипа Орлика) досить системно «прочитаний» як постать сучасною гуманітаристикою (назвемо у цьому шерегу монографії В. Мельниченка⁵²⁴ та Л. Мельник⁵²⁵), тому докладніше на його українознавчій діяльності (особливо, якщо вона виходить за межі 30-х рр. ХІХ ст.) у цьому дослідженні не спинятимемося. Лише нагадаємо, що ще до виходу своєї фундаментальної слов’янознавчої праці

⁵²³ [Бодянский И]. О народной поэзии славянских племен. Рассуждение на степень Магистра Философского Факультета первого Отделения, кандидата Московского университета Иосифа Бодянского. Москва: В типографии Николая Степанова, 1837. С. 129.

⁵²⁴ Мельниченко В. На славу нашої преславної України (Тарас Шевченко і Осип Бодяньський). Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2008. 560 с

⁵²⁵ Мельник Л. Осип Бодяньський (1808 – 1877). 200 років від дня народження. Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2008. 151 с.

він був знаний українському загалові і своїми віршованими переробками народних казок, виданими 1835 р. під назвою «Наські українські казки» (вони позначені виразним національним колоритом і – це дуже у той час було важливо – виразним пієтетом перед Запоріжжям: на формування типології художнього мислення П. Куліша, наприклад, вони справили суттєвий вплив), і опублікованим 1834 р. аналізом повістей Г. Квітки-Основ'яненка в контексті становлення української прози (цю розвідку С. Єфремов називає «першим оглядом нашого письменства»⁵²⁶), і докладною студією «Рассмотрение различных мнений о древнем языке северных и южных руссов» (1835) з її обстоюванням самостійності і давнини української мови – це не кажучи вже про його зібрання народних пісень⁵²⁷, що воно було за обсягом справді вражаючим.

«О народной поэзии славянских племен» у відповідності з логікою композиційного розгортання аналітичного наративу можна структурувати у перспективі оприявлення трьох базових складових. У першій з них концептуалізується загальна теорія дослідження словесності – і пісенності як квінтесенції її світоглядно-естетичної бутності. Словесність як «верное и правдивое зеркало жизни народов»⁵²⁸ неодмінно мусить мати народний характер; вершиною словесності постає поезія, а вихідною точкою розвитку поезії окреслюється пісня. Пісенності О. Бодянський надає справді

⁵²⁶ Єфремов С. Дорогою синтезу. Огляд історіографії українського письменства. *Записки історико-філологічного відділу ВУАН*. Київ. 1923. Т. 2. С. 92.

⁵²⁷ Українські народні пісні у записах Осипа та Федора Бодянських. Київ: Наукова думка, 1978. 328 с.

⁵²⁸ [Бодянский И]. О народной поэзии славянских племен. Рассуждение на степень Магистра Философского Факультета первого Отделения, кандидата Московского университета Иосифа Бодянского. Москва: В типографии Николая Степанова, 1837. С. 7.

метатекстового значення, бо лише вона, зберігаючи мову в справжній чистоті, правдиво пояснює історію і навіть «заменяет ее»⁵²⁹: «Поэзия – это их (народів – О. Х.) дневник... хранилище всякого веданія, их Теогонія, Космогонія, память, тризна по своих отцах и дорогих сердцу, живая, говорящая летопись времен... верный очерк быта и всех его, неуловимых простым глазом, мельчайших, подробностей»⁵³⁰. У суті речі, тут маємо стислий виклад характерних для українознавства 20 – 30-х рр. XIX ст. методологічних концептів дослідження художньої словесності – без особливих доповнень на новацій, але із акцентуванням на характеристичних стратегемах. Далі О. Бодянський веде мову про специфіку слов'янської пісенності, адже «из нынешних Европейских народов Славяне всех богаче песнями»⁵³¹. Відзначається, що кожному зі слов'янських народів притаманна своя естетико-світоглядна домінанта словесності, зумовлена конкретними особливостями і умовами їхнього історичного життя:⁵³² у чехів народні пісні – ліричні, у словаків – ідилічні, у сербів – юнацько-героїчні, натомість

⁵²⁹ [Бодянский И]. О народной поэзии славянских племен. Рассуждение на степень Магистра Философского Факультета первого Отделения, кандидата Московского университета Иосифа Бодянского. Москва: В типографии Николая Степанова, 1837. С. 14.

⁵³⁰ [Бодянский И]. О народной поэзии славянских племен. Рассуждение на степень Магистра Философского Факультета первого Отделения, кандидата Московского университета Иосифа Бодянского. Москва: В типографии Николая Степанова, 1837. С. 24.

⁵³¹ [Бодянский И]. О народной поэзии славянских племен. Рассуждение на степень Магистра Философского Факультета первого Отделения, кандидата Московского университета Иосифа Бодянского. Москва: В типографии Николая Степанова, 1837. С. 20.

⁵³² [Бодянский И]. О народной поэзии славянских племен. Рассуждение на степень Магистра Философского Факультета первого Отделения, кандидата Московского университета Иосифа Бодянского. Москва: В типографии Николая Степанова, 1837. С. 153 – 154.

у поляків народна поезія дуже бідна, бо селянство було пригнічене шляхтою.

Вияскравлюються своїми характеристичними домінантами також і пісенні традиції «Северных Руссов (Великоросиян)» та «Южных Руссов (Малороссиян, Украинцев)»⁵³³. Однак ці домінанти постають несумісними між собою такою мірою, що вести мову про якесь їхнє зведення до спільного знаменника абсолютно не випадає, як не випадає говорити про «вплив» російської пісенності на українську – це зовсім різні світи. Детальному розгляду питання про російсько-український пісенний антагонізм науковець приділяє третю – найбільш ґрунтовну і розлогу частину своєї книги: можна цілком умотивовано стверджувати, що весь попередній «матеріал» студії «О народной поэзии славянских племен» – то своєрідна легітимізація цього найважливішого в праці дискурсивного компоненту. О. Бодянський починає з того, що вплив природньо-історичних умов позначився на особливій тональності російських пісень, яким притаманна «глубокая унылость, величайшее забвение, покорность своей судьбе, какое-то раздолье и плавная протяжность»⁵³⁴. Такого кшталту психотиповість обумовлює особливий спосіб ставлення великороса до оточуючого світу, і в першу чергу – до соціуму, у якому йому випало жити та реалізувати себе. Хоча, власне, про реалізацію себе як особистості і не йдеться. «Русин

⁵³³ [Бодянский И]. О народной поэзии славянских племен. Рассуждение на степень Магистра Философского Факультета первого Отделения, кандидата Московского университета Иосифа Бодянского. Москва: В типографии Николая Степанова, 1837. С. 154.

⁵³⁴ [Бодянский И]. О народной поэзии славянских племен. Рассуждение на степень Магистра Философского Факультета первого Отделения, кандидата Московского университета Иосифа Бодянского. Москва: В типографии Николая Степанова, 1837. С. 114.

Севера»⁵³⁵ усвідомлює (і весь досвід його життя підтверджує цю беззаперечну максиму): ніякого реального впливу на суспільні процеси він не має і мати не може, з огляду на що «он расправу чинить, ряд рядить, суд и правду вести предоставляет своим Предержажим, своим Венчанным главам, к коим искони отличался он своей верностию, преданостию, своей беспредельной любовью»⁵³⁶. Більше того – сама думка про те, щоб навіть не поставити під сумнів, а просто спробувати з'ясувати причини тих чи інших дій правителя, видається великоросу злочинною: «он считает неприличным, чуждым себе, не делом проникать в тайные, сокровенные причины и цель предприятий Водивших его на поля битв, будучи уверен, что все это необходимо для счастья его родины, что с его стороны требуется одно орудие, преданность, доверие, послушание и ревностное выполнение велений своих Государей»⁵³⁷. Саме з цієї причини Великоросія бідна на історичну пісенність (бо росіянин на плин історії зовсім не впливає), і навіть у піснях ліричних, в уснопоетичному зображенні природи момент дієвий, вольовий в російських піснях абсолютно притлумлений: «Взгляд его, так сказать, скользит по природе, не проникает вглубь; от того описания его

⁵³⁵ [Бодянский И]. О народной поэзии славянских племен. Рассуждение на степень Магистра Философского Факультета первого Отделения, кандидата Московского университета Иосифа Бодянского. Москва: В типографии Николая Степанова, 1837. С. 116.

⁵³⁶ [Бодянский И]. О народной поэзии славянских племен. Рассуждение на степень Магистра Философского Факультета первого Отделения, кандидата Московского университета Иосифа Бодянского. Москва: В типографии Николая Степанова, 1837. С. 116.

⁵³⁷ [Бодянский И]. О народной поэзии славянских племен. Рассуждение на степень Магистра Философского Факультета первого Отделения, кандидата Московского университета Иосифа Бодянского. Москва: В типографии Николая Степанова, 1837. С. 117.

больше всего поверхностны, как бы мимоходом набросаны, иногда прикрашены»⁵³⁸.

Натомість усна словесність українців «всеми своими составами, внутренними и внешними, e diametro противоположна Поэзии Руссов Северных»⁵³⁹. Воно теж нерозривно пов'язана з історичним буттям народу, наслідком чого увесь її плин структурується відповідно до почергової зміни «трех периодов жизни Украинцев»⁵⁴⁰ – «Бурлацко-Гайдамацкого», «Казацкого» і нарешті «Чумацко-Земледельческого»⁵⁴¹. Світоглядно-естетична домінанта модальностей української уснопоетичної словесності – драматизм: «Где деятельная, разнообразная, исполненная трудностей и борьбы жизнь, там и лично-народные поэтические произведения непременно отливаются в форму драматическую»⁵⁴². Однак драматизм для О. Бодяньського – то не лише найхарактеристичніша прикмета української поезії, але також і найповніша, художньо найдосконаліша

⁵³⁸[Бодянский И]. О народной поэзии славянских племен. Рассуждение на степень Магистра Filosofского Факультета первого Отделения, кандидата Московского университета Иосифа Бодянского. Москва: В типографии Николая Степанова, 1837. С. 119.

⁵³⁹[Бодянский И]. О народной поэзии славянских племен. Рассуждение на степень Магистра Filosofского Факультета первого Отделения, кандидата Московского университета Иосифа Бодянского. Москва: В типографии Николая Степанова, 1837. С. 122.

⁵⁴⁰[Бодянский И]. О народной поэзии славянских племен. Рассуждение на степень Магистра Filosofского Факультета первого Отделения, кандидата Московского университета Иосифа Бодянского. Москва: В типографии Николая Степанова, 1837. С. 132.

⁵⁴¹[Бодянский И]. О народной поэзии славянских племен. Рассуждение на степень Магистра Filosofского Факультета первого Отделения, кандидата Московского университета Иосифа Бодянского. Москва: В типографии Николая Степанова, 1837. С. 132.

⁵⁴²[Бодянский И]. О народной поэзии славянских племен. Рассуждение на степень Магистра Filosofского Факультета первого Отделения, кандидата Московского университета Иосифа Бодянского. Москва: В типографии Николая Степанова, 1837. С. 135.

квінтесенція словесності як визначального модусу буття цілого Слов'янства: «Песни Украинские стоят выше песен других Славян, сколько Драма выше прочих родов Поэзии, составляя собой как соединение, единство всех их в одной себе, так и последнюю цель, конечное, полное, гармоническое развитие всякой Поэзии»⁵⁴³. І ще одним аспектом драматизм як визначальна метафорична інтенційність мелосу козацької землі важливий для О. Бодянського: він кладе неперехідну межу між піснями українськими (у єстві своєму – «самобытными»⁵⁴⁴, сповненими «природного изящества и поразительной точности»⁵⁴⁵) та російськими, що їх фундатор української славістики, слідом за М. Максимовичем, називає штучними⁵⁴⁶. «Из всех Славянских племен Северные и Южные Руссы – самые несходственные между собою»⁵⁴⁷, – цей висновок, до якого доходить автор студії «О народной поэзии славянских племен» виходить далеко за

⁵⁴³[Бодянский И]. О народной поэзии славянских племен. Рассуждение на степень Магистра Filosofского Факультета первого Отделения, кандидата Московского университета Иосифа Бодянского. Москва: В типографии Николая Степанова, 1837. С. 135 – 136.

⁵⁴⁴[Бодянский И]. О народной поэзии славянских племен. Рассуждение на степень Магистра Filosofского Факультета первого Отделения, кандидата Московского университета Иосифа Бодянского. Москва: В типографии Николая Степанова, 1837. С. 137 – 138.

⁵⁴⁵[Бодянский И]. О народной поэзии славянских племен. Рассуждение на степень Магистра Filosofского Факультета первого Отделения, кандидата Московского университета Иосифа Бодянского. Москва: В типографии Николая Степанова, 1837. С. 138.

⁵⁴⁶[Бодянский И]. О народной поэзии славянских племен. Рассуждение на степень Магистра Filosofского Факультета первого Отделения, кандидата Московского университета Иосифа Бодянского. Москва: В типографии Николая Степанова, 1837. С. 138.

⁵⁴⁷[Бодянский И]. О народной поэзии славянских племен. Рассуждение на степень Магистра Filosofского Факультета первого Отделения, кандидата Московского университета Иосифа Бодянского. Москва: В типографии Николая Степанова, 1837. С. 122.

межі фольклористично-слов'янознавчого дослідження. Тут ідеться вже про проблематику націологічну, про раннє передвістя уславленої праці М. Костомарова «Две русские народности», що вона в другій половині XIX ст. правила за канон української національної свідомості. Попри всі неминучі для О. Бодянського як статусного імперського вченого компроміси з офіційною ідеологією, такі розмисли стали зматеріалізованим свідченням чинності концепту «нелояльної лояльності», бо якщо українці і росіяни такі несхожі між собою у психотиповості, естетиці, поведінці в соціальному просторі, ставленні до влади, то і йти в майбутнє їм належить різними шляхами.

Здійснений аналіз дослідження художньої словесності у формуванні спільотної ідентичності українців у 30-х рр. XIX ст. дає підстави стверджувати: утвердження «школою Максимовича» вивчення художніх формовиявів слова як провідного напрямку тогочасного українознавства спричинило до витворення нових інтелектуальних стратегій легітимізації «образу України», у координатах яких етнічний простір визначався у відповідності до ареалу поширення усної народної словесності. Об'єктивна логіка розгортання українознавчих студій у процесі формування спільотної ідентичності українців мала своїм наслідком те, що зацікавлення народною пісенністю обумовило і постання нової естетичної парадигми української культури, і концептуалізацію нових історіософських тенденцій гуманітаристики, які у розвитку своєму безпосередньо впливали на формування стратегій національного відродження. Важливу роль у цих процесах відіграв на початку 30-х рр. XIX ст. очолюваний у Харкові І. Срезневським гурток ентузіастів збирання та вивчення української словесності. Виданий з ініціативи І. Срезневського збірник «Запорожская Старина», упорядник якого не писемні джерела, а саме козацькі думи підносив як джерело пізнання неспотвореної історії

народу, відіграв важливу роль в легітимізації знищеної царатом Січі як квінтесенції українського героїзму. Разом з тим світогляд старшинського автономізму, який не мислив існування Малоросії поза імперською протекцією, посутньо впливав на формування спільнотної ідентичності українців і впродовж окресленого періоду. Переконливим цьому свідченням стала збірка П. Лукашевича «Малороссийские и Червонорусские народные думы и песни», укладач якої, вперше концептуально-структуровано репрезентувавши галицькі пісні як належні до цілокупного українського пісенного ареалу, водночас наполягав на тому, що українська словесність позбавлена перспектив історичного розвитку. Теоретико-методологічним підсумком осмислення словесності в українознавстві впродовж першої третини ХІХ ст. стала монографія О. Бодяньського «О народной поэзии славянских племен». Розглядаючи в цій праці пісню як узагальнений вияв духового життя цілого народу і в аспектах світоглядно-естетичних кардинально протиставляючи українську та російську пісенні традиції, О. Бодяньський виходить за межі власне фольклористичного дискурсу і творить надзвичайно важливу для процесів національної мобілізації концепцію самобутності українства.

Підсумовуючи осмислення ролі «філологічної революції» першої третини ХІХ ст. у становленні нової парадигми українознавства та розгортанні процесів національної мобілізації українців Наддніпрянщини, наголосимо:

Історико-культурний контекст кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. позначився цілою низкою нових викликів, на які український освічений загал вимушений був давати відповідь у ситуації, за якої сама система координат його світоглядного розмислу вже не відповідала актуальним потребам часу. Розпочата на європейському континенті Французькою революцією епоха занепаду станового ладу

та формування країн-націй вимагала концептуалізації таких моделей утвердження ідентичності, які більше не спиралися б на ідеологічні підстави старшинсько-корпоративних інтересів та орієнтирів. Тому у ситуації практично повної інкорпорації колишньої Гетьманщини в адміністративно-юридичний простір Російської імперії спроби тих українських інтелектуалів, які, продовжуючи традиції «військових канцеляристів», орієнтувалися у творенні «нової редакції» автономістської ідеології на історіографію як провідний напрям тогочасного українознавства, запитам часу вже не відповідали.

Філософія гердеризму з її культивуванням народної пісні як джерела пізнання автентичної сутності народу виявилась тією світоглядною концепцією, яка уможливила перспективи системного дослідження української художньої словесності. Вихід у Петербурзі «Опыта собрания старинных малороссийских песней» – упорядкованої М. Цертелєвим першої друкованої збірки українських дум, автор якої підніс до рівня естетичного ідеалу народно-героїчний епос козацької епохи, став передвістям кардинальної зміни в цілій системі уявлень про спільнотну ідентичність українців. Водночас у процесі розвитку української фольклористики, зокрема – у діяльності З. Доленги-Ходаковського, який першим почав системно збирати й осмислювати народну пісенність, вияскравилися тенденції, які стали свідченням формування нових концепцій української культурної легітимізації.

Вихід у світ «Малороссийских песен» М. Максимовича став подією, яка спричинила до революційних змін у поступі українського визвольно-національного руху першої третини ХІХ ст. Передмова до цієї книги, яка окреслилася як маніфестом українського романтизму, так і першою декларацією опертого на домінанту «всестанової народності» українознавства, вияскравилася точкою відліку для процесів нової концептуалізації спільнотної ідентичності українців. Ця

ідентичність віднаходила свою легітимність не в станово-корпоративних ієрархіях чи імперсько-бюрократичних статусах, а в квінтесенції духового життя цілого народу – думках та піснях. Наслідком цих світоглядних трансформацій постає цілеспрямований масовий рух української інтелігенції, яка вперше починає зосереджувати свої зусилля довкола практик та теоретичних модальностей спільної загальнонаціональної справи – збирання українських пісень. Утвердження «школою Максимовича» аналізу художніх формовиявів слова як провідного напрямку тогочасного українознавства спричинило до витворення якісно нової концептосфери «образу України», у координатах якої простір етносу окреслювався не в залежності від адміністративних та конфесійних кордонів, а у відповідності до ареалу поширення живої мови і усної народної словесності.

У процесі творчого розвитку методологічних засад «дискурсу М. Максимовича» найвагоміша роль належить утвореному у Харкові «гуртку І. Срезневського». «Запорожская Старина» І. Срезневського з її акцентацією на думках і піснях як джерелах, у яких найбільш повно та виразно розкривається «внутрішнє життя» народу, сприймалася українською інтелігенцією як квінтесенція народної, водночас демократично-«низової» і героїчно-козацької історії України. Вкрай важливим було і те, що «Запорожская Старина», послідовно утверджуючи етнізм «українець» та політонім «Україна», вперше піднесла Січ як квінтесенцію героїзму українського національного буття.

Найбільш докладно та методологічно адекватно українська словесність впродовж 20 – 30-х рр. XIX ст. аналізувалася на сторінках першої на теренах Східної Європи системної слов'язознавчої студії – монографії О. Бодяньського «О народной поэзии славянских племен». Підносячи українські пісню як феномен в аспекті художньо-естетичному найдосконаліший в цілому

Слов'янстві, наголошуючи на її засадничій протилежності до пісенної традиції росіян, О. Бодянський вже виходить за межі суто фольклористично-слов'янознавчої проблематики, не лише легітимізуючи в просторі культури духову спадщину українського етносу, а й творячи націологічну концепцію окремішності і духової суверенності народу.

ВИСНОВКИ

Перша третина XIX ст. – один з найдраматичніших і водночас найцікавіших періодів у формуванні парадигмальної повноти спільнотної ідентичності українців. Під тиском російського централізму відходять у небуття інституції старої Гетьманщини, набувши привілеїв російського дворянства, стрімко інтегрується в імперську систему шляхетство українського Лівобережжя. І разом із тим – розгорнуті у цей час спочатку спорадичні, а з часом – щораз інтенсивніші і системніші дослідження художньої словесності спричиняють до творення якісно нової парадигми українознавства, яке зосередилося на розкритті проявів спільнотної ідентичності українців, витворюючи тим самим ґрунт для постанови у другій половині 40-х рр. XIX ст. самостійницької концепції київських кирило-мефодіївців.

Важливо відзначити, що домінантний в інтелектуальному просторі епохи, знаковані іменам М. Максимовича, І. Стезневського та О. Бодянського, семантико-світоглядний дискурс поняття «художня словесність» (у його оперативному полі поєднуються усні та писемні формовияви вербально-естетичної традиції) зазнавав впродовж XIX та XX ст. суттєвих історичних трансформацій: фундатори українознавчого дискурсу – М. Максимович, О. Бодянський, П. Куліш, М. Грушевський – широко використовували іманентно притаманні цьому поняттю можливості аналітичного узагальнення, натомість у більшовицько-тоталітарну епоху термін «словесність» потрактовувався як застарілий, позбавлений актуальної значеннєвості. В оперативному просторі сучасного українознавства актуалізовано аналітичне значення концепту «художня словесність».

Ранньомодерний період української інтелектуальної історії позначений формуванням початкових моделей

дослідження специфіки українського художнього слова. Доба Гетьманщини з притаманною їй становою ідеологією «військових канцеляристів» витворила умови для формування вже не спорадичного, а тривкого інтересу до української словесності. Становлення наприкінці XVIII ст. інтелектуальних практик наукового українознавства уможливило перші спроби дослідження феномену художнього слова у панорамності його репрезентацій. Важливими етапами на цьому шляху стали діяльність О. Любасевича, «Енеїда» І. Котляревського та «Записки о Малороссии, ея жителей и произведениях» (1798) Я. Марковича – комплексна аналітична студія, у якій вперше в українознавстві словесність розглядається як теоретично-значущий атрибут цілісного буття українства.

Розпочата Французькою революцією модерна доба історії Європи актуалізувала тенденції формування національних ідентичностей, а тому спонукала українських інтелектуалів до глибшого аналізу культурного набутку української спільноти. Важливим чинником на цьому шляху стала філософська концепція Й. Гердера, яка спиралася на засадничий християнський етос з його увагою до «низових», демократично-народних вимірів історії. У цей час виразно проявилася і криза світогляду «військових канцеляристів»: прикметно, що навіть «История Русов» – політична декларація найрадикальнішого крила козацьких автономістів, незважаючи на те, що її автор відверто засуджує деспотизм московських царів та петербурзьких імператорів, все ж лишається ще в межах парадигматики малоросійської, а не загальнонаціональної. Незважаючи на свою важливість як свідчення пробудженого інтересу до духового життя народу, факторами кардинальної трансформації поглядів на спільнотну ідентичність українців не стали і перші спроби аналітичного осмислення пам'яток української художньої словесності (найбільшою мірою це стосується «Граматики

малороссийского наречия...» (О. Павловського). Українські культурні діячі ще перебували в полоні уявлень, що разом з ліквідацією усіх форм «малоросійського автономізму» неминуче зникатимуть і атрибути народного буття, у тому числі – і мова. Провісником радикальних трансформацій став вихід у Петербурзі 1819 р. «Опыта собрания старинных малороссийских песней» – упорядкованої М. Цертелєвим збірки українських дум, автор якої вперше підніс і концептуалізував український народно-героїчний епос як етичний та естетичний взірець.

Упродовж двох перших десятиліть ХІХ ст. процес формування спільнотної ідентичності українців вияскравив необхідність витворення такої «інтелектуальної пропозиції», у реєстрах якої спільнота постала б як виразна соціокультурна цілісність, яка має неповторний духовно-культурний спадок, а відтак – і зберігає подальшу перспективу утвердження серед інших європейських спільнот. Ні історіографія «військових канцеляристів», ні обмежене у той час формами бурлескно-травестійної «котляревщини» письменство на такий виклик дати адекватну відповідь були не спроможні. Важливі і прогресивні тенденції почали концептуалізуватися в дослідницьких практиках раннього етапу української фольклористики, насамперед – у діяльності З. Доленги-Ходаковського, який першим підніс збирання й осмислення народної пісенності до рівня світоглядного імперативу інтелектуального пошуку. Подією переломного характеру як в осмисленні словесності, так і в процесах формування уявлень про спільнотну ідентичність та соборність українців стала поява 1827 р. «Малороссийских песен» М. Максимовича. Концептосфера утвердженого ним погляду на українську словесність визначала спрямування дослідницької уваги не на окремий стан (козацтво як «політичний народ Гетьманщини), конфесійну групу (в концепції «військових

канцеляристів» лише православні могли належати до «козако-руського» народу) або певний історичний регіон України, а на часопросторову універсальність соборного буття етносу. Наслідком таких кардинальних світоглядних транчформацій розгортається рух української інтелігенції, яка зосереджує свою увагу довкола спільної загальнонаціональної справи – збирання та вивчення українських пісень. Вихід у світ 1834 р. укладеного М. Максимовичем збірника «Украинские народные песни» з його розлогими коментарями історико-філологічного характеру посилив і закріпив ці тенденції. Важливою в світоглядних контекстах 30-х рр. XIX ст. окреслилася також «История древней русской словесности» М. Максимовича – праця, у якій вперше письменство Київської Русі досліджується в нерозривному зв'язку з українською традицією. Діяльність вчених та літераторів, які перебували в орбіті дослідницького впливу першого ректора Київського університету, характеризується вияскравленням спільних етико-світоглядних настанов та методологічних напрямків: вивчення пам'яток уснопоетичної словесності усвідомлюється ними як визначальне завдання українознавчого пошуку, студіям цих дослідників притаманна широка контекстуальність розмислу, орієнтація на «народність» (репрезентовану насамперед селянством як носієм культурної спадщини), синтез наукових методів дослідження з наснаженою романтичним пафосом націєтворчою декларативністю та візійністю.

Закономірним результатом утвердження «школи М. Максимовича» як визначального явища інтелектуалізму передшевченкової доби стало витворення концептосфери «образу України», у координатах якої український простір окреслювався ареалом поширення живої мови і народної пісні, а не адміністративними кордонами чи конфесійними межами. Упродовж 30-х рр.

XIX ст. найвагоміша роль в утвердженні та розвитку нових методологічних засад українознавчого пошуку належала утвореному у Харкові «гуртку І. Срезневського», з ініціативи якого побачило світ шестикнижжя «Запорожской Старины» – збірника, що постав на перетині фольклористичного та історико-культурологічного дискурсів. Акцентація видавця «Запорожской Старины» І. Срезневського на думках та піснях як на автентичних історичних свідченнях була потрактована українськими інтелектуалами як методологічна основа структурування нової, посправжньому народної, демократично-«низової» історії України, виразно протиставленої офіційному історіописанню. Там, де імперія наполягала на абсолютній виправданості та умотивованості її централізаторського заперечення всього місцевого, локального, національно-закоріненого, «Запорожская Старина» актуалізувала козацьку героїку. Вкрай важливим було також і те, що І. Срезневський в «Запорожской Старине» послідовно утверджував етнонім «українець» та політонім «Україна». Проте в першій третині XIX ст. ще зберігає впливовість світогляд «малоросійського автономізму», який не мислив існування козацького краю поза імперською протекцією. Деякі інтелектуали усе ще оцінювали свою діяльність в «антикварному ключі» (П. Лукашевич, збірка «Малороссийские и Червонорусские народные думы и песни» (1836)) й не бачили перспективи розвитку української словесності.

На методологічно найбільш концептуалізовану аналітичну репрезентацію українська словесність впродовж аналізованого нами історичного періоду здобулася на сторінках першої у Східній Європі комплексної студії зі славістики – монографії О. Бодяньського «О народной поэзии славянских племен» (1837). Підносячи український мелос як найдосконаліший у світоглядно-естетичних вимірах феномен пісенності

цілої Слов'янщини, осмислюючи внутрішньо притаманний її художньому простору драматизм як втілення живого переживання народом історичного буття, О. Бодянський наголошує на виразній протилежності усної словесності українців та пісенної традиції росіян, протилежності, яка обумовлюється специфікою природного довкілля, побутом та історією кожного етносу. О. Бодянський підкреслює засадничу психотипову відмінність цих двох народів, яка виявляється у зовсім різних поглядах на естетику, принципах соціальної поведінки та в абсолютно протилежному ставленні до влади. У такий спосіб вчений виходить за межі суто фольклористичної проблематики й уречальнює в системі уявлень про спільнотну ідентичність українців концепцію засадничої окремішності народу, яка стане найважливішою складовою формування світогляду «кирило-мефодіївців» – спільноти, яка вперше в інтелектуальній історії модерної України піднесла ідею не лише культурної, а й політичної суверенності нації.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Айзеншток Є. Котляревщина. Українські Пропілеї. Котляревщина. Том 1. Харків: ДВУ, 1928. 121 с.
2. Айзеншток І. До етнографічних планів 1840-х рр. *За сто літ*. Київ: ДВУ, 1929. Кн. 4. С. 22. С. 12 – 24.
3. Андерсон Б. Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: Критика, 2001. 272 с.
4. Аркуша О., Кондратюк К., Мудрий М., Сухий О. Час народів. Історія України ХІХ століття. Львів: Видавництво «Літопис», 2016. 408 с.
5. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. Часть третья. От избрания Мазепы до уничтожения Гетманства. Москва: В Типографии Семена Скливановскаго, 1830. 375 с.
6. Барабаш Ю. Наш «земляк» Іван Кулжинський, волонтер малоросійства. *Сучасність*. Київ, 1994. № 5. С. 113 – 122.
7. Білецький Л. Основи української літературно-наукової критики. Київ: Либідь, 1998. 408 с.
8. Білецький О. Шляхи розвитку дожовтневого українського літературознавства. *Зібрання праць у п'яти томах*. Т. 2. Київ: Наукова думка, 1965. С.72 – 110.
9. Білик І. Перегляд літературних новин. *Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах*. Книга друга. Київ:Либідь, 1998. С. 21 – 26.
10. [Бодянский И.]. О народной поэзии славянских племен. Рассуждение на степень Магистра Философского Факультета первого Отделения, кандидата Московского университета Иосифа Бодянского. Москва: В типографии Николая Степанова, 1837. 154 с.
11. Бойко Ю. Белінський і українське національне відродження. *Вибрані праці*. Київ: Медекол, 1992. С.78 – 93.

12. Бойко Ю. Літературознавча та літературно-критична методологія Сергія Єфремова. *Вибрані праці*. Київ: Медекол, 1992. С.182 – 203.

13. Боровиковський Л. Лист до І. Срезневського від 29 вересня 1834 р. *Українські поети-романтики 20 – 40-х років XIX ст.* Київ: Дніпро, 1968. С. 117 – 119.

14. Брок П. Іван Вагилевич (1811-1866) та українська національна ідентичність. *Маркіян Шашкевич на Заході*. Вінніпег: Інститут-Заповідник Маркіяна Шашкевича, 2007. С. 60 – 92.

15. Бурлеск і травестія в українській поезії першої половини XIX ст. [Упоряд., підгот. текстів, передм. та прим. Г. Нудьги]. Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1959. 599 с.

16. Варварцев М. Американські центри буржуазного «українознавства» на службі мілітаризму. Київ: Тов-во «Знання» УРСР, 1984. 15 с.

17. Варварцев М. Буржуазне «українознавство» – знаряддя ідеологічних диверсій імперіалізму. Київ: Наукова думка, 1976. 187 с.

18. Василенко М. Иосиф Максимович Бодянский (1808 – 1877) и его заслуги для изучения Малороссии. Киев: Типография Императорского Университета Св.Владимира, 1904. 231с.

19. Величко С. Літопис [переклад з книжної української мови, коментарі В. Шевчука]. Київ: Дніпро, 1991. Т. 2. 642 с.

20. Величковський І. Передмова до чительника. *Українська література XVII ст.: Синкрет. Писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори*. Київ Наукова думка, 1987. С. 322 – 323.

21. Венелин Ю. О споре между южанами и северянами насчет их россизма. *Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*. Москва, 1847. Кн. 4. С. 1 – 16.

22. Венелин Ю. Об источнике народной поэзии вообще, и о южнорусской в особенности. Москва: В типографии Н. Степанова, 1834. 60 с.
23. «Висипавсь хміль із міха...». *Українська поезія: Середина XVII ст.* Київ: Наукова думка, 1992. С. 98.
24. Ворончук І. «Нова соціальна історія» та перспективи українознавчих досліджень. *Українознавство*. Київ, 2015. № 2. С.52 – 63.
25. Вортман Р. «Официальная народность» и национальный миф российской монархии XIX века. URL: http://ec-dejavu.ru/o/Official_Nation.html
26. Гарасим Я. Нариси до історії української фольклористики. Київ: Знання, 2009. 301 с.
27. Гердер И. Г. [Из старого предисловия к сборнику народных песен]. *Избранные сочинения*. Москва – Ленинград: Государственное издательство художественной литературы, 1959. С. 83 – 87.
28. Гердер И. Г. Дневник моего путешествия в 1769 году. *Избранные сочинения*. Москва – Ленинград: Государственное издательство художественной литературы, 1959. С. 315 – 332.
29. Гердер И. Г. О сходстве средневековой английской и немецкой поэзии и о прочем, отсюда следующем. *Избранные сочинения*. Москва – Ленинград: Государственное издательство художественной литературы, 1959. С. 60 – 70.
30. Гердер И. Г. Письма для поощрения гуманности. *Избранные сочинения*. Москва – Ленинград: Государственное издательство художественной литературы, 1959. С. 285 – 301.
31. Гермайзе О. П. Куліш і М. Костомаров, як члени Кирило-Мефодіївського братства. *Шевченко та його доба. 3б. перший*. Київ: Державне видавництво України, 1925. С. 38 – 56.

32. Гетьман Іван Мазепа. Писання. Краків: «Українське Видавництво», 1943. 50 с.

33. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.) Київ: Український письменник, 2014. 496 с.

34. Гірц К. «Насичений опис»: у пошуках інтерпретативної теорії культури. *Інтерпретація культур: вибрані есеї*. Київ: Дух і Літера, 2001. С. 9 – 42.

35. Гоголь Н. Письмо к М. А. Максимовичу. 9 ноября 1833 г. *Полное собрание сочинений*: В 14 т. Т. 10. Москва: Издательство АН СССР, 1940. С. 283 – 285.

36. Гоголь Н. О малороссийских песнях. *Арабески. Разные сочинения Н. Гоголя*. Санкт-Петербург: В типографии вдовы Плюшар с сыном, 1835. С. 99 – 117.

37. Гоголь Н. Письмо к И. Срезневському от 6 марта 1834 г. URL: <http://predanie.ru/gogol-nikolay-vasilevich/book/69209-pisma-1820-1835-gg/#toc3>

38. Головацький Я. Три вступительні преподаванія о руськой словесности. *Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія*. Книга перша. Київ: Либідь, 1996. С. 175 – 176.

39. Гординський Я. «Милість Божія» українська драма з 1728 р. Студія (частина II). *ЗНТШ*. Львів: 3 друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 3 друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1927. Т. 146. С.1 – 32.

40. Горленко В. Из истории южно-русского общества начала ХІХ века (письма В. И. Чарныша, А. И. Чепы, В. Г. Полетики и заметки к ним). *Киевская старина*. Киев, 1893 № 1. С. 41 – 76.

41. Гримич М. З історії польових досліджень в Україні: Зоріан Доленга – Ходаковський. *Етнічна історія народів Європи*. Київ, 2012. №38. С.15 – 21.

42. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. Київ: Генеза, 2000. 360 с.
43. Гром'як Р. Історія української літературної критики (від початків до кінця XIX століття). Тернопіль: Підручники і посібники, 1999. 224 с.
44. Грушевський О. З сорокових років. *ЗНТШ*. Львів: 3 друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1909. № LXXXIX. С. 91 – 110.
45. Грушевский А. Из истории украинской этнографии: Изучение исторических песен. Киев: Первая Киевская Артель Печатного Дела, 1905. 14 с.
46. Грушевский М. Развитие украинских изучений в XIX в и раскрытие в них основных вопросов украиноведения. *Украинский народ в его прошлом и настоящем*. Т. 1. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1914. С.1 – 37.
47. Грушевський М. «Малоросійські пісні» Михайла Максимовича і їх роль в розвитку українознавства. *Народна творчість та етнографія*. Київ, 1996. №5 – 6. С. 27 – 39.
48. Грушевський М. В тридцяти роковини Куліша. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості. *Україна*. Київ: ДВУ, 1927. Кн.1 – 2. С. 9 – 38.
49. Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. Київ: ДВУ, 1928. С. III – XXI.
50. Грушевський М. Етнографічне діло Костомарова. *Етнографічні писання Костомарова*. Київ: ДВУ, 1930. С. VII – XXIV.
51. Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Київ: Либідь, 1993. Т. 1. 392 с.
52. Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Київ: Либідь, 1993. Т. 2. С. 264 с.

53. Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Київ: Либідь, 1994. Т. IV. Кн. 1. 334 с.
54. Грушевський М. Історія української літератури. Київ: АТ «Обереги», 1995. Т.6. 709 с.
55. Грушевський М. Костомаров і Новітня Україна. *Україна*. Київ: ДВУ, 1925. Кн. 3. С3 – 20.
56. Гундорова Т. І. Перевернений Рим, або «Енеїда» Котляревського як національний наратив. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/philology/2004/29-16-3.pdf>
57. Гуревич З. «Молода Україна». До восьмидесятих роковин Кирило-Методіївського Братства. Харків: ДВУ, 1928. 120 с.
58. Данилів В. До історії української етнографії (Риси літературної діяльності М. А. Максимовича, А. Л. Метлинського та П. А. Лукашевича). *Записки Українського Наукового Товариства в Києві*. Київ: З друкарні Першої Київської Друкарської Спілки, 1909. Т. IV. С. 46. С. 41 – 48.
59. Данилов В. До історії «Малороссийских Песен» М. О. Максимовича. *Україна*. Київ: ДВУ, 1928. Кн. 4. С.23 – 33.
60. Данилов В. Другий збірник українських пісень М. О. Максимовича. *Україна*. Київ: ДВУ, 1929. Кн. 5. С.14 – 30.
61. Данилов В. П. О. Куліш і М. О. Максимович. *Україна*. Київ: ДВУ, 1926. Кн. 5. С.13 – 22.
62. Данилов В. М. Максимович і журнал «Основа» (Листи В. Білозерського до М. Максимовича). *ЗНТН*. Львів: З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1930. Т. 100. С. 321 – 326.
63. Дашкевич Н. Отзыв о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия». Киев: В типографии И. и А. Давиденко, 1884. 352 с.

64. Дей О., Малаш Л.. Піонер слов'янської фольклористики та його записи. *Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся)*. Київ: Наукова думка, 1974. С. 19 – 60.

65. Дівович С. Разговор Великороссии с Малороссиею. *Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори*. Київ: Наукова думка, 1983. С. 384 – 414.

66. Дмитренко М. Фольклористична концепція Михайла Максимовича. «Я син свого народу». *Наукова спадщина Михайла Максимовича (до 200-річчя з дня народження вченого)*. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 2006. С.29– 40.

67. До 25-літнього ювілею С.О.Єфремова. *Книгар. Літопис українського письменства*. Київ, 1920. Ч. 1 – 3. С. 1 – 4.

68. Доклады министра народного просвещения С.С. Уварова императору Николаю I *Река времен*. Москва: Эллис Лак, 1995. Вып. 1. С. 67 – 78.

69. Доленга-Ходаковський З. Про слов'янщину перед християнством: переклад з польської і примітки Лілії Підгорної. *Фольклористичні зошити*. Луцьк, 2007. Випуск 10. С. 191 – 201.

70. Доманицький В. Піонер української етнографії (Зоріан Доленга-Ходаковський). *Записки НТШ*. Львів, 1905. Т.65. С.1 – 43.

71. Дорошенко Д. Нарис історії України. Том II (від половини XVII століття). Мюнхен: ДНІПРОВА ХВИЛЯ, 1966. 346 .

72. Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства у XIX – на початку XX ст. та її досягнення. *Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича*. Київ: Либідь, 1993. С. 26 – 39.

73. Дорошенко Д. Князь М. Репнін і Д. Бантиш-Каменський (Сторінка з українського громадського життя

першої чвертини XIX століття). *Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова*. Прага, 1929. Т. 1. С. 90 – 108.

74. Драгоманов М. Війна з пам'яттю про Шевченка. *Літературно-публіцистичні праці: у двох томах*. Т. 2. Київ: Наукова думка, 1970. С.146 – 147.

75. Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764 – 1880). Київ: Друкарня акц. т-ва «П. Барський», 1918. 154 с.

76. Драгоманов М. Політичні пісні українського народу XVIII – XIX ст. З увагами М. Драгоманова. Частина перша. Розділ перший. Женева: Печатня «Громади», 1883. LV + 137 с.

77. Дунаєвська Л., Таланчук О. Український фольклор і фольклористика в їх історичному розвитку. *Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка: Українознавство*. Київ. 1997. Випуск II. С.110. Випуск II. С. 109 – 119.

78. Ефименко П. Один из протестовавших. *Киевская старина*. Киев, 1882. № 3. С. 602 – 608.

79. Єрмоленко С. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). Київ: Довіра, 1999. 431с.

80. Єфремов С. Біля початків українства. Генезис ідей Кирило-Методієвського Братства. *Україна*. Київ:ДВУ, 1924. Кн. 1 – 2. С. 88 – 94.

81. Єфремов С. Дорогою синтезу. Огляд історіографії українського письменства. *Записки історико-філологічного відділу ВУАН*. Київ, 1923. Т.2. С.89 – 110.

82. Єфремов С. Історія українського письменства. Київ: Феміна, 1995. 688 с.

83. Єфремов С. Максимович в історії української самосвідомості. *Літературно-критичні статті*. Київ: Дніпро, 1993. С.318 – 321.

84. Єфремов С. Українознавство. Київ: Всеукраїнський Кооперативний Видавничий Союз, 1920. 64 с.

85. Житецький П. Мысли о народных малорусских думках. Киев: Издание редакции журнала «Киевская Старина», 1893. IV + 249 + [3] с.

86. Журба О. Василь Якович Ломиковський: історик чи агроном? *Січеславський альманах*. Дніпропетровськ, 2006. №2. С. 153 – 158.

87. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. Київ: Абрис, 1997. 144 с.

88. Записки о Южной Руси. Издал П. Кулиш. Том первый. Санкт-Петербург, 1856. XXVI + 324 с.

89. Запорожская Старина. Песни и Думы о лицах и событиях до Богдана Хмельницкого. Харьков: В Университетской Типографии, 1833. Часть I. Книга I. 132 с.

90. Запорожская Старина. Сказания Летописцев и Предания о лицах и событиях, бывших в Украине и Запорожье до смерти Стефана Батория. Харьков: В Университетской Типографии, 1833. Часть I. Книга II. 140 с.

91. Запорожская старина: издание Измаила Срезневского. Харьков: В Университетской Типографии, 1833–1834. Часть I. Книга III. 167 с.

92. Зеров М. Українське письменство XIX ст. Від Куліша до Винниченка: Лекції, нариси, статті. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2007. 568 с.

93. Зінченко А. Українське шляхетство, козацтво й міщанство Слобожанщини й Гетьманщини в обороні традиційної адміністративно-правової системи (60-ті рр. XVIII ст.). *Українознавство*. Київ: ННДІУ, 2015. № 1. С.81 – 91.

94. Зінченко А. Спротив вірян заходам російської влади у руйнуванні Уніатської церкви в Білорусії і на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст.

– у 1830-ті роки. *Українознавство*. Київ, 2015. № 3. С. 72 – 98.

95. Зінченко А. Українська спільнота як об'єкт українознавства: сутність та соціокультурна динаміка. *Українознавство*. Київ, 2015. № 2. С. 12 – 22.

96. Из переписки И. И. Срезневского. 1829 – 1839 гг. *Киевская старина*. Киев, 1901. № 6. С. 317 – 343.

97. Из переписки И. И. Срезневского. 1829 – 1839 гг. *Киевская старина*. Киев, 1901. № 7 – 8. С. 210 – 248.

98. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Киев: Типография М. П. Фрица, 1874. Т. 1. 368 с..

99. История Руссов или Малой России. Сочинение Георгия Конискаго, Архиепископа Беларуского. Москва: В Университетской Типографии, 1846. VIII + 261 + 45 с.

100. Іванова Л. Україна між Сходом і Заходом: до проблеми становлення національної ідеї в українській суспільно-політичній думці в контексті східноєвропейського розвитку (І половина XIX ст.). Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. 192 с.

101. Івашків В. «Украинские народные предания» Пантелеймона Куліша: до питання творчої історії. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Львів, 2009. Вип. 47. С. 38 – 62.

102. Івашків В. Пантелеймон Куліш і його спроба поетичної історії України: епопея «Україна» та «Книга о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького». *Вісник Львів ун-ту. Серія філологічна*. Львів. 2006. № 37. С. 66 – 98.

103. Ігнатенко М. Генезис сучасного художнього мислення. Київ: Наукова думка, 1986. 288 с.

104. Інший (великий Інший). Лаканіана. URL: <http://provid.org/lacanianana/inshyj-velykyj-inshyj/>

105. Історія українознавства. Київ: Академвидав, 2011. 512 с.

106. Калакура Я. Українознавчі дослідження: теорія та методологія. Тернопіль, Джура, 2012. 292 с.

107. Калиновский Г. Описание свадебных украинских простонародных обрядов, в Малой России и в Слободской Украинской Губернии, також в Великороссийских Слободах, населенных Малороссиянами употребляемых. Сочиненное Григорием Калиновским, армейских пехотных полков, состоящих в Украинской дивизии, прапорщиком. Санкт-Петербург: Напечатано при Артиллерийском и Инженерном Шляхетском Кадетском Корпусе у Содержателя Типографии Х. Ф. Клена, 1777. 25 с.

108. Капеллер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. XII+360 с.

109. Кирчів Р. «Запорожская старина» – явище романтичної фольклористики. *Міфологія і фольклор*. Львів, 2013. № 2 – 3. С. 5 – 26.

110. Кирчів Р. Етнографічно-фольклористична діяльність «Руської трійці». Київ: Наукова думка, 1990. 339 с.

111. Кирчів Роман. Донаукові зацікавлення українським фольклором та етнографією. *Народна творчість та етнографія*. Київ. 2005. №1. С. 40 – 48.

112. Кирчів Р. Донаукові зацікавлення українським фольклором та етнографією. *Народна творчість та етнографія*. Київ, 2005. № 3. С. 52 – 65.

113. Кирчів Р. Маніфест української фольклористики. *Народна творчість та етнографія*. Київ, 2006. № 3. С. 53 – 60.

114. Кирчів Р. Харківський осередок української фольклористики (перша половина XIX ст.). *Народознавчі зошити*. Львів. 2016. № 1. С. 3 – 22.

115. Кирчів Р. Харківський осередок української фольклористики (перша половина XIX ст.). *Народознавчі зошити*. Львів, 2016. № 2. С. 362 – 383.

116. Ковальчук О. «Запорозька старовина» як матеріал для вивчення історіографічних та джерелознавчих уявлень епохи. *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ, 2008. №18. С.6 – 12.

117. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ: Критика, 2004. 352 с.

118. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 – 1830. Київ: Основи, 1996. 317 с.

119. Козак С. Шевченкознавчі та порівняльні студії: Статті, розвідки, лекції. Київ: 2012. С. 228.

120. Кононенко П. Українознавство: навчальний посібник. Київ: Заповіт, 1994. 230 с.

121. Кононенко П. Українська література: проблеми розвитку. Київ: Либідь, 1994. 334 с.

122. Копаниця Л. Популярна або «третя література» в рукописних співанках XVII - XVIII століття. *Етнічна історія народів Європи*. Київ: 2000. № 4. С. 84 – 88.

123. Корпанюк М. Слово і дух України княжої та України козацької (Михайло Максимович – дослідник давньоукраїнської літератури). Черкаси: Брама, 2004. 279 с.

124. Корпанюк М. «Історія давньої руської словесності» Михайла Максимовича та її місце в національній літературознавчій думці. *«Я син свого народу»*. Наукова спадщина Михайла Максимовича (до 200-річчя з дня народження). Київ: Видавничий центр «Просвіта», 2005. С. 72 – 88.

125. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. Київ: Либідь, 1994. 384 с.

126. Костомаров М. Об историческом значении русской народной поэзии. *Слов'янська міфологія*. Київ: Либідь, 1994. С 44 – 201.
127. Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография. Киев: Издательство при Киевском университете, 1989. 736 с.
128. Костомаров Н. И. Автобиография. *Исторические произведения. Автобиография*. Киев: Изд-во при Киевском университете, 1990. С. 426 – 651.
129. Котляревський І. Енеида на малоросійський язык перелицьованная І. Котляревским. Санкт-Петербург: Иждивенієм М. Парпуры, 1798. 181 с.
130. Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ: Критика, 2011. 544 с.
131. Кримський А. Древнекиевский говор. *Твори в п'яти томах*. Т. 3. Київ: Наукова думка, 1973. Т.3. С. 207 – 244.
132. Кулжинский И. Письмо к издателю львовского журнала «Мета» г. Ксенофонту Климковичу. *Вестникъ Юго-западной и Западной России*. Киев. 1864. Т. II. С. 33 – 45.
133. Кулжинський І. Некоторые замечания касательно истории и характера малоросійской поэзии. *Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах*. Книга перша. Київ: Либідь, 1996. С. 48 – 51.
134. Кулиш П. Україна. Од початку Вкрайны до батька Хмельницького. Киев: В Университетской типографии, 1843. 99 с.
135. Куліш П. До Марусі В. *Твори у двох томах*. Т. 1. Київ: Дніпро, 1989. С.248.
136. Куліш П. Нарис історії словесності русько-української. Погляд на занедбання народної мови. *Хроніка* 2000. Київ. 2009. №78. С. 125 – 134.

137. Куліш П. Повість про Український народ: Моє Життя. Хутірська філософія і віддалена од світу поезія. Київ: Редакція журналу «Український Світ», 2005. 384 с.

138. Куліш П. О. Вигляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги «Народні оповідання» Марка Вовчка. *Твори у двох томах*. Т. 2. Київ: Дніпро, 1989. С. 477 – 484.

139. Куліш П. О. Простонародность в украинской словесности. *Твори у двох томах*. Т. 2. Київ: Дніпро, 1989. С. 522 – 523.

140. Кун Т. Структура научных революций. С ввводной статьей и дополнениями 1969 г. Москва: Прогресс, 1977. 300 с.

141. Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины. П. Алексей Иванович Мартос (1790-1842). *Киевская старина*. Київ, 1895. № 2. С. 170 – 194.

142. Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины (Яков Михайлович Маркович). *Киевская старина*. Киев, 1894. № 12. С. 349 – 387.

143. Лесин В. М., Пулинець О. С. Словник літературознавчих термінів. Київ: Радянська школа, 1971. 390 с.

144. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України. *Історичні есе*. Київ: Основи, 1994. Т.1. С.173 – 191.

145. Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в ХІХ столітті. *Історичні есе*. Київ: Основи, 1994. Т.1. С.193 – 202.

146. Літопис Руський. Переклад з давньоруської Л. Махновця. Київ: Дніпро, 1989. 591 с.

147. Лобай Д. Непереможна Україна: факти з совітських видань про боротьбу Москви з українським націоналізмом на культурному фронті по Другій світовій

війні. Вінніпег: Видання Комітету українців Канади, 1950. 240 с.

148. [Лукашевич П.] Малороссийские и Червонорусские народные думы и песни / Платон Лукашевич. Санкт-Петербург: В Типографии Эдуарда Праца и К., 1836. 171 с.

149. Луцький Ю. Між Гоголем і Шевченком. Київ: «Вид-во «Час», 1998. 255 с.

150. Маєрчик М. Фольклористика, романтичний націоналізм і сексуальність: теоретичні аспекти вивчення історії записів сороміцького фольклору. *Народознавчі зошити*. Львів, 2015. № 6. С. 1362 – 1372.

151. Максимович М. История древней русской словесности. Книга первая. Киев: В Университетской Типографии, 1839. VIII+227 с.

152. Максимович М. Киев явился градомъ великим... Вибрані українознавчі твори. Київ: Либідь, 1994. 448 с.

153. Максимович М. Автобиография. *Киев явился градом великим... Вибрані українознавчі твори*. Київ: Либідь, 1994. С. 388 – 404.

154. Максимович М. Листи. Київ: Либідь, 2004. С. 312.

155. Максимович М. О правописании малороссийского языка. Письмо к Основьяненку. *Киевлянин*. Книга вторая. Издал Михаил Максимович. Киев: В Университетской Типографии, 1841. С. 153 – 180.

156. Максимович М. Письма о Богдане Хмельницком. *Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України*. Київ: Вища школа, 2004. С. 281 – 346.

157. Максимович М. Предисловие. *Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем*. Москва: В Типографии Августа Семена, 1827. С. I – XXXVI.

158. Маланюк Є. Малоросійство. *Книга спостережень*. Торонто: Гомін України, 1966. Т.2. С. 229 – 246.
159. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. *Книга спостережень*. Торонто: Гомін України, 1966. Т. 2. С.63 – 133.
160. Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем. Москва: В Типографии Августа Семена, 1827. XXXVI + 234 + 9 с.
161. [Маркович Я.]. Записки о Малороссии, ея жителях и произвидениях. Часть первая. Санкт-Петербург: При Губернском правлении, 1798. X + 192 с.
162. Мельник Л. Осип Бодянський (1808 – 1877). 200 років від дня народження. Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2008. 151 с.
163. Мельниченко В. На славу нашої преславної України (Тарас Шевченко і Осип Бодянський). Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2008. 560 с
164. Мечта о русском единстве. Киевский Синописис. Москва: Издательство «Европа», 2006. 248 с.
165. Мешко. О. Заява до Президії Верховної Ради УРСР (березень 1978 р.). *Інформаційний бюлетені Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод*. Торонто-Балтимор: «Смолоскип», 1981. Ч. 2. С. 79 – 82.
166. Милость Божія, Україну от неудобносимих обид лядських чрез Богдана Зіновія Хмельницького, преславногo Войск Запорожских гетьмана, свободившая... *Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори*. Київ: Наукова думка, 1983. С. 306 – 324.
167. Наєнко М. Українське літературознавство: школи, напрями, тенденції. Київ: ВЦ «Академія», 1997. 320 с.
168. Народні пісні в записах Миколи Гоголя. Київ: Музична Україна, 1985. 202 с.

169. Науменко В. Н. И. Костомаров как этнограф. *Киевская старина*. Киев, 1885. №5. С. XXXV – XLIV.

170. Новицький М. Шевченко в процесі 1847 р. і його папери. *Україна*. Київ: ДБУ, 1925. Кн. 1 – 2. С. 51 – 99.

171. Нудьга Г. Дума в писемних джерелах XVI – XVIII століть. *Слово і пісня: Дослідження*. Київ: Дніпро, 1985. С. 135 – 162.

172. Нудьга Г. Зародження літературознавчої думки в письменстві Київської Русі. *На літературних шляхах*. Київ: Дніпро, 1990. С. 6 – 46.

173. Оглоблин О. Архип Худорба. *Люди старої України*. Мюнхен: Видавництво «ДНІПРОВА ХВИЛЯ», 1959. С. 288 – 299.

174. Оглоблин О. Опанас Любасевич: 1732 – 1805. Мюнхен – Нью-Йорк: Видавництво «ДНІПРОВА ХВИЛЯ», 1966. 100 с..

175. Огоновський О. Історія літератури руської. Львів: З друкарні Товариства імені Шевченка, 1887. XVI + 428 с.

176. Павлишин М. Література, нація і модерність. Львів: Центр гуманітарних досліджень; Київ: Смолоскип, 2013. 88 с.

177. Павловский А. Грамматика малороссийского наречия, или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого российского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями. Санкт-Петербург: В типографии В. Плавильщикова, 1818. 114 с.

178. Петров В. Методологічно-світоглядіві напрями в українській етнографії XIX – XX ст. *Енциклопедія українознавства. Загальна частина*. Київ: Інститут української археографії АН України, 1994. Т. 1. С. 184 – 187.

179. Петров Н. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. Переиздание. Киев:

Издательско-полиграфический центр «Киевский университет», 2008. 479 с.

180. Пилипюк Н. Київські поетики і ренесансні теорії мистецтва. *Європейське Відродження та українська література XIV – XVIII ст.* Київ: Наукова думка, 1993. С. 75. С. 110 – 125.

181. Підгорна Л. «Романтична доба» української фольклористики: зауваги до записування фольклору Михайла Максимовича та Ізмаїла Срезневського. *Мандрівець: всеукраїнський науковий журнал.* Тернопіль, 2013. № 3. С. 49 – 53.

182. Підгорна Л. Початки «романтичної доби» української фольклористики: збирацька діяльність Зоріана Доленги-Ходаковського та Ніколая Цертелєва. *Мандрівець: всеукраїнський науковий журнал.* Тернопіль, 2013. № 2. С. 45 – 49.

183. Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій. Київ: Laugus, 2013. 440 с.

184. Погрібний А.. Літературні явища і з'яви (Статті. Портрети. Силуети. Наближення). Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. 628 с.

185. Попов П. М. Костомаров як фольклорист і етнограф. Київ: Наукова думка, 1968. 116 с.

186. Пріцак О. Доба військових канцеляристів. *Київська старовина.* Київ, 1993. № 4. С. 62 – 66.

187. Пріцак О. Історіософія Михайла Грушевського. *Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.* Т. 1. Київ: Наукова думка, 1991. С. XL – LXXIII.

188. Pritsak O., Reshetar J. The Ukraine and the Dialectic of Nation-Building. *Slavic Review.* 1963. Vol. 22 – 2. pp. 224 – 255.

189. Прокопович В. (С. Черепин) Під Золотою Корогвою (Магдебурзьке право в Києві). Париж.: Накладом прихильників Автора, 1943. XII + 94 с.

190. Пыпин А. История русской этнографии. Т. 3. Этнография малорусская. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1891. VIII + 425 с.

191. Реєнт О. Формування сучасної історіографії української нації. *Проблеми вивчення історії української революції 1917 – 1921 років. Збірник наукових статей*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. Вп. 9. С. 5 – 9.

192. Реми Й. Отношения Украины с Россией в трудах Михаила Максимовича 1850 – 1860-х годов. *Етнічна історія народів Європи*. Київ, 2001. № 9. С. 60 – 64.

193. Русова С. Харьковская журналистика настоящего столетия. *Киевская старина*. Киев, 1892. №8. С.168– 192.

194. Рыльский Ф. К изучению украинского народного мировоззрения. *Киевская старина*. Киев, 1888. № 11. С. 266 – 306.

195. Савченко Ф. Нові відомості про неопубліковану Історію України О. Матроса. *За сто літ*. Книга шоста. Київ: ДВУ, 1930. С. 7 – 14.

196. Савченко Ф. Перший збірник українських пісень Максимовича: 1827 – 1927. Київ: ВУАН, 1928. 57 с.

197. Савченко Ф. Українська мова перед Рос. Академією Наук у 1805 р. *За сто літ*. Харків – Київ: ДВУ, 1930. Кн. 5. С. 3 – 5.

198. Сборник украинских песен, издаваемый Михайлом Максимовичем. Часть первая. Киев: В Типографии Феофила Гликсберга, 1849. 117 с.

199. Світленко С. Генезис українського народолюбства. *Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття: Збірник наукових праць*. Дніпропетровськ: Герда, 2007. С. 11 – 36.

200. Скальковский А. Филипп Орлик и запорожцы. *Киевская старина*. Киев, 1882. № 4. С. 106 – 132.

201. Сміт Е. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт, республіка. Київ: Темпора, 2010. 311 с.

202. Соболь В. Літопис Самійла Величка як явище українського літературного бароко. Донецьк: Отечество, 1996. 333 с.

203. Срезневский В.. Знакомство И. И. Срезневского с И. П. Котляревским. *Киевская старина*. Киев: 1899. № 1. С. 1 – 8.

204. Срезневский В. Украинский альманах. *Киевская старина*. Киев, 1893. № 1. С. 20 – 33.

205. Срезневський І. Взгляд на памятники украинской народной словесности. Письмо профессору И. М. Снегиреву. *Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах*. Книга перша. Київ: Либідь, 1996. С. 67 – 68.

206. Стешенко И. Мих. Алекс. Максимович (К столетию годовщины его рождения). Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1904. 31с.

207. Стус В. Дещо з думок наших попередників про національне питання в Україні та про її сьогодишнє буття. *Поезія – 90: Збірник*. Київ: Радянський письменник, 1990. Вип. 2. С. 188 – 204.

208. Суздаль М. «Опыт собрания старинных малороссийских песен» М. Цертелева в історіографії та суспільній думці. *Український історичний журнал*. Київ, 2014. №6. С.149 – 164.

209. Сумцов М. Діячі українського фольклору. Харків: Печатне діло, 1910. 37 с.

210. Сумцов Н. Современная малорусская этнография. *Киевская старина*. Киев, 1892. № 1. С. 1 – 10.

211. Сумцов Н.. Харьковский период научной деятельности И. И. Срезневского. *Сборник памяти И. И. Срезневского*. Петроград: Типография Императорской Академии Наук, 1914. С. 69 – 93.

212. Токар Л. Наукові основи українознавства. Київ: ННДІУВІ, 2013. 352 с.

213. Украинские народные песни, изданные Михайлом Максимовичем. Часть первая. Москва: В Университетской Типографии, 1834. XII+180 с.

214. Українознавство: концептуальні та теоретико-методологічні основи розвитку. Київ: «МП Леся», 2015. 504 с.

215. Українознавство: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. 672 с.

216. Українські альманахи і збірники XIX – початку XX ст.: Бібліографічний покажчик [склав. І. Бойко]. Київ: Наукова думка, 1967. 372 с.

217. Українські народні пісні в записах Зорана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся). Київ: Наукова думка, 1974. 784 с.

218. Українські народні пісні у записах Осипа та Федора Бодяньських. Київ: Наукова думка, 1978. 328 с.

219. Федченко П. Літературно-критична думка в Україні від її зародження до середини XIX ст. *Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах.* Книга перша. Київ: Либідь, 1986. С. 5 – 25.

220. Франко І. Задачі і метод історії літератури. *Зібрання праць: У 50 томах.* Т. 41. Київ: Наукова думка, 1984. С.7 – 16.

221. Франко І. Метод і задача історії літератури. *Зібрання праць: У 50 томах* Т. 41. Київ: Наукова думка, 1984. С. 17 – 23.

222. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. *Зібрання праць: У 50 томах* Т. 41. Київ: Наукова думка, 1984. С. 194 – 470.

223. Франко І. Осип Бодяньський. *Зібрання праць: У 50 томах.* Т. 34. Київ: Наукова думка, 1981. С. 438 – 445.

224. Франко І. Пісня про смерть братів Струсів (1506). *Зібрання праць.: У 50 томах.* Т. 42. Київ: Наукова думка, 1984. С. 456 – 460.

225. Франко І. План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви. *Зібрання праць.: У 50 томах* Т. 41. Київ: Наукова думка, 1984. С. 24 – 73.

226. Франко І. Стефан-воєвода. *Зібрання праць.: У 50 томах.* Т. 42. Київ: Наукова думка, 1984. С. 17 – 52.

227. Франко І. Характеристика руської літератури XVI – XVIII століть. *Європейське Відродження та українська література XIV – XVIII ст.* Київ.: Наукова думка, 1993. С. 342 – 372.

228. Франко І. Южнорусская література. *Зібрання праць.: У 50 томах.* Т. 41. Київ: Наукова думка, 1984. С.101-161.

229. Хоменко О. Історико-теоретичні підстави формування концепції художньої словесності в українознавстві. *Українознавство.* Київ: НДІУ, 2015. № 2. С. 130 – 138.

230. Хоменко О. Українська художня словесність як концентр українознавства. *Українці у світовій цивілізації і культурі: Колективна українознавча монографія.* Київ: НДІУ, 2008. С. 346 – 362.

231. Хоменко О. Передумови становлення науково-аналітичної концепції розвитку української художньої словесності. *Українознавство.* Київ: ННДІУ, 2013. № 2. С. 57. 2013. 53 – 62.

232. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 1343. Оп. 1. Спр.5. Арк. 3.

233. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губенатора. 1832 – 1914. Оп. 1. Спр.917. О присвоении учреждениям и должностным лицам Киевской, Подольской и Волынской губ. наименований, существующих в губерниях

Центральной России и о введении в делопроизводство русского языка. Арк. 1.

234. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 533. Оп. 1а. Спр. 69.

235. Цертелєв М. О старинных малороссийских песнях. *Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У трьох книгах.* Книга перша. Київ: Либідь, 1996. С. 56 – 62.

236. Ціпко А. Досвід українського словесно-культурного самоозначення та самовираження. *Українознавчий альманах.* Київ, 2012. Випуск 7. С. 151 – 158.

237. Ціпко А. Духовна ліствиця давньоукраїнської словесності. Київ: «МП Леся», 2015. 748 с.

238. Шамрай А. Харківська школа романтиків. Харків, Держвидав України, 1930. Т.1. 276 с.

239. Шамрай А. Харківська школа романтиків. Харків, Держвидав України, 1930. Т.2. 223 с.

240. Шевченко Т. Передмова до нездійсненого видання «Кобзаря». URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev507.htm>

241. Шевченко Т. Подражаніє 11 псалму. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev2118.htm>

242. Шевченко Т. Іржавець. URL: <http://litopys.org.ua/>

243. Шевченко Т. Кобзар. Санкт-Петербург: В Типографи Е. Фишера, 1840. 115 с.

244. Шевченко Т. Лист до П. Корольова від 22 травня 1842. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev601.htm>

245. Шевченко Т. Передмова до нездійсненого видання «Кобзаря». URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev507.htm>

246. Шевченко Т. Сон (Комедія). URL: <http://litopys.org.ua/>

247. Шенрок В. П. А. Кулиш (Биографический очерк). *Киевская старина*. Киев, 1901. № 2. С. 153 – 179.

248. Шкандрій М. В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби. Київ: Факт, 2004. 496 с.

249. Шлемкевич М. Загублена українська людина. Нью-Йорк: Життя і мислі, 1954. 158 с.

250. Шліхта Н. Елементи річпосполитської ідеології та політичної практики в «Історії Русів». *Молода нація. Альманах: історія, філософія, політологія, літературознавство*. Київ: Смолоскип, 2000. № 1. С. 5 – 23.

251. Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. Київ: Дух і літера, 2013. 552 с.

252. Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. Київ: Дух і літера, 2013. 552 с.

253. Шурат В. Початки слави української народної пісні в Галичині. Львів: Накладом Товариства «Просвіта», 1927. 16 с.

254. Щепонт'єв В. До питання про вплив народної словесності на Шевченка. *Записки Полтавського Інституту народної освіти*. Полтава, 1927. Т. 4. С.39 – 42.

255. Щепот'єв В. Назва України в народних піснях. *Народна творчість та етнографія*. Київ, 2003. № 3. С. 3 – 9.

256. Щурат В. На світанку нової доби: статті й замітки до відродження Гал. України. Львів: З друкарні Наукового товариства ім. Шевченка, 1919. 179 с.

257. Юрчук О. У тіні імперії: Українська література у світлі постколоніальної теорії. Київ: ВЦ «Академія», 2013. 224 с.

258. Яблонська О. Фольклор як джерело етнопсихології: О. Бодянський про специфіку української словесності.

URL:

<http://esnuir.eenu.edu.ua/handle/123456789/3403>

259. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ: Критика, 2005. 584 с.

260. Ясь О. Романтизм і український гранд-наратив. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. Київ, 2008. № 3. С. 207 – 226.

ДОДАТОК 3-ПІД ПЕРА «БЛАГОДАРНОГО ЕРОДІЯ»

Тобто – одного із тих дивних птахів, про яких Григорій Сковорода у написаній 1787 р. притчі під такою ж назвою говорить: «Они подобны журавлям, но светлѣйшее періе и коралловый или светло-червлѣнный нос. Непримиримыи враги зміям и буфонам, значит — ядовитым жабам. Имя сіе (ῥόδιος

—), римски — киконіа, полски — боцян, малоросійски — гайстер». Ці птахи, змірявши помахами своїх крил небо від краю і до краю світу (навіть і до самих «африканских гор» долітають вони), звістують всім насельникам його одну істину, по яку ті надто часто забувають. У «Благодарному Еродії» Сковорода формулює її в такий спосіб: «Благодарность — вот вам начало и конец». Тож і автор цього скрипту, наближаючись вже до прикінцевих його сторінок, раптом згадав, що десь там на монографічній дорозі, поміж розділами, цитатами та примітками віднайшов був перо з крила того Еродія. І що саме зараз належить йому тим пером написати. Написати про вдячність...

Бо дякувати і на правду є кому. Найперше, звичайно, тим, із ким впродовж багатьох і багатьох років прицював разом у відділі української філології: у різний час називався він у різний спосіб, то поділяючись на кілька окремих підрозділів (відділ української мови, відділ художньої словесності), то знову постаючи у єдності своїх напрямних, але завжди поставав він виразною цілісністю – своїми завданнями, напрямом роботи, своєю концептуальною взією. Кожен, хто працював у відділі від часу його створення у 1992 р., пам'ятний авторові цієї книги, бо кожен лишив незатертий слід і в кожного вільно – і потрібно було! – вчитися.

Та ідеться не тільки про мій відділ, де над робочим столом уже багато років клейнодом на стіні – вишитий «червоними і чорними нитками» портрет сумовито-просвітленого Тараса Шевченка в «салдатському мундирі» (робота Ангеліни Пономаренко – фахової мовознавиці і багаторічного завідувача відділу), а про всіх тих, хто в Національному науково-дослідному інституті українознавства подарував авторові цих рядків радість зустрічі, спілкування, мудрої розмови. Про Олену Газізову та Ірину Краснодемську, Тетяну Бойко та Віталія Терлецького, Анатолія Ціпка та Наталку Осадчу, Андрія Іванця та Павла Гай-Нижника, Світлану Бойко та Андрія Бондаренка, Сергія Губського та Тетяну Ренке, Лідію Науменко та Вікторію Калину, Олеса Сцібана та Ларису Ткаченко, Олену Митяй та Ростислава Яська, і ще про, і про, і про...

За кілька імен із вдячністю хочу згадати в особливий спосіб – бо для мене, як і, певен, для багатьох інших, говорять вони самі за себе:

Анатолій Погрібний – «народний професор», який поєднував вражаючий енциклопедизм і вражаючу ж спроможність до живого та дієвого добротворення;

Сергій Плачинда – автор «Неопалимої купини», людина, яка пройшла крізь свій час у чистій одежі правди;

Петро Кононенко – фундатор Інституту, творець концепції сучасного українознавства;

Валерій Сніжко – парадоксальний науковець і письменник, який бачить диво там, де інші помічають лише банальність;

Арсен Зінченко – вчений зі світу старої України, світу Василя Липківського і Сергія Єфремова, (не)розкуркулених селян і (не)розстріляних інтелігентів, який її, ту справжню Україну розуміє так, як ніхто інший не спроможний відчувати.

І ще про одну людину вважаю доконечно необхідним згадати. І подякувати їй теж. Богдан Галайко –

він став директором, коли ще над усією Україною «стовпом осяянням» стояв вогонь Революції Гідності, і в Інституті також було все навдивовижу рухливим і справжнім. І став він одним із «моторів» цієї справдешності, того непофальшованого й активного українознавства, яке покликане дієво рятувати свою країну у час біди. За його «урядування» в інституті постійно ночували волонтери (кому вистачало місця – у «гостьовій» кімнаті, а інші – покотом на підлозі, та це була підлога гостинного дому), у коридорах не стихувався гомін, бо повсякчас відбувалися збори різноманітних патріотичних спільнот та організацій, практично щодня приходили бійці й активісти. А «голос» Інституту українознавства чуто було і в Києві, і далеко поза ним: і тоді, коли ми всією інститутською громадою виступали проти бюрократично-міністерських намагань вилучити як окремішні предмети з навчальних планів середньої школи історію України та українську літературу, і тоді, коли громадою таки публічно зверталися до тогочасного Президента із категоричним протестом проти нагородження українським орденом колишнього радянсько-номенклатурного судді, який був фактичним убивцею українського політв'язня Валерія Марченка, і коли організовували у Києві та Каневі урочисте відзначення 125-річчя «Братства тарасівців», і коли проводили в Олевську Всеукраїнський патріотичний фестиваль, присвячений «Поліській Січі» Тараса Бульби-Боровця, і коли...

Одна у цьому шерезі подія пам'ятна для мене по-особливому: 9 день жовтня 2017 р. Тоді виповнилося 10 років, як не стало Анатолія Погрібного, і ми з Богданом Галайком понесли від Інституту квіти до його камінного козацького хреста на Байковому. Уже коли туди йшли – вечоріло, а поверталися майже в сутінках: щоб скоротити дорогу, пройшли через якийсь бічний вихід (точніше – пролам у паркані), але, як завжди у таких ситуаціях буває,

вийшло ще довше: блукали якимись напівнетрищами і дворами – дошки покладено через траншеї, треба було пильнувати, аби гілки не били по обличчю – допоки не вийшли таки на «битий шлях», потім десь стали на каву і продовжили ту балачку, яку снували перед тим. Він розповідав щось своє, я – своє, я слухав його і раптом десь між цими деревами і темним громаддям домів під низьким небом вже у суті речі нічного Києва прийшла мені думка, що ось чоловік, як казали колись в часи моєї молодості «при должності», директор, що не кажи, а мешкає тут десь у гуртожитку, щотижня потягами-електричками їздить в інший кінець України, аби з родиною побути хоча б день-два. А все ж могло б зовсім інакше, якби зігнувся трішечки перед великими начальниками, яким що Революція, що Гідність, що потоп усесвітній – а вони свою «табачниківську» лінію несхибно тримають. Сів би собі у ліфт, який несеться до номенклатурного щастя (скільки все сіло і ще сяде туди), натиснув кнопку – і замерехтіло б усе іншими барвами. А Богдан Галайко не робить цього: може, але не робить. І так світло й радісно стало мені від думки про те...

Ще на додаток – два тексти, теж з-під пера «благодатного Еродія»: хоча написані вони кілька років тому, але лишаю їх без жодних змін. Бо хоча формально темою їхньою:

а) ювілей фахового нашого часопису «Українознавство»;

б) методологічні підстави дискурсивних практик цілокіпної науки про Україну та українство;

вони насправді так само про вдячність. Зокрема – і мою. А вдячність, як писав Григорій Сковорода, це – «начало и конец».

Листопадом 2020-го р., Київ.

**Науково-дослідний інститут
українознавства**

Наукове видання

Хоменко О. Українознавчий розмисел над словесно-культурною текстуальністю як чинник формування спільнотної ідентичності українців у першій третині XX століття. Монографія. Київ: НДІУ, 2020. 317 с.

Друкується в авторській редакції.

Формат 60x84/16 Папір офісн. Друк оперативний. Гарнітура Таймс. Ум.др.арк. 11,6 др. арк.

Наклад 100 прим.

Віддруковано в ФОП Дишлюк О.В. 09100, Київська обл., м. Біла Церква, вул. Некрасова, 95
тел. +38(097)657-24-80